

Büyük mütefekkir
Dr.
MUHAMMED İKBAL
Hayatı, Şahsiyeti
ve
FİKİRLERİ

CEVDET KILIÇ

Muradiye Kültür Vakfı Yayınları: 8

CEVDET KILIÇ

1971 Artvin/Şavşat'ta doğdu. İlk öğrenimini köyünde, Orta Öğrenimini Rize'de bitirdi. 1991 tarihinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. Şu anda aynı fakültenin Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü İslâm Felsefesi Anabilim dalında Doktora çalışmalarını sürdürmektedir.

Büyük mütefekkir

Dr.

Muhammed İkbâl

hayatı, şahsiyeti

ve

fikirleri

Cevdet Kılıç

Muhammed İkbāl / Cevdet KILIÇ

Muradiye Yayınları / 6

ISBN 975 - 95318 - 5 - 2

Dizgi / Sema Dizgi, Tercüme 431 02 71
Baskı / Başer Basım Yayın 356 88 88

Muradiye Eğitim ve Kültür Vakfı
Fatih Caddesi No: 99 Tepebaşı-Keçiören/ ANKARA
TEL: 358 80 94

TAKDİM

İslam, insanı ve toplumu çepeçevre kuşatan bir hayat felsefesi ve düşünce sistemidir. Bu sistemle, insan hayatı, bir tertibe ve düzene girmekte, her an yeni atılımlar ile devamlı bir terakki halinde bulunmaktadır. Bunun böyle olduğunun en açık misali İslam toplumunun Hz. Peygamberle birlikte yaşadığı dönem ve 13. Yüzyıla kadar devam eden İslam medeniyetidir. Kur'an-ı Kerim, okunmak ve anlaşılacak istemektedir. Ancak, bu şekilde, insan hayatını düzenlemekte ve insanı mutlu kılmaktadır. Kur'an-ı Kerim, insanlığın yaşadığı sosyal vakıaları göz ardı etmeksizin iyi olanın, güzel olanın veya gerçek olanın yaşanmasını tavsiye etmektedir. İslam dini, bir kültür meydana getirerek her sahada Allah düşüncesinin izlerinin bulunması gerektiğini ifade etmektedir. Böylece İslam düşüncesinde her türlü faaliyetin merkezinde Allah fikri bulunur. İnsanî her davranış, her faaliyet ve meydana getirilen her ürün, bu düşüncenin, çeşitli zaman, mekan ve şartlarda farklı şekillerde ortaya çıkan tezahürleri, tecellileri veya görünümleridir. Bu düşünce sistemi, insanlık kumaşını öylesine dokur ki, her türlü atkı ve ilmi Allah düşüncesinden izler taşır. Ve o zaman, Biruniler, İbni Heysemeler, Gazaliler, Farabiler ve İbni Sinalar hayat bulurlar.

Müslümanlar bütün faaliyetlerinde Allah düşüncesini esas aldıkları zaman büyük medeniyetler vücuda getirmişler ve mutlu olmuşlardır. Ancak, belli bir dönemden sonra, müslümanlar âdeta düşünemez hale gelmişler, fikriyat sönmüş, hamleler durmuş ufuklar daralmış, ve ürün verilemez hale düşülmüştür. Pek çok insanın yanında, Pakistan da

Muhammed İkbâl, Türkiye'de Mehmet Akif, düşüncenin donukluğundan, faaliyetlerin durgunluğundan ve medeniyetin kaybolmasından kurtulmak gerektiği üzerinde durmuşlardır.

Kendine göre bir düşünce ve hayat tarzı seçip bunun adına da İslâm diyen ama gerçekte hakiki İslâm'la çok az ilgisi olan Müslümanların bu hallerinden kurtulmaları için her iki zat da büyük bir mücadelenin içine girmişlerdir.

Muhammed İkbâl Pakistan'da İslâm düşüncesinin yeniden teşekkülü için durgunluğun, ataletin ve tembelliğin terk edilerek yeni bir medeniyetin vücuda getirilmesi için bir çok eser kaleme almıştır. Bütün hayatı boyunca böyle bir faaliyetin içinde olmuştur.

İşte elinizdeki bu çalışma, Muhammed İkbâl'in bu yöndeki çalışmaların değerlendirilmesi olarak ortadadır. Muhammed İkbâl'in çeşitli konulardaki fikriyatını ve düşünce sistemini ortaya koymada büyük gayretin ürünü olarak elinizin altında bulunmaktadır. Türk okuyucusu, düşüncesine yeni bir veçhe kazandırmak ve hayat seyrini İslâm çizgisi yönünde şekillendirmek için, Muhammed İkbâl'i tanımalı ve fikriyatını bilmelidir. Gene Türk insanı, kendisini çevreleyen yanlışlıklardan kurtulmak ve hayatını baskı altında tutan şeylerden uzaklaştırmak için İkbâl'i okumak zorundadır.

Bu sebeple, İkbâl'in, fikirlerinin tanıtılması hususunda ciddi bir gayretle bu çalışmayı yapan Cevdet Kılıç'ı tebrik etmekten ve takdiri okuyucuya bırakmaktan başka yol yoktur. Gayret inanan insanlardan, başarı ise Allaha'tandır.

Prof. Dr. Hayrani Altıntaş

ÖNSÖZ

Bu zamana kadar, İktbal hakkında dünya dillerinde pek çok eser yazılmıştır. Bunun yanında, bugüne kadar yazılan makaleler, düzenlenen konferanslar ve sempozyumlar, yapılan tezler ve etüdlerin sayısı ise sayılamayacak kadar çoktur. Hakkında bu kadar çok yazılıp çizilen bir ilim ve fikir adamı hakkında araştırma yapmanın avantajları ve kolaylıklarının yanı sıra, zorluklarının da var olduğunu söylemek durumunda yız.

Bu araştırmamızda biz, İktbal'in felsefi ve tasavvufi fikirlerinin ağırlık noktasını teşkil etmek üzere, hayatını, fikriyatını ve şahsiyetini oluşturan unsurları ele almaya çalışacağız.

Çalışmamızın birinci bölümünde, İktbal'in doğumunu, tahsilini, Avrupa'ya gidişini ve idari görevlerini ele almaya çalıştık. Ayrıca eserlerini de bu bölümde tanıttık.

İkinci bölümde İktbal'in fikriyatının temel unsurlarını zikrettik. Sömürge durumundaki Hindistan topraklarında yaşayan müslümanların ve bütün İslâm dünyasında meydana gelen çöküntünün İktbal'in fikriyatına ve özellikle "**benlik**" düşüncesine büyük etkisi vardır. Manevi şahsiyetinin oluşmasında ise, Mevlâna'nın katkısından söz ettik.

Üçüncü bölümde, felsefi ve tasavvufi kavramları ele aldık. Felsefi kavramlardan; Yaratılış ve Varlık, Zaman ve Mekân, Bilgi Nazariyesi, Mutlak Hakikat ve Benlik, Peygamberlik ve Kader kavramları hakkında İktbal'in düşüncelerini ortaya koyarken, İslâm düşünce tarihiyle de irtibatlandırmaya çalıştık. Tasavvufi kavramlardan ise; Aşk, insan-ı kâmil, ibadet ve dua, tasavvufi kemâl ve ahlâk hakkında İktbal'in düşüncelerini ele aldık.

Dördüncü ve son bölümde ise, İktbal'in siyasi düşüncelerini ortaya koyduk ve devletin en önemli unsuru olan millet hakkındaki fikirlerini aktardık.

Son olarak, Hindistandaki Modernizm akımının temsilcisi olduğunu belirttiğimiz İktbal'in, Türkiye'deki gelişmeler hakkında söylediklerini dikkate değer bularak değerlendirmelerini ortaya koymaya çalıştık.

Şüphesiz İktbal'in düşüncelerini tesbit ederken, özellikle felsefi ve tasavvufi kavramlara yüklemiş olduğu yeni manaları ele alırken, mükemmeli yakaladığımız ve hatadan uzak olduğunu iddia etmemiz veya tamamiyle fikirlerini doğru anladığımız iddiasında değiliz. Böylesine şöhret sahibi çağdaş bir filozofun, fikirlerini araştırarak kısa bir çalışma haline getirmenin zorluğu okuyanlar tarafından da anlaşılacaktır. Ancak İktbal'in eserlerini okuyup fikirlerini öğrendikçe kendimizde güç bulduk ve çalışmayı yaptığımız için mutluluk duyduk.

Bu çalışmamızı büyük bir titizlikle ve sabırla yöneten, aynı zamanda maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen en önemlisi bana İslâm düşüncesini sevdirecek düşünmeyi öğreten, değerli hocam Prof. Dr. Hayrani ALTINTAŞ'a en derin teşekkürlerimi arz ederim.

Konumuz, yirmi program halinde Arifân Radyo'da Doç. Dr. Ethem Cebecioğlu ile karşılıklı konuşma halinde de yayınlanmıştır.

Ayrıca çalışmamın her safhasında yardımları geçen pek çok değerli hocaların ve arkadaşlarıma da samimi teşekkürlerimi arz etmeyi bir vazife telakki etmekteyim.

Gayret bizden, muvaffakiyet Allah'tandır.

Cevdet KILIÇ

Ankara

1994

GİRİŞ

FILOZOF İKBAL

Muhammed İkbâl, yaşadığı dönemin üç düşünce sisteminden etkilenmiştir. Bu üç sistem; İslâm Düşüncesi, Hind Düşüncesi ve Batı Düşüncesidir. İkbâl'in sahip olduğu fikirler ve ortaya koyduğu eserlerin bu fikri sahalardan etkisinde olduğu görülmektedir.

İkbâl, önce Kur'an öğrenimi görmüştür. Eğitim gördüğü muhitte tasavvufî düşünceleri de incelemiştir. Avrupa'ya giderek, batı felsefesini yerinde öğrenmek fırsatını bulmuştur. Aynı zamanda bu felsefî düşüncenin İslâm düşüncesiyle uyuşan ve uyuşmayan yönlerini tetkik etme imkânına sahip olmuş ve bunları gözler önüne sermiştir.

Batı düşüncesi ile meşgul olurken İslâm düşüncesini de çok derinden tetkik eden İkbâl, bir çok batılı yazar ve filozofun eserlerini incelemiştir. İkbâl'in eserlerini okurken bu filozofların etkisinde kaldığını müşahade etmekteyiz. Fakat Mevlâna Celâleddin-i Rumî'nin fikirleri ve eserleri onu daha derinden etkilemiştir. Hatta bu etkileşim, iki şahsiyeti manen mürid-mürîd ilişkisine kadar çıkarmıştır. İkbâl, 20. yy.'ın modern dünyasında, İslâm düşüncesinin bir temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

İkbâl'in fikirlerinde bir canlılık ve dinamizm hakimdir. Bunun kaynağı Allah'a olan kuvvetli imanı ve ona karşı hakiki bağlılıktan gelmektedir. İkbâl'in bu inancı yalnız kalplerde ve vicdanlarda kalan bir iman değildir.

Mutlaka her "inanıyorum" diyen kişinin yaşadığı muhitin sınırlarını aşıp alemşümül bir inancı ortaya koyma ve Allah için onun hizmetinde birleşme gayretidir.

İkbal'in bu kuvvetli inancı yanında, siyasi düşünceleri, yalnızca sömürge durumunda bulunan Hindistan topraklarında bağımsız bir Pakistan Devleti'nin kurulmasıyla kalmamış bu düşüncelerinin tesiri İslâm dünyasında sömürgelikten veya işgalden kurtulmaya çalışan müslüman devletlerde de etkili olmuştur.

19. yy'ın ilk yarısından itibaren müslümanların hüküm sürdükleri topraklar, iç ve dış düşmanların taarruzlarına maruz kaldı. Özellikle batılılar sanayi inkılabını gerçekleştirdikten sonra hammadde ve pazar ihtiyaçlarını karşılamanın yollarını aramaya koyuldular. İlk etapta yaptıkları iş, çeşitli zenginliklere sahip müslümanların yaşadıkları toprakları işgal etmek ve sömürmek oldu. Asya'da Hindistan ve Güney Asya toprakları, Osmanlı Devleti'nin elinde olan Kuzey Afrika ve Orta-Doğu toprakları, hatta Anadolu toprakları dahi işgal edilmişti.

Bu geniş topraklar üzerinde yaşayan müslümanlarda ise eski canlılık ve dinamizmin yerini tembellik ve rehavet almış, bir çöküş ve dağılışın başlangıcıyla karşı karşıya kalınmıştı. İslami kardeşliğin evrenselliği kaybolmuş, aralarındaki sıkı bağ çözülmeye yüz tutmuştu. Bütün bunların sebebi ise müslümanların eskisi kadar din kardeşliğine, dinî kurallara ve geleneklere bağlılıklarındaki gösterdikleri zaafiyetten kaynaklandığını görmekteyiz. Neticede ise, bu topluluklar başka milletlerin sömürgesi durumuna düşmüşlerdi.

Batı'nın ilmi ve teknolojik üstünlükleri karşısında aşağılık kompleksine kapılan müslüman devletler, çareyi batılılaşmada gördüler. Fakat batılılaşma olarak gördükleri şeyler, yaşayış ve giyim kuşam gibi şekli taraflara inhisar ediyordu.

Müslümanlar böyle yapmakla batılılaşacaklarını zannetmekteydiler. Neticede batılıların ilmi ve teknolojik üstünlüklerini yakalama gayreti yerine, geri kalmışlıklarını kadere yükleyerek sorumluluklarını üzerlerinden atma gayreti içine girmişlerdir.

Bütünyle bu yanlış tavırlar karşısında umutlarını tamamiyle yitirmiş müslüman milletlere önder olacak, bir yandan İslam'ı saf ve asli netilekleriyle topluma yeniden anlatmaya çalışacak, diğer yandan da zihinleri bulandıran fikri, kültürel ve siyasi sapkınlıklarından arındırma görevini üstlenecek aydınlara şiddetle ihtiyaç duyulmaktaydı.

İşte, işgal edilen Osmanlı Devleti ve Hindistan topraklarında işgalcilere karşı milli kurtuluş hareketlerini gerçekleştirenlerin arkalarında bu hareketleri başlatan, önder olan ve yönlendiren, ilim ve fikir adamlarını görmekteyiz. İşgal edilen Anadolu topraklarında kurtuluş hareketini başlatan ve halkı şuurlandıran bir çok ilim ve fikir adamı vardır. Özellikle Mehmet Akif'i, Muhammed İkbal'e çağdaş olması münasebetiyle zikretmek yerinde olacaktır.

Hindistan müslümanlarının içinde; bu zor görevi üstlenen ve devlet olma yolunun fikri mimarlığını yapan Muhammed İkbal'dir. O, tezimiz boyunca görüleceği gibi hayatı boyunca işgal edilip sömürge haline getirilmiş İslâm milletlerinin uyanmaları, yaşadıkları topraklara yeniden hakim olmaları için çaba harcamıştır.

Biz bu çalışmamızda, İkbal'in eserlerindeki fikir ve düşüncelerinin felsefi ve tasavvufi yönünü ele almaya çalışacağız. Çalışmamıza ışık tutacak yaşadığı devrin ilmi, fikri ve sosyal hayatını tahlil ederek, özellikle iki asra yakın sömürge durumundaki Hindistan topraklarında yaşayan

müslümanların fikri yapılarına temas edilecektir. İkbâl'in, benliklerini yitirmiş, şahsiyetlerini ve karakterlerini kaybetmiş, teslimiyetçi bir yaşayış tarzı benimsleyen topluluğun içinden çıkarak, onlara tekrar benliklerini kazandırma çabası ve bu çabanın saikleri ve sebepleri ele alınacaktır. Özellikle "**ben**" konusunda İkbâl'in ortaya koyduğu fikirler hala orjinallliğini kaybetmiş değildir.

İkbâl'in filozof mu şair mi olduğu tartışmasına girilmeyecektir. Tezimiz boyunca görüleceği gibi İkbâl, alim olarak ilmini, şair olarak sanatını ve filozof olarak düşüncelerini, hep mensubu olduğu İslâm ümmetinin meselelerine adadığını peşinen söylemek durumundayız.

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Yirminci yüzyılda müslüman topluluklarının meseleleri çoktur. Çözüm yolları ise artık kendi kültürel ve ilmi seviyelerinin çözüm yollarıyla sınırlandırılmaz. Aynı zamanda batılıların ilim teknik ve metodlarını da öğrenmek zarureti hasıl olmaktadır. Çünkü müslüman milletlerin bir kısmı; batının siyasi, iktisadi kültürel ve hatta idari hakimiyeti altındadır. Dolayısıyla müslüman milletlerin siyasi, iktisadi ve kültürel meselelerine çözüm yolları aramak zarureti ortaya çıkmıştır. Böyle bir zaruret islâm dünyasında özellikle toplum meselelerine eğilen aydınların ilgi sahası haline gelmiştir. Fakat bu toplumsal meselelere bakış açısı ve bu açının genişliği fevkalade önemlidir. İslâm dünyası ülkeleri önce meseleleri tesbit etmeli, sonra da bu meselelerin çözüm yollarını kendi kültürleri içerisinde bulmaya çalışmalıdırlar.

Muhammed İkbal, Hind-Pakistan yarımadasında yaşamıştır. Onun fikirleri ve aksiyon haline gelen düşünceleri ise, yaşadığı bölgenin sınırlarını aşarak tüm İslâm dünyasına hatta Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Müslüman milletlerin meselelerinin kaynakları, getirmiş olduğu çözüm yolları yaşadığı zamana münhasır kalmayıp günümüze de ışık tutmaktadır.

İkbal, İslâmi ve tasavvufi eğitimini tamamladıktan sonra sonra batıda da eğitim görme fırsatını bulmuştur. Tezimizin ilkerki bölümlerinde de temas edileceği gibi Avrupa seyahatinde çeşitli çalışmalar yapıp doktorasının da orada tamamlama imkânını elde etmiştir. Dikkat çeken tarafı ise, batıyı tanıdıktan sonra kendi kültürlerine ters düşen şahıslar gibi O, Avrupa'da ve oradan döndükten sonra da şahsiyetini

ve İslâmi yaşayışını muhafaza etmiştir. Avrupa'yı yerinde tetkik etme fırsatı bulan İkbâl, mevcut durumlarını nasıl ve neyle gerçekleştirdiklerini eserlerinde temas ederek ortaya koyar. İkbâl'e göre aslında batılıların sahip olduğu hasletlerin, azim ve gayretlerin müslümanlarda olması gerektiğini, hatta bunu da müslümanlardan öğrendiklerini söylemekten geri durmaz. İkbâl, içlerinde yaşadığı sırada Avrupa'nın yanlışlarını görüp yaptıkları yanlışları söylemekten de çekinmez. Aslında Avrupa'da yaşayan ahlâki çöküntünün medeniyetlerinin de sonunun olacağını belirtir.

Yönetim şekilleri ne olursa olsun halkı müslüman olan devletlerin karşı karşıya oldukları meseleler hemen hemen aynıdır. Milletçilik, batılılaşma, çağdaşlaşma, eğitim, gelişme, laiklik, teknolojinin kullanımı, İslâmi yaşayış, hukuk, yönetim v.s. gibi meseleler henüz berraklık kazanmış değildir. Dolayısıyla İkbâl'in bu gibi müslüman milletlerin meseleleri hakkında ne gibi çözüm yolları ortaya koyduğunun araştırılması gerekmektedir. Bu bakımdan araştırmamızın, ilgilenenler için ne kadar önemli olduğu tezimiz boyunca görülecektir.

ARAŞTIRMANIN AMACI

Bir milleti ayakta tutan din, dil, tarih ve kültür birliği gibi değerlerdir. Bu değerler kadar daha da önemli bir değer vardır ki; o da kader birliğidir. Bu faktörler aynı zamanda milletleri de birbirlerine yakınlaştırmakta önemli bir rol oynarlar.

Hind-Pakistan alt kıtasının Türkiye ile coğrafi bir yakınlığı yoktur. Fakat Pakistan'la dostluk ve kardeşlik bağları vardır. Bu iki ülkeyi birbirine bağlayan bir çok ortak yönlerden en önemlisi ise, kader ve kültür birliğidir. Pakistan, Hindistan topraklarından ayrılıp müstakil bir devlet olana kadar, önce Fransızların sonra da İngilizlerin sömürgesi altında kaldı. Batılıların sanayi inkılabıyla birlikte ucuz pazar ve hammadde ihtiyacını karşılamaya yönelik faaliyetleri, müslümanların yaşadıkları toprakları işgal etmek ve sömürge haline getirmek yönünde olmuştur. Tabii ki yüzyılımızın başında batının sanayi inkılabını takip edemeyen - daha önce Hindistan'da olduğu gibi- Osmanlı Devleti toprakları da sömürgecilikten nasibini almıştı. Osmanlı topraklarının bir kısmı Hindistan gib olmasa da, belli bir müddet işgal altında kalmıştır. Ama Türk milleti bu işgale kısa sürede son vermeyi bilmiştir.

İşte bu ortak yönlerimizden dolayı her iki devletin mütefekkirlerinin ele aldığı konular benzerlik arz etmektedir. Bu benzerlik yukarıda da belirttiğimiz gibi kültürlerimizin birliğinden, siyasi ve sosyal meselelerimizin benzerliğinden kaynaklanmaktadır.

Muhammed İkbâl özellikle Ziya Gökalp, Said Halim Paşa gibi Türk mütefekkirlerinin fikirlerinden istifade

etmiştir. Mehmet Akif'le çağdaş olan İkbâl, birbirlerini görüp tanımasalar bile, her ikisinin de fikirlerinin ne kadar birbirine benzediğini sanki söz birliği etmişçesine, aynı şeyleri ayrı ayrı yerlerde söylediklerini -tezimizin ilerki bölümlerinde- göreceğiz.

Aynı zamanda Mevlâna Celâleddin-i Rumi'nin hayranı olan İkbâl, Mesnevi'sini devamlı yanında ayırmamış olup kendisine rehber edindiğini görmekteyiz. İkbâl'in müridlik derecesine varan Mevlâna'ya bağlılığı bu iki devleti ve kültürlerini birbirlerine yakınlaştırması bakımından önem arz etmektedir. Amacımız bu iki dost ve kardeş ülke insanların kültür birliklerini ilim ve fikir adamlarının siyasi ve sosyal meseleleri ele alış tarzları ve çözüm yollarını tanıtmaktır.

İkbâl'in Türk aydınlarının ve okuyucularının istifadesine sunulan eserleri de özellikle, hayat felsefesi, kader anlayışı , kaybedilen benliği tekrar kazanma, İslâmi hayata dönüş, batılılaşmanın kazandırdıkları ve kaybettirdikleri hakkındaki fikirleri Türk okuyucusunu etkilemiştir. İkbâl'in özellikle İslâm felsefesi noktai nazarından yeni ve dikkat çekici kavramlar geliştirmesi ile birlikte yeni bir felsefi ufuk açtığını görmekteyiz.

ARAŞTIRMANIN METODU

Araştırmamıza konu olan Muhammed İkbal'in felsefi ve tasavvufi fikirleri, Farsça, Urduca ve İngilizce'den Türkçe'ye tercüme edilen eserlerinden istifade edilecektir. İkbal, bütün eserlerinde müslüman milletlerin, özellikle yaşadığı muhitin insanlarının meselelerini dile getirmiştir. Özellikle Hindistan yarımadasında İngiliz hakimiyetinin, halkın kaderi olduğunu, buna boyun eğmek gerektiğini savununlara karşı verdiği mücadele dikkat çekicidir. Çünkü müslümanların buna layık olmadıklarını, tekrar eskisi gibi parlak günlere dönmelerini telkin etmiştir. Özellikle "İslâmda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu" adlı İkbal'in konferanslarından oluşan eserindeki felsefi fikirlere tezimiz boyunca genişçe yer verilecektir. Küçük oğluna ithaf ettiği "Cavidname" isimli nesir halindeki eseri ise, yine felsefi yönden oldukça geniş izahatlar ihtiva eden önemli bir eserdir. Ömrünün son zamanlarına doğru kaleme alıp yayımladığı "Darb-ı Kelim" isimli eseri biraz daha keskin bir dil kullanarak kaleme almış olduğu ve toplumsal meselelere daha genişçe yer verdiği bir eserdir. Özellikle benliğin sırları, benliğin geliştirilmesi ve benliğin terbiyesi için geçirilen aşamalar konusunda oldukça felsefi ve tasavvufi ifadeler ihtiva eden "Esrar-ı Hodi" ve "Rumuz-i Bihodi" adlı eserlerini de zikretmek yerinde olacaktır.

İkbal'in nazım ve nesir halinde kendisine ait toplam ondört yayımlanmış eseri vardır. Ayrıca bunların dışında fikirlerini kaleme alıp dostlarına yazdığı mektuplar ve çeşitli makaleler bulunmaktadır. Tezimizin amacı ve hacmi doğrultusunda seçtiğimiz felsefi ve tasavvufi konular hakkında eserlerinden alıntılar yapılacaktır. Ayrıca, İkbal'in ortaya koyduğu ve savunuculuğunu yaptığı fikirlerin oluşmasında

hangi ilim ve fikir adamının etkisinde kaldığı da araştırılacaktır.

İkbal'in araştırmamıza konu olan bölümlerindeki temas ettiği konularda ana konulardan tali konulara inilecektir. Dolayısıyla araştırmamızda dedüktif bir metod kullanılmış olacaktır. Ayrıca İkbal'in şiir ve düz yazılarında fikirlerini kaleme alış tarzı ile bir çok batılı ve doğulu şair ve mütefekkirlerin eserlerinin yazılış tarzlarına uygun yazılara rastlamak mümkündür. Zaman zaman yeri geldiğinde de bu benzerlikleri ortaya koymaya çalışacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'İN HAYATI VE ESERLERİ

A- HAYATI

1- Doğumu ve Yetiştirilmesi

Dr. Muhammed İkbāl, bugünkü Pakistan toprakları içerisinde bulunan, Siyalküt şehrinde 10 Kasım 1877 yılında doğmuştur. İkbāl'in dedeleri 17. yüzyılda İslâm dinine giren orta halli Keşmir'li bir Brehmen ailesinden gelmektedir. Babası, Keşmir'den Siyalküt'e göç ederek ticaretle meşgul olmuştur.¹

İkbāl'in ailesi dindar ve mütevazı bir yaşayışa sahip oldukları için küçük Muhammed'i önce Kur'an-ı Kerim'i düzgün okumayı öğrenen inançlı bir genç olarak yetiştirme arzusu taşımaktaydılar. Bu nedenle İkbāl, öğrenimine mahalli okuldan başladı. Buradan mezun olduktan sonra İngilizce öğretim veren İskoçya Misyon Lisesi'ne başlamıştır. Bu okuldan 1893 yılında mezun olduktan sonra, aynı okulun yüksek okul kısmına başlamıştır. Bu arada Mevlânâ Mir Hasan'dan Arapça ve Farsça dersleri almıştır. Mir Hasan, İkbāl'in şiir yazmasındaki kabiliyetini sezerek şiire teşvik etmiştir. İkbāl, şiir yazmaya bu yaşta başlamıştır.

¹ İkbāl Muhammed, Cavidname, çev: Annemarie Schimmel, T.T.K. yay., Ankara 1958, s.6, Asrar Ahmet, Doğudan Esintiler, İstanbul 1985, s.16, KARAHAN, Abdülkadir, Dr. Muhammed İkbāl'in Eserlerinden Seçmeler, İstanbul 1974, s.17.

İkbal'in öğrenim gördüğü yıllarda en göze çarpan özelliği; çok yönlü bir kişiliğe sahip olması idi² İkbal, 1895'de Siyalküt'te yüksek öğreniminin ilk iki yılını bitirip Lahor'a geçmiştir. Bu arada felsefe öğrenimi görmek için Devlet Koleji'nde okumuştur. Lahor'da aldığı felsefe ve tarih eğitimi O'nun yetişmesine daha çok imkân sağlamıştır. Bu arada Arapça dersleri de almayı ihmal etmeyerek bu sahada başarı belgesi almıştır.³ 1899 yılında felsefeden Yüksek Lisans imtihanını başarıyla vermiş ve bu başarısından dolayı mükafatlandırılmıştır.

Muhammed İkbal, Devlet Koleji'nde iken tanınmış müsteşrik Thomas Arnold ile tanışmış, O'na kendini sevdirek uzun süre ilişkisini devam ettirmiştir. İkbal bu hocasının refakatinde Batı Kültürünü ve felsefi düşüncesini inceleme fırsatını bulmuştur. Ayrıca diğer hocası Mir Hasan'in etkisi ile de Doğu İslâm kültürüne bağlı kalmıştır. İkbal'in yetişme çağında bu iki ilim ve fikir adamının etkisi büyük olmuştur.

Muhammed İkbal, 1899 da Lahor'un ünlü Doğu Yüksek Okulu'nun Arapça öğretim üyeliğine atanmıştır. Bir süre sonra İslâmiye Yüksek Okulu'nda İngilizce ve Felsefe öğretmenliğine başlamıştır⁴.

Bu sıralarda yazdığı Urduca şiirleriyle tanınmaya başlayan İkbal, "Nale-i Yetim" isimli şiirini yazarak "Encümen-i Himayet-i İslâm" ın bir toplantısında okuyarak dinleyicileri derinden etkilemiştir.

² Karahan, İkbal'in ..., s.19, Asrar, Doğudan ..., s.17

³ Asrar, a.g.e., s. 18.

⁴ İkbal Muhammed, Esrar-ı Hodi, çev: Ali Nihat Tarlan, İstanbul 1958, s.10, Asrar, a.g.e., s.19

Daha sonraları "Mahzen" mecmuasında şiirler yazmaya başlayarak, "Terane-i Milli", "Himalaya" adlı heyecan ve etki bırakan manzumeleri yayımlamıştır⁵. 1901 senesinde ilk nesir kitabı olan "**İlm'ül İktisad**" isimli eserini kaleme almıştır. İktbal, gerek nazım ve gerekse nesir halindeki eserlerinde İngilizce, Farsça ve Urduca dillerini kullanmıştır. Ayrıca Arapça, Pencabi ve Almanca dillerini serbestçe kullanabilmekteydi⁶.

2- Tahsili

Muhammed İktbal, Thomas Arnold'un tavsiyesiyle 1905 yılında Avrupa'ya gitmiştir. Önce İngiltere'de Cambridge Üniversitesinde Trinity College'e kaydolmuştur. 1905-1907 yılları arasında hukuk dersleri almış, bu arada felsefe derslerini de ilerletmiştir⁷. Burada Mac Taggart'ın öğrencisi olmuştur⁸. Ayrıca İktbal, Browne-Nicholson⁹ gibi iki batılı şarkiyatçı ile de ilişki kurarak bunlar vasıtasıyla tecrübi felsefeyi, Nietszche ve Marks'ın doktrinlerini, romantizmi ve batılı siyasal ideolojilerini daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur¹⁰.

İktbal'in İngiltere'de kaldığı süre içinde İtalya, İspanya ve diğer bazı Avrupa ülkelerini gezmiş Mac Taggart'ın tavsiyesi üzerine felsefe alanında doktora yapmak amacıyla 1907 de

⁵ Asrar, Doğudan ..., s. 19.

⁶ Sadi kul, Doğunun Uyanışı, İstanbul 1985, s.39, Tarlan, Esrar-ı ... s. 10.

⁷ Karahan, İktbal'in ..., s.20. Asrar, a.g.e., s.19

⁸ Mac Taggart, İngiltere'de Hegel felsefesini yeniden canlandıran bir bilim adamıdır. (bkz. Karahan, a.g.e., s.20).

⁹ R. A. Nicholson, Mesnevi'yi İngilizce'ye çeviren bir şarkiyatçıdır. İktbal'in "Esrar-ı Hodi" isimli eserini İngilizce'ye çevirip Avrupa'da tanıtarak ün kazanmasını sağlamıştır. (bkz. Karahan, aynı yer).

¹⁰ Asrar, a.g.e., s.20.

Almanya'ya geçmiş, Münih üniversitesine kaydolmuş, ayrıca Heidelberg Üniversitesi'nde de derslere devam etmiştir. 1907 Kasım ayında Münih'te bayan Hommel'in yanında Cambridge'de yazdığı tezle doktorasını sunmuştur¹¹. **"İran'da Metafizik'in Gelişimi"** (The Development Of Metaphysics In Persia) adlı doktora tezi ile kendisine gösterilen kolaylıklar sayesinde "doktor" ünvanını almıştır. Bir süre sonra İngiltere'ye dönen İkbâl, 1908 de Londra'da Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde avukatlık yapma belgesini de almıştır¹². Avrupa'da bulunduğu sıralarda şiir yazmak merakından vazgeçmemiştir. Ayrıca Avrupa'nın çeşitli yerlerinde İslâm dini hakkında çeşitli konferanslar vermiştir. Bu arada kısa bir süre Londra Üniversitesi'nde Arapça dersleri vermiştir¹³.

Dr. Muhammed İkbâl, Temmuz 1908 de ülkesine dönmüştür. Avrupa'da üç seneye yakın eğitim görmesine, bir çok Avrupa ülkesini gezmesine rağmen benliğinden ve huyundan en ufak bir sapma olmadığı gözlenmiştir¹⁴. Ülkesine döndükten sonra bir yandan Lahor barosuna kayıtlı avukat olarak çalışırken, öte yandan Lahor'daki Devlet Koleji'nde İngilizce ve felsefe öğretim üyeliğinde bulunmuştur. Bu görevde ikibuçuk yıla yakın bir süre çalıştıktan sonra istifa etmiştir. İstifa sebebini soranlara resmi görevde bulunduğu sürece görüşlerini olduğu gibi açıklayamamanın sıkıntısını yaşadığından dolayı ayrıldığını ifade etmiştir¹⁵. Avukatlığı sırasında İslâm dünyasının meseleleri üzerine eğilmeye başlamış, Hind-Pakistan yarımadasının gelecekteki kaderi ile yakından meşgul olmuş-

¹¹ Schimmel, Cavidname, (giriş) s.7.

¹² Asrar, Doğudan ..., s.21.

¹³ Karahan, İkbâl'in ..., s.21.

¹⁴ Asrar, a.g.e., s.22.

¹⁵ Asrar, a.g.e., s.22.

tur. 1909 da Aligarh'da verdiği bir konferansta dinleyicilere İslâm ümmetinin parlak geçmişinden bahsetmiş ve Hind-Pakistan yarımadasında yaşayan müslümanların kendi iç hayatlarının derinliklerine yönelmediklerini ifade etmiştir¹⁶. Bu fikirleri daha sonra Hindistan'ın Kuzey Batı'sında Pakistan Devleti'nin ortaya çıkmasını hazırlayan fikri amil olarak değerlendirebiliriz.

İkbal, bu tarihlerde Hindistan'ın çeşitli yerlerini gezip görme ve müslümanların meselelerini müşahede etme fırsatını bulmuştur. 1911 senesinde yazdığı "**Şikva**" adlı uzun bir şiirinde müslümanların dertlerini ve sıkıntılarını zaman zaman Allah'a sitem derecesine varan mısralarla dile getirmekteydi. Bir yıl sonrada bu şikayetlerin cevabını "**Cevab-ı Şikva**" adlı şiiriyle yine kendisi vermektedir¹⁷.

Muhamed İkbal, 1915 de "**Esrar-ı Hodi**" adlı Farsça bir eser kaleme almıştır. Bu eser Mevlâna'nın Mesnevi'sinin yazılış tarzında –aynı vezin ve aynı nazım şekline– uygun yazılmıştır. Nitekim yakın dostu ve hocası Nicholsun'un bu eseri İngilizce'ye tercüme etmesi, İkbal'in Avrupa'da tanınmasına vesile olmuştur. Aradan üç yıl geçtikten sonra bu eserin devamı sayılabilecek "**Rumuz-i Bihodi**" adlı eseri yayımlanmıştır.

Şöhretinin yaşadığı Hindistan bölgesinden Orta-doğu ve Avrupa'ya kadar yayılması neticesinde İkbal'e İngiliz hükümeti 1922 de "**Sır**" ünvanını tevcih etmiştir. Ancak hocası Mir Hasan'a da "**Şems'ül Ulema**" ünvanının verilmesi şartıyla, kendi ünvanını kabul etmiştir.

¹⁶Karahan, İkbal'in..., s.22.

¹⁷Bkz. "Şikva", "Cevab-ı Şikva", çev: Ali Genceli, Pakistan Postası, ç.24, Sayı: 1-2, Ocak-Şubat 1976, s.15 v.d.

3- İdari Görevleri:

İkbal, politikadan uzak durmaya özen göstermekteydi. Fakat arkadaşlarının teşviki ve ısrarları üzerine 1926 da Pencap Yasama Meclisi üyeliğine seçilmiştir. İkbal bu görevi esnasında müslümanların lehine önemli kararların alınmasına etkili olmuştur. Mesela: Din adamlarına basın yoluyla hakaret edilmesinin veya küçük düşürücü yazılar yazılmasının yasaklanması, içkinin yasaklanması toprak vergisinin kaldırılması gibi kanunların yapılmasında etkili olmuştur¹⁸. İkbal bu esnada bütün Hind müslümanları birliği sekreterliğine getirilmiş olup bazı görüş ayrılıkları yüzünden kısa bir süre sonra bu görevden ayrılmıştır. Aynı yıl içerisinde "**Zebur-u Acem**" adlı eserini yayımlamıştır. 1928 sonları 1929 başlarında Madras, Haydarabad ve Aligarh Üniversitelerinde kendisine yapılan davet üzerine konferanslar vermiştir. Bu konferanslar, "**İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu Üzerine Altı Konferans**" adlı bir eserde İngilizce olarak yayımlanmıştır¹⁹. 1930 sonlarında Allahabad şehrinde, Tüm Hindistan İslâm Birliği'nin yıllık toplantısına başkanlık etmiştir. Toplantının açılış konuşmasında ilgi uyandıran fikirler ortaya koyan İkbal, Hindistan'ın Kuzey-Batısında sadece müslümanlardan müteşekkil müstakil bir devlet kurulmasını görmek istediğini belirtince, hayal gibi gelen bu düşünceler dinleyiciler tarafından **şairin rüyası** olarak nitelendirildi. Fakat bu fikirler 1949 de Pakistan Devleti'nin kurulmasıyla hayata geçirilmiştir²⁰. 1931 ve 1932 yıllarında Londra'da toplanan ikinci ve

¹⁸Asrar, Doğudan ... , s.24.

¹⁹Karahan, İkbal'in ... , s.27.

²⁰Schimmel Annemarie, Peygamberane Şair ve Filozof Muhammed İkbal, çev: Senail Özkan, Ankara 1990, s.78.

üçüncü Yuvarlak Masa Konferanslarına müslümanları temsilen katılanlardan biri de İkbâl olmuştur²¹.

Londra'dan dönüşünde Paris'e uğrayan İkbâl, Bergson ve Massignon ile görüşmeler yaparak kendilerine İslâm Felsefesi hakkında bilgiler vermiştir. Daha sonra Paris'ten İspanya'ya geçerek tarihi yerleri gezen İkbâl, tarihi Kurtuba camiini ziyaret ederek kendisine namaz kılma müsadesi verilmiştir. Burada iki rekât namaz kılan İkbâl, caminin ihtişamından etkilenerek birazda Endülüs medeniyetine duyduğu hayranlık ve özlemi dile getirmek için derin tesirler uyandıran Urduca bir şiir yazmıştır. Bu şiirde O, çok defa kapalı bir biçimde, zamanın ve mekânın ötesinde olan ve her şeyi hareket ettiren, insanları "gece ve gündüz zinciri"nden kurtaran kuvvetin yani aşkın sihrini terennüm ettikten sonra İspanya'nın İslâmî mazisini tasvir eder:

O, bu uzun şiirine şöyle başlıyor:

"Gece ile gündüz zinciri, hadiselerin görünüş tablosudur,

Gece ile gündüz zinciri, hayatın ve ölümün kaynağıdır.

Gece ile gündüz zinciri iki renkli ipek ipliktir sanki,

Bunlardan örer Zat-ı İlâhi kendi sıfatlarından elbisesini...

Gece gündüz yalnız ölüme götürür; "Böylece ilk bölüm iniltiyle şöyle biter:

"Her şeyin evveli de ahiri de fani, zahiri de batını da fanidir.

Eser eski de olsa yeni de olsa son durak daimi faniliktir".

Şiirin bu bölümünde ümit ışığı yakarak, her şeyi hareket ettiren aşkı müjdeler:

²¹Schimmel, a.g.e., s.25.

"İster hızlı ister yavaş olsun, zamanın akışı aşktandır. Aşk; her şeyi önüne katan bir sel , karşı konulmaz bir çeliktir..."

Aşk Cebraill'in nefesi, Aşk Mustafa'nın kalbidir,

Aşk; Allah'ın kelâmı, aşk Allah'ın elçisidir...

Bütün hayatın inkişafı aşktan, ateşi aşktandır".

Ümit dolu ifadelerle sürüp giden şiirin son bölümünde İkbâl, Avrupa hakkında şunları söylemektedir:

"Avrupa benim kehanetime tahammül edemeyecektir,

Kendisinde gelişme olmayan hayat ölüm demektir.

Kendisini kontrol edebilen millet hayatta kalabilir".

diyerek Avrupa medeniyetinin çökeceğini belirtmiştir.

İkbâl, şiirini şu mısralarla noktalar:

"Ciğer kanı olmadan her iş eksik ve bozuktur,

Ciğer kanı olmadan şairlik de sevdaların en boşudur²².

İspanya dönüşünde İtalya'ya geçen İkbâl, Devlet başkanı Mussolini ile görüşerek kendisinden Kuzey Afrika müslümanlarına iyi muamele yapmasını istemiştir²³. 1932 de Kudüs'te toplanan Dünya Müslümanları Konferansına katılması münasebetiyle Kudüs'ü ziyaret etme imkânı bulmuştur. Aynı sene küçük oğlu Cavid'e ithaf ettiği "**Cavidname**" isimli eserini yayımladı. Farsça olarak başarılı bir üslupla yazılan bu eserde İkbâl'in bir çok konuda dini ve felsefi fikirlerini ihtiva eden önemli bir eseridir.

1933 de Afgan Kralı Nadir Şah (1880-1933) tarafından Afgan yönetim ve eğitim sisteminin yeniden gözden

²²Schimmel, Peygamberane Şair ..., s.26., Yaşar Selahaddin, Muhammed İkbâl, İst.1988, s.150.v.d.

²³Asrar, Doğudan ..., s.27.

geçirilmesi konusunda yardımcı olmak maksadıyla ilim adamlarıyla birlikte Kâbil'e davet edilmiştir. Ülkesine döndüğünde Afganistan gezisinin hatırasına "**Misafir**" adlı bir eser kaleme almıştır. 1936 yılında "**Bal-i Cibril**" isimli Urduca bir şiir kitabı yayımlayan İkbâl, bir yıl sonra da Bhopal Nevvabî'na ithaf ettiği Urduca, "**Darb-ı Kelim**" ismini taşıyan bir başka şiir kitabını yayımlamıştır.

Dr. Muhammed İkbâl, çok genç yaşta evlenmiştir. Fakat bununla beraber öğrenimini de sürdürmeyi ihmal etmemiştir.

Avrupa dönüşünden sonra da iki kadınla daha evlenen İkbâl, bunlardan iki erkek ve iki de kız çocuğu dünyaya gelmiştir. Dr. Cavid İkbâl, en küçük oğlu olup Pakistan'da Barolar Birliği Başkanlığı yapmıştır.

İkbâl'in sağlığı 1934 den sonra bozulmaya başlayarak gün geçtikçe çeşitli hastalıklar ortaya çıkmıştır. Bu nedenle "**Zaman ve Mekân**" konusunda konferans vermek üzere çağrıldığı Oxford Üniversitesi'ne de gidememiştir.²⁴ Önce gözlerinden başlayan şikayetleri neticesinde görme kabiliyeti gittikçe azalmıştır. Böbreklerinde taş olmasından dolayı hayli ızdırap çeken İkbâl, boğaz enfeksiyonu geçirerek sesi de kısılmıştır. 1935 de son hanımının da ölümüyle hayatı büsbütün altüst olan İkbâl, son zamanlarda artık iyileşememiştir. Mart 1938 de dahada ağırlaşan İkbâl'i teselli etmeye çalışanlara karşı şu anlamlı mısraları söylemiştir:

"Sana mümin insanın belirtisini söyleyeyim: Ölüm gelince tebessüm onun dudağındadır"²⁵.

Ve nihayet 21 Nisan 1938 'de vefat etmiştir. Vefatından sonra iki dilde (Farsça-Urdûca) şiirleri ihtiva eden üçyüz

²⁴Karahan, İkbâl'in ..., s.29. Asrar, Doğudan ..., s.28.

²⁵Karahan, İkbâl'in ..., s.29. Asrar ..., a.g.e., s.28.

sayfalık bir eser daha yayımlanmıştır. "Armağan-ı Hicaz" isimli bu eserinde İkbâl, Hicaz'da ölmeyi aruladığını mısralarında dile getirmiştir²⁶.

Bugün Muhammed İkbâl'in kabri Lahor'da Padişahı camiinin dış kapısı girişinde bulunmaktadır.

B- ESERLERİ

Dr. Muhammed İkbâl, Pencab'î olan anadilinden başka İngilizce ve Almanca da biliyordu. Ayrıca, Arapça, Farsça ve Urduca'yı da kullanmakta kabiliyetli olan İkbâl'in ilmi edebi eserlerinde kullandığı dil Urduca, Farsça ve İngilizce'dir. Genellikle manzumelerde de bazı derin fikir yazılarında Farsça ve Urduca'yı kullanırken, felsefi fikirleri ihtiva eden yazı ve makalelerinde Urduca ve İngilizce dillerini kullanmayı tercih etmiştir.

Bir çok yazar ve fikir adamının geçirdiği fikri olgunluk devreleri gibi İkbâl'de bu dönemleri yaşamıştır. Eserlerinin tanıtımına geçmeden önce eserlerinde de göze çarpan bu devreleri şöyle ayırmak mümkündür. Schimmel'inde belirttiği gibi, "Avrupa dönüşü İkbâl'in şiirinde mühim bir değişme göze çarpmaktadır. 1908 senesine kadar İkbâl'in kaleminden çıkan şiirler muhtelif konulara ait sanatkârane lirik şiirlerdir"²⁷. 1908 den sonraki şiirlerinde ise İslâm şairi sıfatını hemen her satırıyla ispat etmektedir²⁸ İkbâl'in İslâm şairi olma özelliği artık 1911 senesinden sonra şekillenmeye ve netleşmeye başladığı görülmektedir.

İkbâl'in eserlerini, kullandığı dil bakımından, İngilizce, Urduca ve Farsça eserler olarak sınıflandırmak mümkün

²⁶Karahan, a.g.e., s.42. Schimmel, Cavidname, (giriş)

²⁷Schimmel, Cavidname, (giriş), s.9.

²⁸Schimmel, Cavidname, (giriş), s.10.

olduğu gibi, ayrıca tarihi sıraya görede sıralamak mümkündür. Bununla birlikte biz bu sınıflandırmalar yerine üçüncü bir sınıflandırmayı tercih ediyoruz. Bu sınıflandırma İkbâl'in eserlerini Mensur ve Manzum eserler diye ayırarak kendi aralarında kronolojik sıraya göre önce mensur sonra da manzum eserlere temas ederek tanıtmaya çalışacağız.

1- Mensur eserler

1- İLMU'L İKTİSAT:

İkbâl'in ekonomi bilimleri konularında yazdığı -Urduca- ilk mensur eseridir. 1903 de ilk defa Lahor'da basılan bu eser, Thomas Arnold'un teşvikiyle yazdığı belirtilmektedir²⁹.

2- İRAN'DA METAFİZİĞİN GELİŞİMİ

(The Development Of Metaphysics In Persia)

İkbâl'in Almanyâ'da Münih Üniversitesinde Prof. Hommel'e sunduğu felsefe doktora tezidir. 1908 de Londra'da İngilizce olarak yayımlanmıştır. 1936 yılında Urduca'ya tercüme edilerek Lahor'da 1944 yılında Farsça'ya tercüme edilerek Tahran'da yayımlanmıştır. 1971 de M.M. Şerif tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek İstanbul'da yayımlanmıştır³⁰ Bu eser İkbâl'in ilk felsefe denemesi olması bakımından önem arz etmektedir. Henüz Mevlâna'yı tanıma fırsatı bulamayan İkbâl, bu tezinin temelinde Panteizm'in etkileri görülmektedir. Tezinde İran düşüncesinin mantıki gelişimini göstermeye çalışmıştır. Dolayısıyla ciddi kaynaklara dayanarak, ele aldığı konular bakımından İran düşüncesinin gelişiminin yanısıra tasavvufun gelişimini ve önem kazanmasının sebeplerini incelemiştir.

²⁹Asrar, Doğudan s.35, Karahan, İkbâl'in s.43.

³⁰İkbâl Muhammed, The Development Of Metaphysics In Persia, München 1908, çev: M.M. Şerif, İran'da Metafizik'in Gelişimi, İst. 1971.

3- İSLAM'DA DİNİ DÜŞÜNCENİN YENİDEN DOĞUŞU

(Six Lectures On The Reconstruction Of Religious Thought In Islâm)

İkbal'in Madras, Haydarabad ve Aligarh Üniversitelerinde 1928 sonları ve 1929 başlarında verdiği İngilizce konferansların bir araya getirilmesinden ortaya çıkmıştır.

Orjinali ilk önce, 1930 da Lahor'da basılmıştır. Bu konferansları tahlil etmek kolay değildir. Schimmel: "Yazarın Batı ve İslâm felsefesini kısmen kendine göre yorumladığını hayretle görecektir"³¹ diyerek İkbal'in gayesini şöyle yorumlamaktadır: "Esasında İkbal'in gayesi Einstein'e kadar varan Modern Batı Felsefesi'nin yardımıyla İslâm'ın durumunu yeniden yorumlamak, müslümanlara, İslâm'ın dinamik bir dünya görüşüne sahip olduğunu göstermek ve böylece onları kendi mısraları hakkında düşünmeye ve kendi durumlarını yeniden ihya etmeye sevketmektir"³².

"İlim ve Dini Tecrübe" başlıklı ilk konferansta İkbal, değişik yollardan edinilen "Bilgi"ler arasındaki Farkı anlatmaya çalışmaktadır. Ayrıca Dini Tecrübe'nin önemi üzerinde durmaktadır³³

"Dini Tecrübe Vahiylерinin Felsefi Ölçüsü" konulu ikinci konferansında dini tecrübenin zihni imtihanlardan nasıl geçtiğini anlatmaya çalışmaktadır³⁴

³¹Schimmel, Peygamberane Şair ..., s.23.

³²A.g. yer.

³³İkbal, İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden doğuşu, çev: Ahmet Asrar, İst. 1984, s.17. v.d.

³⁴İkbal, Dini Düşüncenin ..., s.19.v.d.

"Allah Kavramı ve İbadetin Anlamı" adlı üçüncü konferansında Allah kavramını önce Kur'an açısından ele alarak açıklamakta ve sonra da bunun ilmi değerlendirmesini yapmaktadır. Özellikle Allah'ın "Nur" a benzetilmesine dikkat çekmektedir. İkbâl'e göre "nihai gerçek, benlik olup nihai benlikten yaratıcılık açısından her zaman benlik çıkar"³⁵ Ayrıca ilim için yapılan her şeyin de aynı zamanda bir ibadet olduğunu belirterek, ibadet şekli ile ruhunun arasında bir bağlantısı olduğunu vurgulamaktadır³⁶.

"İnsanın Benliği, Hürriyeti ve Ölmezliği" adlı dördüncü konferansında İkbâl, "ben"e gereken hürriyeti vermiş olmasına rağmen zamanla yanlış anlayış ve değerlendirmeler neticesinde aşırı kaderciliğin İslâm dünyasında yayılmasından kaynaklanmaktadır³⁷. Böyle bir düşüncenin müslüman milletlerin çöküşünün ana faktörü olarak kabul etmektedir.

"İslâm kültürünün Ruhu ve Canlılığı" konulu beşinci konferansında İkbâl, İslâm kültürünün önemli özelliğinin evrenin dinamik oluşunda ısrar etmesi olduğunu söylemektedir³⁸.

"İslâm Bünyesinde Hareket Prensibi" adlı altıncı konferansta "İcma" nın İslâm bünyesinde taşıdığı öneme temas etmektedir. İkbâl, çağın şartlarına göre "İcma" gibi İslâmi bir kavrama yepyeni bir anlam ve görünüm kazandırmıştır³⁹.

"Din Mümkünattan mıdır?" isimli yedinci konferansta, dini hayatın başlıca üç döneme ayrıldığını belirtmektedir.

³⁵İkbâl, a.g.e., s.90. vd.

³⁶İkbâl, a.g.e., s.131.

³⁷İkbâl, a.g.e., s.133.

³⁸İkbâl, a.g.e., s.171. vd.

³⁹İkbâl, a.g.e., s.199 vd.

Bunlara "iman", "fikir" ve "marifet" devreleri denildiğini ifade etmektedir. Ayrıca konferansta tasavvuf ve dini tecrübenin önemine temas ederek din ve bilimin birbirine şüphe ile bakmaktansa bir arada, uyumlu şekilde yaşayabileceklerini önemle belirtmektedir⁴⁰

"İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu" adlı bu eserin önemi, İkbâl'in hayat felsefesi ve dünya görüşü hakkında diğer bütün nesir eserlerinden daha güncel ve daha büyük yankılar uyandıran bir nitelik taşımasıdır.

Adı geçen eser, önce Urduca'ya daha sonra Fransızca, Bengalce, Arapça ve Farsça'ya tercüme edilmiştir. Türkçe tercümesi ise ilk defa 1964 de Sofi Huri tarafından yapılarak İstanbul'da yayımlanmıştır. Ayrıca bir başka tercümesi de, Ahmet Âsrar tarafından yapılarak 1984'de İstanbul'da yayımlanmıştır.

2- Manzum Eserler

1- BENLİĞİN SIRLARI (Esrar-ı Hodi)

1915 de Lahor'da Farsça olarak yayımlanmış olup Mevlânâ'nın Mesnevi'sinin yazılış tarzında yazılmıştır. Bu ese, 1920 de R.A. Nicholson tarafından "The Secrets of The Self" adı altında İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Bu eser sayesinde İkbâl'in Avrupa'da tanınmasına önemli derecede katkıda bulunmuştur. Bir kaç kez basılan bu eser, Urduca, Peştuca, Sindce, Arapça ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Prof. Ali Nihat Tarlan tarafından **"Benliğin Sırları"** adıyla 1958 de İstanbul'da yayımlanmıştır. Bu tercümenin yer aldığı kitap, iki bölümden meydana gelmekte olup birinci bölümde belirtilen eserin tercümesi, ikinci bölümde İkbâl'in Rumuz-i

⁴⁰İkbâl, a.g.e., s.241, vd.

Bihodi (Benlikten Geçmenin Remizleri) adlı eserin Türkçe tercümesi bulunmaktadır. Aynı eser ayrıca, Rumuz-i Bihodi adlı eserle birlikte 1990 da Dr. Ali Yüksel tarafından "**Benlik ve toplum**" adı altında İstanbul'da yayımlanmıştır.

Bu eserde Mevlâna'nın fikirlerinin etkileri açıkça görülmektedir. İkbâl "Benlik, Bencillik" manasına gelen "Hodi" kelimesine -araştırmamızın ilerki bölümlerinde ele alınacağı gibi- yeni ve olumlu bir mana kazandırmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda, yeni bir felsefi yaklaşımla benliği geliştirmeyi ve güçlendirmeyi amaçladığı görülmektedir⁴¹.

(Rumuz-i Bihodi) "Esrar-ı Hodi'nin ikinci bölümü olma niteliğine sahip olan bu eser, 1918'de Lahor'da basıldıktan sonra "Esrar-ı Hodi"ye ikinci cilt olarak eklenmiştir. Bu iki eser bir kaç defa beraber basılmıştır. İkbâl, bu eserinde insanın cemiyete karşı vazifesini, ferdin toplulukla olan münasebetlerini, ictimai Ego'nun inkişafını göstermektedir⁴². Bu eserde 1958 yılında A.N. Tarlan tarafından "Esrar-ı Hodi" ile beraber "Esrar ve Rumuz" adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Ayrıca yukarıda belirtildiği gibi Dr. Ali Yüksel tarafından "Benlik ve Toplum" adı altında yapılan tercüme ikinci bölüm olarak eklenmiştir⁴³

3- DOĞUDAN HABER (Peyam-ı Meşrik)

İlk defa 1923 de Lahor'da yayımlanmıştır. Bir kaç Urduca şiir dışında Farsça olarak kaleme alınmıştır. Eserdeki fikirler İkbâl'in Avrupa'dan dönüşünden sonra görüş ve düşüncelerinde meydana gelen gelişmeleri ve değişimleri sergilemektedir.

⁴¹Karahan, İkbâl'in ... , s.36, Asrar, Doğudan ..., s.37, Schimmel, Cavidname, (giriş),s.9.

⁴²Schimmel, Cavidname, (giriş), s.38.

⁴³Yüksel Ali, "Benlik ve Toplum", İst. 1990, s.95.

"Peyam-i Meşrik" Alman şairi Goethe'in Hafız ve başka doğulu şairlerden ilhamla kaleme aldığı ve 1818'de neşrettiği West-östlicher Divan, (Doğu -Batı Divanı) adlı esere cevaben yazılmıştır⁴⁴. İkbâl, bu eserinde, batının maddeci uygarlığının aşk ve heyecan gibi gerçek hayat unsurlarından yoksun ve nasipsiz olduğunu vurgulamaktadır⁴⁵. Schimmel'in de belirttiği gibi bu eserde "Garb fikirlerinin bir şarklı gözüne nasıl görüldüğünü göstermeye çalışıyor"⁴⁶ İkbâl'in gözüyle şarkla garbı karşılaştırırken **"Garbın büyük tehlikesi ilmi, ilâhi aslından ayırarak kullanmak ve böylece yalnız onun şeytani tarafından gelen neticelere varmaktır. Şark ise, bu zahiri ilim mefhumunu kabul ve taklid edeceğine kendine mahsus olan ilâhi aşkı ona ilave edip bütün dünyaya faydalı olan ilâhi bir ilim yaratmalıdır"**⁴⁷.

Peyam-ı Meşrik Almanca, Fransızca, Macarca ve Arapça'ya tercüme edilmiştir. Bu eserin tercümesi A. N. Tarlan tarafından yapılarak 1956 da Ankara'da yayımlanmıştır.

4- KERVAN'IN ÇAĞRISI (Bang-ı Dera)

İkbâl'in ilk Urduca şiir kitabı olan bu eser 1927 de Lahor'da yayımlanmıştır. Yaklaşık 32 defa basılan bu eserde İkbâl, **Müslüman-Hind topluluğunun duygularına seslenerek sömürgecilere karşı canlanıp kendilerine gelmeleri için zemin hazırlamak istemiştir**⁴⁸ Bu eser

⁴⁴Schimmel, Cavidname, (giriş), Karahan, İkbâl'in ..., s.38, Asrar, Doğudan ..., s.38.

⁴⁵Karahan, a.g.e., s.38.

⁴⁶Schimmel, Cavidname, s.XXI.

⁴⁷Schimmel, Cavidnâme, s. xxi.

⁴⁸Karahan, İkbâl'in ..., s.39, Asrar s.36.

Peştu, İngilizce, Arapça ve Bengali dillerine çevrilmiştir⁴⁹. Bang-ı Dera, Türkçe'ye Ahmet Asrar tarafından, B. Dera, B. Cibril, D. Kelim ve A. Hicaz, adlı İkbâl'in eserlerinden seçilen şiirlerle beraber "Doğudan Esintiler" adı altında yayımlanmıştır.

Ayrıca eserin son bölümünde yer alan "Şikva" ve "Cevab-ı Şikva" isimli şiirleri Ali Genceli tarafından şiir tarzında tercüme edilerek Pakistan Postası dergisinde 24. cildin 1. ve 2. sayısında yayımlanmıştır.

5- ACEM İLAHİLERİ (Zebur-i Acem)

İkbâl'in kendi eserleri arasında en çok sevmiş olduğu Farsça bir eser olup ilk defa 1927 de Lahor'da yayımlanmıştır. İki bölümden oluşmakta olup ilk bölümde 56, ikinci bölümde 75 parça manzumenin yer aldığı eser, Gazel tarzında yazılmış şiirlerden oluşmaktadır⁵⁰.

Bu eserde İkbâl, yeni bir uyanışın zaruretinden bahsederek, bu uyanışın temelini ilahi aşk ile yönlendirmesi gerektiğini hemen her şiirinde vurgulamaktadır⁵¹. Müslümanların çeşitli sebeplerden dolayı iç dünyalarının kararması neticesinde başka fikri akımların etkisi altında kalarak kendi benliklerinden uzaklaştıklarını belirten İkbâl, müslümanların tekrar benliklerinin şuuruna erdiklerinde ayrı bir zevk ve heyecan duyacakları gibi; böylece yeni bir medeniyet kurulacağını, bunu yapmak içinde maddi ve manevi mücadele ve gayretin şart olduğunu vurgulamaktadır.

⁴⁹ Karahan, aynı yer.

⁵⁰ Karahan, İkbâl'in ..., s.39.

⁵¹ İkbâl, Zebur-i Acem, s.214.

Schimmel, İkbâl'in dini havasını yansıtan en kuvvetli dua şiirlerinin bu eserde olduğunu ifade etmektedir⁵²

İkbâl, bu eserin son kısmına Şeyh Mahmud Şebüsteri'nin (ö: 1320) Gülşen-i Raz isimli eserine bir nazine mahiyetinde onun yapısını izleyen bir bölüm eklemiştir. İkbâl'in "Yeni Gülşen-i Raz" adını verdiği bu bölümde Allah, insan ve yaratılış hakkındaki sorulara kendi felsefesinin ışığında cevap vermiştir⁵³.

Zebur-i Acem, İngilizce, İtalyanca, Peştü ve Gücerati dillerine tercüme edilmiş olup, Türkçe tercümesi Ali Nihat Tarlan tarafından yapıp 1971 de İstanbul'da yayımlanmıştır.

6- CAVIDNAME

İlk basımı 1932 de Lahor'da yapılmıştır. Bu eser İkbâl'in Farsça olarak kaleme aldığı en büyük mesnevi kitabıdır. İtalyan şairi Dante'nin "İlâhi Komedyâ" isimli eserine bir bakıma nazire niteliğini taşımaktadır. Bu eserde hem Mevlâna'nın Mesnevi'sinin hem de Dante'nin adı geçen eserinin tesirleri görülmektedir. İkbâl bu eserinde İnsan-ı Kâmil'in yüceltilmesini ortaya koyar. İnsan-ı Kâmil, şahsiyetini daimi bir ulvi gayretle gerçekleştirerek temayüz eder⁵⁴. Geleneksel Fars destanları genel olarak bir münacat yahut dua ile başlarlar. Aynı şekilde Cavidname'de bir münacaatla başlanmaktadır. Bu münacatın ilk mısraları Mevlâna'nın

⁵² Schimmel, Peygamberane Şair s.32.

⁵³ Bu bölüm, A.N. Tarlan tarafından ayrı bir kitap halinde "Sır Güllerinin Açtığı Bahçe" adı altında 1968 de İstanbul'da yayımlanmıştır.

⁵⁴ Schimmel, Peygamberane Şair s.111.

Mesnevi'sinin ilk mısralarına teimih olduğu görülmektedir. Mesnevi'de fıratkân şikâyet eden Ney'in yerine⁵⁵ İkbâl, cenk misalini kullanmaktadır⁵⁶.

Bu eserde İkbâl kendisini "Zinderud" (akan pınar) olarak tanımlarken kendisini feleklerle doğru gezmeye götürece rehberi Mevlâna'yı da "Zurvan" olarak tanımlamaktadır.⁵⁷ Mevlâna'nın rehberliğinde felekleri gezmeye çıkan İkbâl, her ayrı felekte bir çok doğu ve batılı devlet adamı, Filozof, Alim, Veli ve Sanatkârlarla karşılaşarak sohbet ederler. Seyahatin sonlarına doğru Hz. Muhammed'in huzuruna varılır. En son bölümde ise güzel bir şekilde Huzur-i İlâhî'ye vararak oradaki sahneyi tasvir eder.

Cavidname, Almanca, Fransızca, İtalyanca, Peştuca ve Sind diline tercümeleri yapılmıştır. Schimmel tarafından açıklamalı olarak Türkçe'ye tercüme edilerek 1958 de Ankara'da yayımlanmıştır.

7- CEBRAİL'İN KANADI (Bal-i Cibril)

Diğer eserler gibi bu eser'de 1935 de Lahor'da basılmıştır. Bu eserinde Avrupa'nın çeşitli yerlerinde ve memleketinde yazdığı müslümanların uyanmaları, benliklerine sahip çıkma-

⁵⁵ "Dinle bu ney nasıl şikâyet ediyor, ayınlıkları nasıl anlatıyor. Beni kamışlıktan kestiklerinden beri feyradımın erkek kadın herkes ağladı. Mesnevi, c.I. s.1.

⁵⁶ İnsan bu yedi renkli dünyada Cenk gibi feryaddan yâniyor hem nefese yeni (can çiğner arkadaşına) duyduğu hasret onu yakıyor, ona dilnuvaz nâleler öğretiyor. C. Name, s.1.

⁵⁷ Zurvan; eski İran dininde Zaman ilâhî idi. İkbâl burada zaman ve mekânı aşarak yolculuğa çıktığında kendisine rehberlik eden Mevlâna'yı tanımlamaktadır. Bkz: Cavidname, s.46.

ları gibi konularda dikkatleri çeken rübailer bulunmaktadır. İkbâl bu eserinde ayrıca, müslümanların imanlarının var olduğunu fakat aşk ve cezvelerini kaybettiklerinden yakınmaktadır⁵⁸.

Daha önce İkbâl'in İspanya seyahati sırasında Kurtuba camiini ziyaret ettiğini söylemiştik. Bu ziyaretinde caminin ihtişamından etkilenerek yazdığı uzun ve içli şiiri bu eserde yer almaktadır⁵⁹. Ayrıca Lenin'i Allah'ın huzuruna çıkararak onun dilinden müslümanların halini Allah'a şikayette bulunur. Daha bir çok konuda şiirlerin yer aldığı bu eser, İkbâl'in Urdu dilinde kaleme aldığı başarılı eserlerden biri olarak kabul edilmektedir.

Peştü diline tercüme edilen bu eser Türkçe'ye Yusuf Salih Karaca tarafından çevrilmiş, 1983 de İstanbul'da yayımlanmıştır.

8- NE YAPMALI EY ŞARK KAVİMLERİ (Pes Çi Payed Kerd Ey Akvam-ı Şark)

İslâm dünyasının artık uyanmakta oluşunun manevi müjdesini veren mısraların bulunduğu bu eser, İkbâl'in siyasi ve içtimai görüşlerini ve tavsiyelerini ihtiva ettiği bir eserdir⁶⁰.

⁵⁸ Bal-i Cibril, s. 75.

⁵⁹ Bal-i Cibril, s.95.

⁶⁰ Karahan, İkbâl'in ... s.119.

İlk defa 1936 da Lahor'da yayımlanan bu eser, daha sonraki baskılarda İkbâl'in "Misafir" adlı eseri ile birlikte basılıp yayımlanmıştır. Bu eserin Türkçe'ye tercümesi Ali Nihat Tarlan tarafından "Yolcu-Ey Şark Kavimleri-Kölelik Kitabı" adı altında 1976 da İstanbul'da yayımlanmıştır⁶¹.

9- MİSAFİR (İkbâl'e göre seyyah anlamında olup Türkçe'ye "Yolcu" adıyla tercüme edilmiştir.)

Bu eserde Afgan Kralı Nadir Şah'ın daveti üzerine 1933 de Afganistan'a yaptığı seyahatinin izlenimlerini anlatmaktadır. Ayrıca Afganistan'ın çeşitli tarihi şehirlerini ziyaret ettiğini dile getiren İkbâl bu eseri Farsça olarak kaleme alıp 1936 da Lahor'da yayımlamıştır⁶²

10- MUSA VURUŞU (Darb-ı Kelim)

Urduca olarak ilk defa 1936 da Lahor'da yayımlanan eser aynı dilde kaleme alınan eserlerin sonuncusudur. Bu eseri İkbâl'in olgunluk devresi olarak değerlendirebileceğimiz ömrünün sonuna doğru yazmıştır.

Eserin İhtiva konular şöyle sıralanabilir.

1- Tevhid inancı ve bu inancın insanın benliğinin yükseltilmesindeki rolü.

2- Müslümanlar ilimle mücehhez olmalıdır. Fakat bu ilmi, ilâhi aşkla yoğurmalıdır.

⁶¹ Sadı Kul, Doğu'nun Uyanış, İstanbul, 1985, s.23.

⁶² Karahan, a.g.e., s.40.

3- Allah'a bağı olan müslümanın kaderi kendi elindedir. Milletlerin tarihi isbat ediyor ki umumiyetle kader insanların çalışmalarına ve gayretlerine tabidir.

4- Öğrenmenin ve öğretmenin gayesi; benliğin yükseltilmesidir. Avrupa'nın körükörüne taklid edilmesi değildir.

5- Cemiyette kadının yeri önce "analıktır". Nesilleri yetiştiren ve istikamet veren kadındır. Kadın daima iffet ve şerefini korunmalıdır.

6- Sanat cemiyet içindir. Cemiyetin yükseltilmesi ve benliğin teşekkülü için sanat yol gösterir olmalıdır ⁶³.

Darb-ı Kelim, Farsça'ya bir kısımda ingilizce'ye tercüme edilmiştir. Türkçe'ye A.N. Tarlan tarafından tercüme edilmiş ve 1968 de İstanbul'da yayımlanmıştır.

11- HİCAZ ARMAĞANI (Armağan-ı Hicaz)

1938 de İkbāl'in vefatından sonra Farsça olarak Lahor'da yayımlanmıştır. Bu eserde İkbāl'in Hicaz'a gitmek ve hacı olmak arzusunu dile getiren bir hava bulunmaktadır. Armağan-ı Hicaz, Urduca'ya ve Sindce'ye tercüme edilmiş olup Türkçe'ye bazı kısaltmalarla birlikte A.N. Tarlan tarafından çevrilmiş ve 1968 İstanbul'da yayımlanmıştır.

Türkiye'de İkbāl'in hayatının ve eserlerinin tanıtıldığı ve tercümelerine yer verildiği pek çok eser bulunmakla beraber bunlardan iki tanesini zikretmek yerinde olacaktır. Bunlardan

⁶³ İkbāl Muhammed, Darb-ı Kelim, çev: A.N. Tarlan, İst. 1968 s.5. Krş. Karahan, İkbāl'in s.42.

birincisi, Prof. Âbdülkadir Karahan tarafından hazırlanarak "Dr. Muhammed İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler" adıyla yayımlanan eseridir. 1974 de İstanbul'da yayımlanan bu eserde İkbâl'in hayatı şahsiyeti ve eserleri genişçe tanıtılmıştır. İkbâl'in nazım ve nesir halinde yayımlanmış bütün eserlerinden seçerek asıllarıya beraber tercümelerin yer aldığı, ayrıca makale ve mektuplarının da bulunduğu bir eserdir.

Diğeri ise Ahmet Asrar tarafından "Doğudan Esintiler" adı altında 1981 de İstanbul'da yayımlanan bir eseridir. Bu eserin ilk bölümünde hayatının ve eserlerinin tanıtıldığı bir bölüm ile İkbâl ve Mevlâna'nın fikirlerinin karşılaştırmasının yapıldığı uzun bir makale bulunmaktadır. Bu eserde, Bang-ı Dera, Bal-ı Cibril, Darb-ı Kelim, Armağan-ı Hicaz adlı eserlerinden seçme şiirler yer almaktadır.

Bilindiği gibi İkbâl'in eserlerinin yayınlanması, Avrupa'dan dönüşünden sonra başlamıştır. İkbâl hayattayken yayınladığı eserlerden başka bir çok değişik türlerde yazıları (manzum, mektup, makale, önsöz, söylev, bildiri vb) vardır⁶⁴. Pakistan'da İkbâl'in fikirlerinin araştırılıp ortaya çıkarılması ve yayılması için 1950 de Bezm-i İkbâl, 1960 da İkbâl Akademileri kurulmuştur. Ayrıca 1983'ten buyana uluslar arası İkbâl konferansları düzenlenmeye başlamıştır. Bugün de Pakistan'da çeşitli üniversitelere bağlı İkbâl Enstitüleri faaliyetlerini sürdürmektedir.

⁶⁴ Karahan, İkbâl'in ..., s.44.

Şimdiye kadar İktbal'in İngilizce ve Urduca yazılmış 1600 den fazla mektubundan oluşan ondört antoloji yayımlanmıştır⁶⁵. Prof. M.Riaz'a göre: "Bugüne kadar İktbal üzerine yazılan kitapların sayısının tahminen ikibini bulduğu ve makalelerinde binlerce ifade edildiği bilinmektedir⁶⁶. Bu da İktbal'in fikirlerinin ve eserlerinin önemini ortaya koymak bakımından fikir edinmemize yardımcı olmaktadır.

⁶⁵ Riaz Muhammed, Muhammed İktbal'in Eserleri, Pakistan Büyükelçiliği, (makale) Ankara. (Tarihsiz)

⁶⁶ Riaz, a.g.e.

İKİNCİ BÖLÜM

İKBAL'İN FİKRİYATININ TEMEL UNSURLARI

19. yy'ın sonları ile 20. yy'ın başlarında hayatını sürdüren Muhammed İkbâl'in, günümüzde de güncelliğini yitirmemiş olan fikirlerinin oluşmasına sebep olan amilleri gözden geçirmeden fikirlerini anlamak güçtür. Dolayısıyla yaşadığı bölgenin sınırlarını aşır İslâm dünyasına, hatta Avrupa'ya kadar yayılan ve derin tesirler bırakan İkbâl'in bu yönünü birkaç yönden incelememiz mümkündür.

- 1- Hindistan Bölgesinin sosyal ve Siyasal Yapısı.
- 2- 20. yy'ın Başlarında Dünya Müslümanlarının Durumu
 - a. Tarihi Durum
 - b. İkbâl'e göre Müslümanların Durumu
- 3- Avrupa'da Gördüğü Eğitim ve Fikir Akımlarının Tesiri
- 4- Mevlâna'nın Tesiri
- 5- İkbâl'in Şahsiyeti

1- Hindistan Bölgesinin Sosyal ve Siyasal Yapısı

Hindistan'ın çöküş dönemi Evrengzib'in ölümüyle başlamıştır¹. Bundan sonra tahta geçen hükümdarların taht kavgalarıyla ve iç isyanlarla uğraşmaları, ülkeyi zayıflatmak durumuyla karşı karşıya bırakmıştır².

¹ Evrengzib (1618-1707), 1658 de "İ. Alemgir" ünvanıyla hükümdar olur. 1707 de ölümü, Hindistan'ın çöküş döneminin başlangıcı kabul edilir. Bkz. Yurdaydın Hüseyin Gazi, İslâm Tarihi dersleri, Ank, 1938, A.Ü.İ.F. yay: s.311.vd.

² Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, c.9, s.508.

Hindistan 18.yy başlarında Fransızlar tarafından sömürge durumuna düşürülmüştür. Hind müslümanlarının ilk defa sömürge tebası olmanın şaşkanlığını henüz üzerlerinden atamamışken, İngiltere ile Fransa arasında süren yedi yıl savaşları (1756-1763) neticesinde Hindistan sömürgeciliği İngilizlerin eline geçmiştir.

İngiliz dış siyaseti sömürgeciliğe dayanmaktaydı. Bunu da işgal ettikleri yerlerin insanlarını bölerek, parçalayarak, birbirlerine düşürerek, gerçekleştirmekteydiler. İngilizler'in Hindistan'ı ele geçirmeleriyle birlikte yaptıkları ilk iş; müslümanlarla Hindular'ın arasını açarak kendi aralarında etnik ve dini guruplar oluşturmak olmuştur. İngilizlerin desteğiyle bu grupların idare makamlarına getirilenler, İngiliz siyasi çıkarlarına ters düşmeyecek şekilde hareket etmekteydiler.

İngilizler Hindistan'da yerli halkın inançlarını ve yaşayışlarını, aralarında ittifak ettikleri ve ihtilafa düştikleri konuları araştırıp tesbit ederek oluşturulacak sünni ihtilaflarla toplumdaki çatışmaları kendi menfaatleri lehine kullanma yollarını sürekli aramaktaydılar. Müslümanların idari yönden hayata hakim olduklarını, diğer dinlere ve düşünce sistemlerine mensup olan kitlelerinde müslümanlara güven duyduklarını tesbit eden İngilizler bu güven ortamını kendi siyasi menfaatlerine engel olarak görmekteydiler³. Hindistan'da İslâmiyetin dışında birçok dinin bulunduğunu da tesbit eden İngilizler, Hind halkının inançlarındaki bu farklılıkları ve değişik yaşayış şekillerini kendilerinin siyasi

³ Yaşar Selahaddin, Muhammed İkbâl, Hayatı Sanatı, Mücadelesi, İst. 1988, s.13.

menfaatlerine malzeme olarak kullanmaya başlamışlardır⁴. Hindistan'da müslümanlardan sonra en büyük dini grubu teşkil eden Hindular'ı destekleyip müslümanların aleyhine kışkırtarak Hindistan'daki İslâm hakimiyetini kınamaya çalışmışlardır⁵ İngilizler, Hindular'ın başta inek olmak üzere bütün Hindu inançlarına ve sembollerine imtiyazlar verirken, müslümanların ibadetlerine kısıtlamalar getirmekteydiler. Ne varki önceleri İngilizlerin kışkırtmalarıyla Hindular'ın saldırılarına karşı ihtiyatlı davranan müslümanlar bazı camilerinin inek ahırını olarak kullanılmak istenmesi ve dini inançlarına saldırıların artması neticesinde zaman zaman müslümanlarda karşı müdafaya geçmek mecburiyetinde kalmışlardır⁶. Bir anda Hindistan'ın bir çok yerinde müslümanlarla Hindular arasında kanlı çarpışmalar başlayınca İngilizler; çeşitli bölgelerde müslümanlara ait yerleri yağmalayıp karşı koymak isteyenleri öldürmüşlerdir. İngilizlerin bu denli müslümanlara yönelik kışkırtmaları ve zulumlerine karşı müslümanlar karşı koymaktan hiç bir zaman vaz geçmemişlerdir⁷.

İlk olarak müslümanlar 1857 de İngiliz idaresine karşı ayaklanarak ilk etepta bulundukları bölgelere hakim oldular. Hinduların İngilizler'in tarafını tutması nedeniyle bu ayaklanmanın bir sonuç getirmeyeceği müslümanlarca da bilinmekteydi⁸. Fakat müslümanların sabır sınırını zorlaması ve özellikle inançlarına yapılan saldırılar böyle bir sonuçla karşı karşıya bırakmıştır. Bu hareketleri fırsat bilen İngiliz

⁴ Yaşar, Muhammed İkbâl ..., s. 13.

⁵ Yaşar, aynı yer.

⁶ Yaşar, s.14.

⁷ Yaşar, s.16.

⁸ Yaşar, aynı yer, Kul Sadi, Doğunun Uyanışı, s.22.

idarecileri müslümanların ellerindeki malları yağmalıyarak fakirleşmelerine ve perişan duruma düşmelerine sebep olmuşlardır⁹. Ayrıca İngilizlerin yer yer Hindulara da yaptıkları zulumlerden dolayı Hinduları, İngilizlere karşı soğuk bir tavır takınmaya sevketmişti. Bu durumu anlayan İngilizler derhal Hinduları saafalarına çekmek için Hindu ileri gelenlerine yardımlarda bulunmakla kalmayarak İngiliz usulü yaşayış ve eğitim aşılıyabilmeleri için İngiltere'den mütehasıslar getirip çalıştırmışlardır.

Bir çok Hindu, İngilizlerin gerçek yüzünü anlamış, müslümanların hakim oldukları zaman ile İngilizler'in hakim oldukları zamanı karşılaştırmış ve müslümanların idari hakimiyetlerini arar duruma gelmişlerdi. Gizliden gizliye müslümanların saafalarına geçerek direniş hareketlerini destekleyen Hindular, böylece geç de olsa gerçekleri anlamışlardı¹⁰.

Müslümanların mücadeleleri gün geçtikçe güçlenerek devam ederken, İngilizler'in de endişeleri artmaktaydı. Bu durum karşısında hem İslâmi direniş hareketlerinin tesirinin azaltmak, hem de Hindu ahalinin içindeki müslümanların taraflarını tutanların azmini kırmak için Hindu lider Gandi'yi İngilizler'e karşı pasif direniş hareketine geçmesi için teşvik ederek bu hareketi gizlice desteklemişlerdir¹¹. Bu hareketin amacı ve İngilizlerin bunu desteklemesinin nedeni, müslümanlar hiçbir yerden yardım alamadıklarından uzun süre direnemeyeceklerini kısa bir süre sonra direnmeyi bırakıp teslim olacaklarını beklemekteydiler. İngilizlerin bekledikleri

⁹ Yaşar, M. İkbâl, s.17.

¹⁰ Yaşar, a.g.e., s.18, Kul Sadi, Doğu'nun ..., s.23.

¹¹ Yaşar, a.g.e., s.19, Krş. Sadi, a.g.e., s.39.

bir başka netice de müslümanların adam yetiştirme ve eğitim faaliyetlerinin akamete uğramasıydı. Çünkü zamanla yetişmiş ilim ve fikir adamları yerine bir başkası yetişmeyince müslümanların direnişlerine yön verecek kimse kalmayacak ve müslümanlar zamanla azınlık haline geleceklerdi.

Nitekim Hindistan'daki bu denli karşılıklı çekişme ve kavgaların yarattığı öfkeyle çalkalanan ülke, ilim, fikir sanat ve edebiyat çevrelerindeki şahsiyetlerin bir bir tükenmelerine zemin hazırlamaktaydı. Böylece Hindistan'da yaşayan müslümanlar tarihi zor bir durumdaydılar. Yüz senelik İngiliz sömürgesinde yaşayan müslümanların benliklerinde büyük bir donukluk, çöküş ve yıkılış gözlenmekteydi. Bu yıkılış sadece benliklerde de değildi. İslâmi düşüncede ve Hindu geleneklerinde insanların saygı duyup kutsal saydıkları ne kadar düşünce ve gelenek varsa günün sanat çevrelerindeki şahıslar tarafından akılmaz bayağılık ve saçmalık, çöküşün tipik belirtisi olan idrak yoksunluğunu gözler önüne seren erotik sanat biçimleri olarak piyasaya dökülmüştü¹². Sanat ve edebiyat dünyasında meydana gelen bu çöküş, ilim ve düşünce alanına da sıçranmış halkın cahil bırakılmasının yanısıra cehaletten de öte toplumu bir şüphecilik kaplamıştı. Din açıkça alaya alındığı gibi, herkes herşeyi bildiğinin inancını taşımaktaydı. Batı gelenekleri, giyiniş tarzları, batıya özentili bir dil, giderek saygınlık kazanmaya başlamıştı¹³.

Bütünöyle İngilizler'in bu planları ve faaliyetlerinin maksadını anlamakta gecikmeyen İslâm alimleri, Hindistan müslüman halkının eğitilmeleri ve şuurlandırılmaları için faaliyetlere başlanması gerektiğini anlamışlardı. Bir asırlık

¹²Han Zülfikar Ali, *Doğudan Bir Ses*, çev: Turgut Akman, İst. 1981, s.20.

¹³Aynı eser, s.29.

İngiliz sömürgeciliğinin karşısında müslümanlar arasında iki akım ortaya çıkmıştır.

1- Din alimlerinin liderliğinde oluşturulan dini akım.

2- Seyyid Ahmet han ve arkadaşlarının savundukları modernist akım¹⁴. Birinci akıma mensup olan din alimleri o günkü Hindistan dünyasında İslâmi şahsiyeti kendilerinde yaşayan ehliyetli simalardandı. İslâm alimleri bilhassa Ebu'l-Kelâm Azad'ın gayretleri ile bir araya gelerek bir yandan İngilizlerin günlük saldırılarına karşı alınması gereken tedbir ve mukavemet yollarını görüşürken, diğer yandan İngilizler'in uzun vadede hazırladıkları planların işlememesi için özellikle eğitim, sanat ve teşkilatlanma faaliyetlerine ağırlık vermeye başlamışlardır. Azad'ın bu faaliyetlerine Hindistan'ın tanınmış alimlerinden Ali el Muvengiri ve Şibli Numani gibi şahsiyetler de Azad'ın çalışmalarına katkıda bulunmuşlardır¹⁵

Seyyid Ahmet Han ve öğrencilerinin başını çektiği modernist akım, batılılaşmayı savunmaktaydılar. Onlar, batılılaşmadıkça kurtuluşun gerçekleşemeyeceğine inandıkları için Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde batı eğitim tarzında okullar ve eğitim öğretim müesseseleri açarak bu yönde faaliyetleri sürdürmekteydiler¹⁶

Hindistan'daki alimlerin bu gayret ve çabaları kısa sürede İngilizler tarafından farkedilince iki ayrı akım olarak gelişen bu faaliyetleri kendi menfaatleri lehine kullanmanın yollarını arama çabalarına girmişlerdir.

¹⁴Sadi, Doğunun s.24.

¹⁵Yaşar, M. İkbâl s.25.

¹⁶(Seyyid Ahmet Han'ın kurduğu üniversitelerini en meşhuru Aligarh Üniversitesi olup öğretim görevlilerininin çoğu İngiltere'den getirtilmişti) Fazlurrahman, İslâm ve Çağdaşlık.. çev: A. Açıkgenç, Hayri Kırbasoğlu. Ank. 1990.s.147

Bunun için Seyyid Ahmet Han'a eğitim çalışmalarında yardım vaad edilerek İngiltere'ye davet edilmiştir. İngiltere'nin en büyük nişanesi olan "sır" ünvanı verilerek bazı göstermelik teminat ve yardım vaadleriyle mücadele dışında tutmaya çalışmışlardır¹⁷.

Seyyid Ahmet Han (1817-1898), İngiltere'ye gitmeden önceki tavırlarında İngiliz emperyalizmine karşı mücadele edilmesi gerektiğini savunurken, oradan dönüşünde "Biz, bu dev güçle boy ölçüşemeyiz. Kurtuluş onların mandası altına girmektir"¹⁸ deyip bu söz ve tavrıyla İngilizler'le birlikte hareket ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. S. Ahmet Han'a İngiliz hükümeti maaş bağlarken, Hind müslümanlarının kurtuluşu için çırpınan alimlerden Ebu'l Kelâm Azad, defalarca mahkum edilmiştir¹⁹.

"S. Ahmet Han, İslâm'ın mahiyetini kendi görüşüne göre açıklarken modern dünya görüşüyle İslâm öğretilerini karşılaştırmak istemekte, bunu yaparkende muhafazakâr İslâmî yorumu canlandırma ve ona dayanma yerine Ortaçağ İslâm filizoflarının kabul ettikleri ana ilkelere dayanma yolunu seçti"²⁰ diyen Fazlurrahman'ın da belirttiği gibi S. Ahmet Han'ın batı akılcılığını savunduğunu, vardığı sonucun İslâm'ın yeniden ifade edilmesi değil, bunun kendi şahsı açısından yorumlanması olduğunu ifade etmekte olup ayrıca İslâm'a birtakım fikirlerin kaynaştırılmasına teşebbüs ettiğini de belirtmektedir²¹.

¹⁷Yaşar, M. İktisat, s. 21, Sadı, a.g.e., s.26.

¹⁸Sadı, Doğunun ..., s.26. (Ayettullah Mutahhari'den naklen)

¹⁹Yaşar, a.g.e., s.21.

²⁰Fazlurrahman, "İslâm" çev: M. Dağ, M. Aydın.İst. 1992, s.304.

²¹Fazlurrahman, İslâm, s. 304.

2- 20. Yüzyılın Başlarında Dünya Müslümanlarının Durumu

a- Tarihi Durumu

19. yy'ın başlarına kadar müslümanların yaşadığı toprakların büyük çoğunluğu, Osmanlı Devleti topraklarının sınırları içerisinde bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin etnik yapısı sadece bununla da kalmayıp özellikle Avrupa'da fethedilen büyüklü küçüklü bir çok, halkı Hristiyan olan devletlerde bulunmaktaydı. Yunanistan, Sırbistan, Romanya, Karadağ... gibi. 1789 Fransız ihtilali ile yayılan milliyetçilik akımı, özellikle farklı dil, din ve etnik kökenli devletleri içerisinde barındıran Osmanlı Devleti'nin tek tek Avrupa'daki kendisine bağlı devletlerin bağımsızlık mücadelesine giriştikleri görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki sınırları daralıp gerilemekteydi. Aynı durum, Halkı müslüman olan ve Osmanlı Devletine bağlı bulunan Arap devletlerinde de gözlenmekteydi²².

20. yy'ın başlarında müslümanların büyük bir kısmını kendi sınırları içerisinde barındıran Osmanlı Devleti'nin yıkılışının ve İslâm dünyasında siyasi, iktisadi, ve fikri yönden yeniden yapılanmaya gidilmesinin sebeplerine kısaca temas etmek yerinde olacaktır.

19. asrın başlangıcından itibaren batı medeniyeti, ilim ve teknik, İslâm dünyasının her tarafını sarmış, Osmanlı Devleti'nde Mısır'da, hatta -daha önce de belirttiğimiz gibi- Hindistan'a kadar muhtelif sosyal ve hukuki reformların yapılmasına yol açmıştır. İslâm dünyası, gerek batıya ilim tahsili için gönderdiği öğrenciler vasıtasıyla gerekse, batının sömürge haline getirdiği memleketlerde batı düşüncesi gittikçe

²²Armaoğlu. 20. yy Siyasi Tarihi, Ankara. 1987, s.41.

yayılmaya başlamıştır. Batıda görülen ilim ve tekniğin arkasında kendi düşünce ve yaşayışlarından farklı başka kanunlara göre gelişmiş bulunan bir dünya görüşünün mevcut olduğunu müşahade etmişlerdir. İslâm dünyasında yönetici durumundakiler ve aydınlar, kendi medeniyet ve görüşleri ile batı medeniyetinin tesirleri arasında bir münasebet kurarak kendi İslâmi benliğini kaybetmeden ne şekilde bu medeniyeti benimseyeceklerini düşünmeye başlamışlardır. Bu problemler kısa sürede İslâm dünyasını sarmıştır. Batı'nın İslâm dini hakkındaki anlayışsızlığı karşısında İslâm'ın savunmasını yapacak, batı medeniyetine uyum sağlayacak, **teknik ve ilmi gelişmeleri memleketine yerleştirecek çeşitli yerli ve yabancı kaynaklı ilim ve fikir adamları ve düşünce akımları ortaya çıkmıştır.** Bu düşünce akımlarının bir kısmı özellikle batılilar tarafından finanse edilip yönlendirilerek kendi düşünce sistemlerini yerleştirme çabası içerisine girmişlerdir. Hatta bu düşünce sistemlerini savunan batı hayatını doğulular, sahip oldukları İslâmi kimliklerinden vazgeçip batının inanç ve düşünce sistemlerini kurtuluş çaresi olarak görmüşlerdir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin idari yapısında yapılan ıslahatlar devletin çökmeye yüz tutan idari ve askeri yapısında az da olsa bir toparlanma söz konusu olsa da, neticede ilim, teknik, düşünce ve ahlaki yönden batıya daha da açılmaktan başka bir netice vermemiştir.

1839'da Tanimat Fermanı'nın ilânı, Osmanlı Devleti'nin biraz daha batının düşünce ve idari sistemine yaklaşma ve İslâmi geleneklerden uzaklaşma olarak telakki edilerek -gerekli olup olmadığı- tartışmaları günümüze kadar sürmüştür. 1856 da Islahat Fermanı'yla gayr-i müslimlere din ve mezheb hürriyeti sağlanmakta, ayrıca siyasi, dini ve hukuki

yeni imtiyazlar tanınmaktaydı²³. Bu fermanın getirdiği siyasi ortam, iki ayrı fikri akımın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

a) Cevdet Paşa'nın başını çektiği muhafazakâr görüş.

b) Namık Kemâl ve Ziya Gökalp'in başını çektiği Yeni Osmanlılar akımı²⁴.

I. ve II. meşrutiyetin ilânına kadar geçen dönemlerde yine idari ve siyasi yapıda şikayetlerin önüne geçilemeyince Meşrutiyet dönemleriyle birlikte yeni düşünce akımları ortaya çıkmıştır. Bu akımlar her ne kadar fikri yönden birbirleriyle büyük farklılıklar arz etse de, temelde ciddi bir şekilde Osmanlı Devleti'nin siyasi, iktisadi, ve ahlâki yapısındaki çöküşün önlenmesi konusunda birleşmekteydiler. **Bu fikri akımlar şunlardır.**

1. Batının, siyasi ve felsefi görüşlerini esas olan bir devlet anlayışının savunuculuğunu yapan **Batıcılık akımı**²⁵. 2- Osmanlı Devleti'nin çöküşünün en önemli sebebi olarak İslâmi prensiplerden uzaklaşılmasından ve batının körü körüne taklid edilmesinden kaynaklandığını söyleyen **İslâmcılık akımı**. Bu akımın savunucularına göre devletin karşılaştığı her türlü güçlükten kurtulabilmesi için aynı zamanda dünyevi prensiplerini ihtiva eden İslâmiyetin bu prensiplerine dönülmesi ve herkese öğretilerek tatbik ettirilmesi gerektiğini çözüm ve kurtuluş yolu olarak sunmaktadır²⁶. 3- Tanzimattan sonra ortaya atılan **Osmanlıcılık** fikrinin Osmanlı Devleti'nde yaşayan türlü etnik unsurların arasında bütünleşmenin sağlanması hususunda başarısızlığa uğraması neticesinde

²³Armaoğlu, 20. yy ..., s.41.

²⁴Yurdaydın, İslâm ..., s.169.

²⁵Yurdaydın, s.171.

²⁶Yurdaydın, a.g.e., s.172.

ortaya atılan ve Ziya Gökalp'in başını çektiği **Türkçülük** akımı. Bu akımın savunucularına göre Türklerin, soy, din, dil ve ülkü birliği etrafında bir Türk Milleti meydana getirilmesi fikrini ortaya atarak savunuculuğunu yapmışlardır²⁷. Bu akım, Anadolu toprakları üzerinde bir Türk Devleti'nin kurulmasına ve kurucularıyla birlikte fikir ve uygulama sahası bularak günümüze kadar devam etmesini sağlamıştır.

19. yy. in sonları ile 20. yy.'ın başlarında Osmanlı Devleti bu gibi fikri akımların etkisi altında varlığını sürdürüp çöküşü en azından yavaşlatma çabasını sürdürürken, Osmanlı Devletine bağlı Arap eyaletlerinde de bazı modern fikir akımlarının ortaya çıktığı görülmektedir. Mısır'da **Cemaleddin Efgani** (1839-1897) ve talabeleri, Muhammed Abduh, (ö:1905) ve **Muhammed Reşit Rıza** (ö:1935) nın faaliyetleriyle Menar dergisinde yayınladıkları makaleleriyle modern İslâm düşüncesinin temellerini atarak "**Panislamizm**" fikrini geliştirerek İslâmiyetin yenileştirilmesi için gayret sarfetmişlerdir²⁸. Bu Müteffekkirlər, onuncu asırdan beri kapatılmış olan ictihad kapısının tekrar açılması gerektiğini savunarak, zamana göre İslâmın hukuk ve fikirlerinde meydana gelen inhırafların ber taraf edilmesini ve onların yerine yalnız Kur'an ve Hadislere dayanan, bugünkü anlayışa uyan, modern ilme muhalif olmayan bir fikir sisteminin kurulmasını teklif etmişlerdir²⁹.

²⁷Yurdaydın, İslâm ..., s. 173.

²⁸Geniş bilgi için bkz. Fahri Macid, İslâm Felsefesi Tarihi çev: Kasım Turhan, İst. 1992. s.301. vd. Fazlurrahman, İslâm, s.295. vd.

²⁹Schimmel, Cavidname, (giriş)s.5.

b- İktbal'e G6re M6sl6manların Durumu.

(Ç6k6şlerin sebepleri ve İktbal'e etkisi)

19. yy.'ın sonları ile 20. yy'ın başlarında yani İktbal'in yaşadığı ortam, b6t6n6yle İslâm d6nyasında m6sl6manların benliklerinde, yaşayışlarında, fikri yapılarında, ahlâki ve dini d6şüncelerinde bir ç6z6l6ş6n ve yıkılışın yaşandığı g6r6lmektedir. İşte b6yle bir ortamda Muhammed İktbal'in fikirlerinde zaman zaman feryad derecesine varan haykırışlarını g6rmek m6mk6nd6r.

Muhammed İktbal, İslâm d6nyasında meydana gelen ç6k6ş6n tablosunu şu m6sralarıyla ortaya koymaktadır.

"Araplar ç6llerinde yollarını kaybettiler, (dalaletle d6şt6ler) Artık s6zlerinde "İllallah'ın harareti kalmadı. (M6sl6manlık harareti ve ideali kalmadı)" "Mısırlılar Nil girdabına d6şm6şler, muazzam file benzeyen Turanlıların himmet damarları gevşemiş" "Osmanlı Devleti, hadisatın pençesi altına d6şm6ş, ıstırap içinde, şark ve garb onun d6k6len kanlarından lalezara d6nm6ş". "Hind m6sl6manı midesinin kulu olmuş, kendini beğenmiş, g6nl6ndeki din hissini koparıp atmış"³⁰.

İktbal'e g6re m6sl6manların ç6k6ş sebeplerini ve bu sebeplerin İktbal'in fikriyatına yansımalarının tahliline geçmeden 6nce 1911'de yazdığı "Şıkva" adlı uzun şiirin, 1912 senesinde yazdığı ve bu şiire cevap niteliği taşıyan "Cevab-ı Şıkva" adlı şiirle konumuza ışık tutması ağışından bir g6z atmak zarureti hasıl olmaktadır.

"Şıkva" başlığını taşıyan bu uzun şiirinde İktbal, Allah'ın m6sl6manlara meşekkat çektidiğı halde, kafirlere şan ve şeref

³⁰İktbal, Peyam-ı Meşrik, çev: A.N. Tarlan, Ank. 1956, s.18.

verdiğini ifade eden isyancı bir feryat niteliği taşımaktadır. Şiirin ilk bölümünde İkbâl müslümanların ihtişamlı geçmişinden, Allah'a olan bağlılıklarından ve Kelime-i Tevhid için yaptıkları mücadelelerden bahsetmektedir.

"Fakat senin ismini, kimdir kılıçla yayan?

Bozulmuş olan işi, doğru bir şekle koyan?³¹

Tevhidin işaretin her gönülde yoğurduk

Bu müjdeyi hançerle, her tarafa duyurduk³²

Acep hangi milletdi yalnız seni arayan?

Senin yolunda fedakarlıkla akıtılan kan?

Kimin kılıcıyla sen hakim oldun dünyaya

Kimin Tekbir sesiyle uyandırdı bu cihan?³³

Yeryüzünde Allah'ın ismini tekbirlerle Kılıçların sesleriyle müslümanların yaydığını müslümanların bâtılı kaldırdıklarını belirterek şiirin bu bölümünde Allah'a şöyle serzenişte bulunmaktadır.

"Başka ümmetlerin de var, kimisi günahkâr

Kimisi aciz, kimisi kibirli, sarhoşu var.

Tembel de var, gafilde, uyanıklar da vardır,

Yüzlerce var kim senin hep isminden bıkmışlar

Yabancı ülkelere hep rahmet gönderirsin

Müslüman yurdun yıkıp, virana dönderirsin³⁴

³¹İkbâl, "Şikva" çev: Prof. Ali Genceli, Pakistan Postası Ocak 1976, c.24. sayı 1. s.15.

³²Aynı eser, s.16.

³³İkbâl, a.g.e., s.16.

³⁴İkbâl, "Şikva"

Allah tarafından kafirlere her türlü varlık ve servet verildiği halde müslümanlara boyuna vaatler ettiğini belirten İkbâl, yine kendi mısralarıyla müslümanlara vaat ettiklerinin avutmadan ibaret olduğunu belirterek biraz da aşırılığa varan bir sitemle Allah'a serzenişte bulunmaktadır. Yine bir mısrada:

" Yabancılar için vardır işte âli dünya

Kaldıydı bizler için yalnız hayali dünya" diyerek kâfirlerin her türlü imkanlara sahip oldukları halde müslümanların sadece bunları hayal ettiklerini belirtmektedir.

Şikva adlı bu şiirin son bölümünde Allah'a sorduğu bir sorunun cevabını, yine kendi mısralarıyla vererek, şöyle demektedir.

"Fakat senin bize bu güvenmen neden?

Niçin tutkunlara karşı küskün oldun sen?"

sorusuna: "Senden kaçan Resul-i Arabi'den de kaçır,

Put kırmağı bırakıp, put için gönül saçır,

Bir tarafa bırakır aşkı hem tutkunluğu

Selman'a Veys El Karani'ye karşı kin açar"

"Göğsünde tekbirin ateşi söndi gitti

Bilal-İ Habeşi'nin hayat örneği bitti" diyerek Allah'ın insanlardan küskün olmasının sebebinin Bilal-i Habeşi gibi müslümanların kalmadığı gibi, kalplerinde de aşk ateşinin yanmadığı için güvenmiş olduğunu belirtmektedir³⁵.

İkbâl'in yazdığı "Şikva" isimli şiire Balkan savaşları sırasında yine kendisi bu şiire cevap niteliği taşıyan "Cevab-ı Şikva" isimli bir şiir yazarak Lahor'da akşam namazından

³⁵İkbâl, a.g.e., s.18.

sonra büyük bir kalabalığın toplandığı bir sırada okumuştur. Dinleyicileri oldukça çöştüran şiirin halka büyük bir tesir bırakması neticesinde aralarında yüzbinlerce rupya para toplayarak Balkanlarda gazilerin ve şehit ailelerin arasında dağıtılması için Osmanlı Devleti'ne gönderilmiştir³⁶.

İkbal şiirin ilk bölümünde, gönülden çıkan sözün³⁷ eser bıraktığını ve o sözün semalara uçup gittiğini, gittiği yerde Felekleri, ayı, samanyolunu harekete geçirdiği meleklerin hayret ettiğini Arşta bulunanların bu feryadın sebebinin ne olduğunu böyle bir feryadın arşa kadar nasıl ulaştığını birbirlerine sorduklarını anlatmaktadır. Bu feryadın Allah'ın huzuruna vardığında Meleklerin kendisine secde ettiği ademoğlunun, böylesine küstahca ve cesaretle bu sözleri nasıl söyleyebileceğine kızan Allah'ın verdiği cevap İkbal'in bundan sonraki mısralarında şöyle ifade edilmektedir.

"Biz keremi severiz! ama nerede isteyen?

Yol gösteren isek de nerededir menzil diyen?

Biz verdik kaabiliyet sahibi olana, şan

Arayan kimselere verdirdik yeni cihan"³⁸.

diyerek müslümanların geçmişteki ihtişamlı hallerinden

Allah şöyle bahsetmektedir.

"Sizdiniz bu dünyada hile hurad bilmeyen

Sizin millet için yoktu endişe-i mesken

Şimşeklerden korkmayan sizin harmanınızdı"

"Kimdir silen batılı bu dehrin safhasından

Kimdir insanı, acep kölelikten kurtaran

Kimdir acep alınlar süren benim Kâ'be'me

³⁶Genceli Ali, Allame İkbal'den, Pakistan Postası, c. 24. sayı 2. s.15.

³⁷ İkbal, "Şikva", s. 16.

³⁸İkbal, a.g.e., s.16.

Saklanmıştı, kimlerin göğsünde acep Kur'an

Evet bunlar sizsiniz, fakat size ne ola?

El üstünde bekler, yarını vakit dola?" diye seslenen Allah, müsmümanların zarar ve ziyanların müşterek olduğunu, Kur'an gibi peygamber gibi ortak noktaların var olduğunu, fakat eskiden varılan ihtişamlı dönemlere acaba şimdiki gibi fırkalara bölünmelerle mi varıldığını sormaktadır. Ayrıca Peygamber'e uymayı terkedip zamanın fikri akımlarına kapılarak yabancı düsturları göz önüne aldıklarını atalarının yolundan bıktıklarını kalplerinde bir yanmanın, ruhlarında bir sezinin kalmadığını belirtmektedir³⁹.

Allah, modern müslümanlara tembelliklerini zayıflıklarını ve beceriksizliklerini hissettirmek için kendini şöyle duyurur.

"Sabahları ibadet için uyanmak sizlere pek zor geliyor! Erkenden bana vecd ile yönelmek yerine uykuya sarılırsınız! Siz şımarıklara ve şaşkınlara oruç bile ağır geliyor. Siz söyleyin: Siz buna acaba "imana bağlılık mı" dersiniz"⁴⁰

Şiirin bundan sonraki mısralarında müslümanların çöküş sebeplerine genişçe temas eden İkbâl, şiirin son mısralarında Tevhid yoksa müslümanların da olmayacağını, alemin Hz. Muhammed'in aşkına yaratıldığını insanların da onun aşkıyla mutluluğa erebileceklerini belirterek şiirini noktalamış olur⁴¹.

İkbâl, çöküşün ve zayıflamanın bütün İslâm dünyasını sardığını, önce müslümanların maneviyatlarında, benliklerinde, birlik ve beraberliklerinde büyük zaafiyetlere düştüklerine dikkat çekmektedir. İkbâl bu konuda şöyle demektedir: "Başına gelenler ne zamanın icabı ne takdirin

³⁹İkbâl, Cevab-ı Şikva P. Postası, s.17.

⁴⁰İkbâl, a.g.e., s.16., bkz. Schimmel, Peygamberane Şair ..., s.14.

⁴¹Aynı eser, s.19.

zulmüdür. Şerefini ve yerini kaybedişin kendini ve Allah'ı unutmamandır"⁴². İkbâl'e göre İslâm dünyasında meydana gelen bu çöküş ve yıkılışın sebeplerini kendi eserlerinden şöyle sıralamak mümkündür.

a- Müslümanların maneviyatlarında meydana gelen bozulmalar. İbadetlerindeki aşk ve cezbe kaybetmeleri. Bu konuda O şöyle demektedir. "Ben ve sen gönül ve dinden ümidimizi kestik gül kokusu gibi aslımızdan ayrıldık, kaçtık, gönlümüz öldü. O ölünce dinimizde öldü bir alışverişte iki ölüm satın aldık"⁴³ İkbâl bu mısralarında müslümanların aslından ayrılarak -maddi ve manevi- iki ölümü birden satın alıp onu yaşamaktayız diye ifade etmektedir. Ayrıca bu yıkılışın ve manevi çöküşün sebebini müslümanların ibadetlerindeki cezbe ruhunu kaybetmelerine de bağlamaktadır.

"Yazıklar olsun Aşkın cinneti kalmadı artık, müslümanların damarlarında kan kalmadı artık. Namazlarına bak, safları eğri, secdeler ruhsuz, kalpte huzur yok; Çünkü içten gelen ilâhi cezbe kalmadı artık"⁴⁴. İkbâl, bütün bunlara rağmen tıynetî toprak olan insanların artık eskidiğini, aynı çamurdan bir başka adam meydana getirmek gerektiğini ve bunu yapmanın gönlümüzdeki belki üzeri küllenen, yanan iman ateşini tekrar ateşlemekle mümkün olacağını ifade etmektedir. "Ey aşk, ey gönlümüzün iç manası (remzi), ey ektiğimiz tohum, ey biçtiğimiz mahsul, gel, tînetî toprak olan

⁴² İkbâl, C. Şikva, s.65.

⁴³ İkbâl, Armağan-ı Hicaz, s.57.

⁴⁴ İkbâl, Bal-i Cibril, s.93.

insanlar artık eskidiler, bizim çamurumuzdan başka bir adam vucûda getir"⁴⁵

İkbal müslümanların renk ve kokuya esir olduklarını, yani maddiyata dünyevi makam ve mevkilerin peşine düştüklerini ifade etmektedir. "Gönlünü renk ve kokuya esir etti, O gönülde zevk şevk arzu namına bir şey kalmadı, Atmacaların keskin ışıklarını tanımıyor. Kulağı sinek vızıltısına alıştı. Yüzüne gönül kapısı açılmamış, toprağın avucunda benlik doğmamış, kalbinde tekbir sesleri yükselmiyor, onun zikir harimi yıkılmış"⁴⁶.

b- Tekkelerin ve medreselerin toplumdaki fonksiyonunu kaybetmesi.

İkbal çöküşün ve yıkılışın sebeplerinden birini de tekkelerin toplumdaki gerçek fonksiyonlarını kaybetmelerine dayandırmaktadır. "Ne gerçek mümin kaldı ne de mü'minin hükümdarlığı, sofiler var ama hani kalp uyanıklığı"⁴⁷ diyerek sofilerde kaybolan kalp uyanıklığının neticesinde gerçek müslümanlığında bu sayede yok olmaya yüz tuttuğunu anlatmaktadır. Tekkelerin başlangıçta müslümanları uyarmada gerçek müslümanlığı öğrenip yaşamada büyük işler gerçekleştirdiğini hatta Kısralar'ın Kayserler'in yıkılışında tekkelerle yetişmiş dervişlerin büyük işler başardıklarını ifade eden İkbal, günümüzde ise, sofiler, müslümanlara tesirsiz sözler söyleyerek, tarikatın pasif yönünü öğretmekte olduklarını ifade etmektedir⁴⁸.

⁴⁵ İkbal, Peyam-ı Meşrik, s.40.

⁴⁶ İkbal, Armağan-i Hicaz, s.31.

⁴⁷ İkbal, Bal-i Cibril, s.11.

⁴⁸ İkbal, Esrar-ı Hodi, s.62.

Şeyhlerden ve pirlerden oldukça şikayetçi olan İkbâl, Esrar-ı hodi adlı eserinde şöyle şikayet etmektedir.

"Şeyh putların aşkı uğrunda İslâmı feda etti. Zünnardan tesbihine ip yaptı, pirlere saçları ağırdığı için pir dendi. Köy çocuklarının maskarası oldular. Gönülleri (lâ ilah) yazısına yabancı, orası heves putlarıyla dolu bir puthane haline gelmiş her saçını uzatan bir mutasavvıf hırkası giymiş, ah bu din satan tüccarlardan illallah"⁴⁹. Ayrıca İkbâl tekkelerin, benliğin olgunlaştırılması vazifesini yapmanın mümkün olmadığını belirterek "Bu rutubetli alev kıvılcım saçmaz" diyerek tekkelerin bozulmayla beraber bunların insanın kalbine aşk ve din adına bir kıvılcım saçamayacağını ifade etmektedir⁵⁰.

Mektep ve medreselerin öğrettiği ilim ve irfandan yakınan İkbâl, "Mektepten de medreseden de ümidimi kestim artık; Orada ne hayati bilgi, ne ilim, ne irfan, ne sevgi kaldı artık"⁵¹ diyerek toplumun kültürel seviyesini yükselten ilim irfan müesseselerinin artık kendi üzerine düşen vazifesini yapmadığını dile getirmektedir.

c- Eğitimde meydana gelen bozuklukların neticesinde yetişen gayesiz ve şuursuz nesille beraber "Hürriyet" laflarıyla düzensiz bir ortamın ortaya çıkması:

Muhammed İkbâl, eski eğitim öğretim sistemlerinde meydana gelen çöküşten şikayet ettiğini belirtmiştik. Medreseden ve dergâhtan gayet mahzun olarak ayrıldığını ifade eden İkbâl, her ikisinde de aklını, gönülünü ve ruhunu

⁴⁹ İkbâl, Aynı yer.

⁵⁰ İkbâl, Darb-ı Kelim, s.62.

⁵¹ İkbâl, Bal-i Cibril, s.65.

tatmin edecek hayati hikmeti ve hakiki aşkı bulamadığını söylemektedir.

"İslâm dünyasında kumandan beceriksiz, orduda saflar bozuktur. Gayesiz gençlik ise atılmak üzere olupta hedefi olmayan oktur"⁵² diyen İkbâl, İslâm dünyasında ordu komutanının beceriksizliğinden, İslâm ordularının bozukluğundan bahsetmektedir. Ayrıca her nasılsa gayesi ve hedefi belirlenmeden yetiştirilen gençliğin nasıl bir hale geleceğini ifade etmektedir.

İkbâl'in bütün eserlerinde şarkın yani İslâm dünyasının çöküşünü; eskiyi özlemle bahsederek, hayat ateşi denen ateşin söndüğünü, bedeninden can uçup gittiğini günümüz müslümananın gönlünde bir davasının kalmadığını başı boşluk içerisinde kendisini olayların akışına bıraktığını vurgulamaktadır⁵³.

Günümüz dünyasında Hürriyet'in bir başı boşluk olarak değerlendirildiğini ifade eden İkbâl, "Düşünce ve tedbir meziyyetinden mahrum olanları, fikir hürriyeti mahveder. Eğer insanın tefekkür hassası ham olursa, fikir hürriyeti onu hayvan derecesine indirir"⁵⁴. "20. asır medeniyetinin bana verdiği hürriyet nedir? şekilde görünüşte hürriyet esaretin kendisidir"⁵⁵ diyen İkbâl, bu asrın hürriyetinin Türkiye'de tıpkı M. Akif'in, oğlu Asım'a hitap ederek Türk Gençliğine iletmek istediği mesajı ona hitab ederek anlattığı gibi İkbâl'de oğlu Cavid'e hitap ederek, dolayısıyla tüm müslüman gençliğe mesajını böylece iletmekteir. "Sana bir sözüm var; insanın

⁵² İkbâl, Bal-i Cibril, s.59.

⁵³ İkbâl, Gülşen-i Raz-ı Cedid, çev: A.N. Tarlan. İst. 1960.s.7.

⁵⁴ İkbâl, Darb-ı Kelim, s.32.

⁵⁵ İkbâl, Bal-i Cibril, s.38.

yüce bir gayesi olmalıdır. Bu gaye insanı tam tatmin etmeli ve daima yüceltir olmalıdır."⁵⁶

"Cavid kendine bir yer tut aşk ülkesinde,

Bir yeni zaman yepyeni bir sabah ve akşam getir meydana"⁵⁷.

d- 20. yy'ın başlarından müslümanların fikri dini ve siyasi yapılarında meydana gelen çöküşün bir başka sebebi olarak da müslümanların ve din alimlerinin İslâmiyetten ve **Kur'an-ı Kerim'den verdiği tavizden** kaynaklandığını ifade eden İkbâl, "İslâm fakihleri ne kadar miskin ve sönük bir hale gelmişler ki kendi huzur ve rahatları bozulmasın diye Kur'andan taviz veriyorlar. Bu kölelerin inancına göre Kur'an eksiktir.

-Çünkü müslümanlara köleliğin usul ve adabını yolunu öğretmiyorlar"⁵⁸ diyerek kendi huzur ve rahatları için dinden taviz verdiklerinde bir başka milletlerin kölesi durumuna düştüklerini belirterek "kafirler bizim müslümanlığımıza gülüyor"⁵⁹ demektedir.

e- Züh'd ve Takva'nın gerçek zenginlik olduğunu unutmaları, Kur'anın yeniden ön plana çıkarılması değil, eski hikayeler içinde boğulup kalmaları.

"Bir gece Rabbinin huzurunda ağladım sızlandım; Ya Rabbi niçin müslümanlar sefalet içinde böyle hor hakir oldular. Cenab-ı Haktan şu nidayı işittim. Bilmiyormusun ki onların gönülleri var ama, sevgilileri yok"⁶⁰. İkbâl'e göre

⁵⁶ İkbâl, Bkz. Kader ve Hürriyet, s. 152.

⁵⁷ İkbâl, Bal-i Cibril, s.117.

⁵⁸ İkbâl, Darb-ı Kelim, s.12.

⁵⁹ İkbâl, Esrar-ı Hodi, s.62.

⁶⁰ İkbâl, A. Hicaz, s.33.

müslümanların gönüllerindeki olmayan sevgililere kalplerinde Allah sevgisi yerleştirmek yerine dünyevi sevgiler yerleştirmelerinden kaynaklanığını belirtmektedir. Bunu da İkbâl'in şu mısralarından anlıyoruz. "Tevhid inancın da olduklarını söylüyor müslümanlar ısrarla, ama kalpleri putperest inancı taşımakta hala"⁶¹.

İkbâl'e göre gerçek zenginliğin veya saltanatın hiç bir zaman mal ve servet yığmakla elde edilemeyeceğini, fertlerde ve cemiyetlerde asıl zenginliğin zühd ve fakr hayatını yaşamakla elde edileceğini eserlerinin hemen hepsinde aynı düşünceyi görmek mümkündür.

"Tarih şahadet eder ki ne zaman biz müslümanların cevheri; kudret ve kabiliyeti parlamışsa, buna zenginler değil, fakr ve dervişane sıfatlar amil olmuştur"⁶².

İkbâl, İslâm ümmetinin hikayeler ve efsaneler içerisinde boğulup gittiğini, kendi imkan ve kuvvetini bilmeyenlerin gözünü daima maziye tevcih ederek, mazinin ananeleriden onun sönmüş ışığından istifade ederek istikbale yol gösteren bir ışık olmayacağını ifade etmektedir.

"Geçmiş zamanlara göz bağlamış, sönmüş ateşten kalbini yakıyor".

Kendini kendinden uzaklaştırmış eski örneklerden bir hapishane yapmıştır⁶³. İslâm ümmeti hikayeler içinde boğuldu gitti, hakikat efsaneler içinde koyboldu gitti⁶⁴.

⁶¹ İkbâl, B. Cibril, s.127.

⁶² İkbâl, D. Kelim, s.11.

⁶³ İkbâl, Cavidname, s. 266.

⁶⁴ İkbâl, Bal-i Cibril, s.127.

f- Müslüman ümmetler arasında dini manada birliğin bozulması, aralarında vatan savaşının ortaya çıkması.

İkbal'e göre müslümanların çökmelerine bir başka sebep olarak İslâm'ın da tasvip etmediği müslümanların bazı sebepleren dolayı aralarında ayrılıkların ortaya çıkmasıyla değişik vatan parçalarına bölünmeleridir. İkbal bu görüşünü şu mısralarıyla teyid eder. "Bak, vahdet halkası kırıldı. İbrahim'in milleti elest gününün zevkini almaz. Hür adam cihetlerin bendine düştü, vatan ile bağlandı, Allah ile alakasını kesti"⁶⁵.

Kâbe'nin müslümanların birliğini sağlamakta büyük bir fonksiyonu olduğunu belirten İkbal, batının en büyük korkusunun İslâmiyette bütün müslümanların birliğinin sembolü olan Kâbe'nin bulunmasından kaynaklandığını ifade etmektedir⁶⁶.

g- Müslümanların aşırı maddiyat hırsına kapılmaları ve bencillik hastalığına düşmeleri.

İkbal, çağımız müslümanlarının ciddi ve anlamlı bir hayat yaşamalarının imkansızlaştığını belirterek bunun en büyük sebebini de müslümanların benliklerinde ki çöküşü göstermektedir. Müslümanlar düşünce dünyasında kendi kendisiyle çatışmaya girmiş çelişkiye düşmüştür diyerek ekonomik ve siyasi hayatta başkaları ile açık ve amansız bir savaş içinde yaşadığı görüşünü savunmaktadır⁶⁷. Müslümanlar, acımasızca Egoizm'i ve doymaz para hırsını kontrol altına alma gücünü yitirerek bu sebepten dolayı hayatın daha yüksek değerleri ve hedefleri için mücadele gücünü giderek kaybettikleri görülmektedir⁶⁸.

⁶⁵ İkbal, Cavidname, s.167.

⁶⁶ İkbal, Bal-i Cibril, s90.

⁶⁷ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden ..., s.219.

⁶⁸ İkbal, Aynı yer.

h- Müslümanların İslâmın, ruhuyla yabancılaşmaları ve Batıya özentinin müslümanların hayat tarzı haline gelmesi.

Hemen hemen İkbâl'in bütün eserlerinde müslümanların batıya yönelmelerinden dolayı kendi İslâmî ruhlarını kaybettiklerini, dolayısıyla millet olma özelliklerini batının bataklığına gömdüklerini ifade etmektedir⁶⁹.

"Gözleri mahkumiyet ve taklid ile kör olanlar, apaçık hakikatleri dahi göremiyorlar.

Artık mezarının kenarına yaklaşmış (bir ayağı çukurda olan) garp medeniyetinin İslâm alemini diriltmesi mümkün müdür?"⁷⁰ diye söyleyen İkbâl, gerçekte batı medeniyetinin, çöküşün eşiğine geldiğini, yaşadığı devir içerisinde bunu keşfederek batının müslümanlara verecek hiç birşeyi olmadığını belirtmektedir.

Frenk tuzacağına tutulmuş müslümanın bir daha gönül denilen şeyi ele geçiremeyeceğini ifade eden İkbâl, Allah'tan başkasının kapısına yüz sürenleri Ebu Zerr ve Selman gibi secde yapamayacaklarını dile getirmektedir⁷¹. Ehl-i hüner ve ehl-i zevk diye tarif ettiği müslümanların neden asrımızda zelil olduklarını bir şiirinde Allah'a seslenerek soran İkbâl, bu sorunun cevabını yine kendisi vererek müslümanların, Avrupa'yı efendi gördüklerinden dolayı zelil duruma düşmüşlerdir diye cevabını vermektedir⁷².

⁶⁹ İkbâl, Bal-i Cibril, s.69.

⁷⁰ İkbâl, Aynı eser, s.29.

⁷¹ İkbâl, Armağan-i Hicaz, s.25.

⁷² İkbâl, B. Cibril, s.45. Cevab-ı Şir'va, Pakistan Postası, s.17.

Kendi İslâmi benliğinden tavizler vererek batı medeniyetine yönelmenin acısını devamlı kalbinde hissederek İkbâl bu hissini şu mısralarıyla dile getirmektedir:

"Yazık bize, ne ahmaklık ettik de onun büyüüne kapıldık. Meğer o, pusu kurup adamın yolunu vuran bir eşkiya imiş" ⁷³.

Görülüyor ki, gerek "Şikva" ve "Cevab-ı Şikva" şiirlerinde gerekse diğer bütün nazım ve nesir halindeki eserlerinde ele aldığı konular bıkımından müslümanların 20 yy. da düştükleri bu çöküş ve yıkılış ebeplerinin İkbâl'in fikirlerine büyük etkisi olduğu açıkça görülmektedir. Çünkü Avrupa'yı tanıdıktan sonra İslâm dünyası ile karşılaştırma fırsatı bulan İkbâl, Avrupanın sahip olduğu çalışkanlık gibi meziyetlerin İslâm dünyasında kaybolduğunu belirterek, bütün eserlerinde müslümanların sahip olması gerektiği güzel hasletlere tekrar kavuşmaları için çaba harcamalarını ısrarla istemektedir.

3- Avrupa'da Eğitim ve Fikir Akımlarının Tesiri

Muhammed İkbâl, Devlet yüksek okulundayken tanıdığı batılı müsteşrik, Thomas Arnold'un tavsiyesi üzerine yüksek öğrenimine devam etmek amacıyla 1905 de Avrupa'ya gitmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi İkbâl, İngiltere'de hukuk öğrenimini tamamlamış, Almanya'ya geçerek doktorasını yapmıştır.

İkbâl'in İngiltere'de değişik fikir akımlarını tanıması fikirlerinde önemli bazı değişiklikler olmuştur. Özellikle tasavvufi düşünceye meyilli olmasına rağmen Avrupa'daki öğrenimi ve araştırmaları neticesinde bazı düşüncelerinin

⁷³ İkbâl, Peyam-ı Meşrik, s.122.

değişmesine sebep olmuştur. İktbal'i asıl şöhrete taşıyan etken onun edebî kişiliğidir. Avrupa'da iken yazdığı şiirler genellikle batılı şairleri taklid etme gayreti içerisinde olduğu bir havada yazdığı görülmektedir⁷⁴.

İktbal İngiltere'de öğrenimini sürdürdüğü sırada hocaları arasında kendisinin çok etkilendiği Mc. Taggart'ın öğrencisi olmuştur. İktbal bu hocası hakkında "düşünce sistemi akıl ile aydınlanmış, kendine özgü bir mistisizm kuran biri" diye bahsetmektedir⁷⁵. Nietzsche, Hegel Milton. Gothe gibi ediplerin, J. Remy, Massignon gibi bazı müsteşriklerin eserlerini okumuş, bunların fikirlerinden istifade etmiştir⁷⁶. Ayrıca İngiliz empiricismini (tecrübi felsefe) Alman rasyonalizmini, Nietzsche ve Marx'ın doktrinlerini romantizm ve batılı siyasal ideolojileri yakından tanımıştır. R.F. Nicholson ile G. Brown ile yakın arkadaşlık kuran İktbal, bunlardan yakın ilgi görerek, Fars dili ve edebiyatı ile İslami ilimleri çeşitli yönleriyle inceleme fırsatı bulmuştur.

İktbal'in Avrupa'ya gidip doğu ile batı arasındaki doldurulması güç uçurumu, oradaki yaşama şartlarının imkanlarının insanlara maddi olmadan kolay ve rahat bir ömür sürmek fırsatı sağladığını görmüştür. Ancak gittikçe menfaatçi ve sömürgeci zihniyetin yerleşmesiyle, aşırı milleyetçi ve faşist fikirlerin ön plana çıkmasıyla Avrupalıların birbirine düşüklerini ve günden güne batı denen bu uygarlığın da çöküntüye doğru kaydığı görülmüştür⁷⁷. Neticede İktbal, batılı anlamda bir milliyetçi fikrinden vazgeçmiştir. Kendisini

⁷⁴Asrar, Doğudan bir ses, s.20.

⁷⁵Karahan, M. İktbal'in Eserlerinden Seçmeler, s.48.

⁷⁶Aynı yer.

⁷⁷Karahan, M. İktbal'in ..., s.47. Asrar, Doğudan ..., 21.

sadece Hind'li şair olarak değil, tüm müslümanların birleşmesini arzulayan bir mücahid kimliğine bürünerek, İslâmiyetin anlatılıp yaşanması için çaba harcayan biri olarak bundan sonra geri kalan ömrünü de zulüm gören, sömürülen milletlerin -özellikle müslümanların- savunucusu olmuştur⁷⁸.

4- Mevlana'nın Tesiri

Muhammed İkbal'in fikriyatına ve şahsiyetine Hz. Mevlâna'nın fikirleri kadar tesir eden bir başka batılı veya doğulu ilim ve fikir adamını görmek mümkün değildir. Bu iki mütefekkir arasındaki manevi bağ daha öncede belirtildiği gibi manen mürşid-mürîd ilişkisine çıkarmıştır.

İkbal Mevlâna'dan bahsederken "pirim" ya da "mürşidim" diye söz etmektedir. O bir şiirinde Mevlâna hakkında şöyle demektedir: "Bizim menzîlimiz kibriyadır diyen rum mürşidi (Mevlâna) benim varlığımın çörçöpüne alev sardı"⁷⁹.

Pir-i Rumi toprağı iksir yaptı. benim tozumdan tecelliler gösterdi⁸⁰.

Mevlâna ve İkbal, İslâm aleminde kendi çağlarının buhranlı dönemlerinde yaşamışlardır. Mevlâna 13. asırda Moğol istilasının İslâm aleminde meydana getirdiği siyasi, iktisadi ve içtimai buhranlar döneminde yaşamış, bütün bunlara rağmen ümitizliğe kapılmadan her türlü zulme karşı direnerek fikirlerini anlatmaktan insanların benliklerine sahip çıkmalarını telkin etmekten hiç bir zaman yılmamış bir mürşiddir⁸¹. İkbal'de 20 yy.'ın başlarında İslâm dünyasının

⁷⁸ Asrar, aynı yer.

⁷⁹ İkbal, Peyam-ı Meşrik, s.110. Krş. Mian Beşir Ahmet, Hz. Mevlâna ve İkbal, Sebiliurreşad, c.5. sayı. 114.s.219.

⁸⁰ İkbal, Esrar-ı Hodi, s.27.

⁸¹ Bkz. Mian Beşir Ahmet, Mevlâna ve İkbal, s.219.

batının siyasi, ekonomik ve kültürel hakimiyetinden kurtulma yollarını aramış, insanların sömürülmüşlük ve ezilmişlik psikolojisinden kurtulmaları için daima mücadele etmek gerektiğini yazı ve şiirleriyle devamlı dile getirmiş, bu yolda ömrü boyunca çaba harcamış bir mütefekkidir. O şöyle demiştir:

"Sen son gaye diye kabul etme Avrupa medeniyetini, Hindistan toprağından madde ve mana medeniyeti yap kendine"⁸², diyerek kendi inanç ve kültüründen yeni bir medeniyet meydana getirilmesi gerektiğinin savunuculuğunu yapmıştır.

İkbal'in eserlerinden bir kısmını okumak fırsatı bulan Mehmet Akif "O, çağımızın Mevlânâ'sıdır"⁸³ diyerek hayranlığını dile getirmiştir.

İkbal'in Avrupa'da yaptığı tahsil, kendisine yeni ufuklar açmış, modern ilmin metodlarını benimseyip öğrenmiştir. Avrupa'da bulunduğu esnada Mevlâna'yı yakından tanıma fırsatı henüz eline geçmeyen İkbal'in Münih'te kabul edilen doktora tezinde Vahdet-i Vucut'cu fikirlerin etkisi görülmektedir⁸⁴. Dolayısıyla İbn'il Arabî'den övgüyle bahseden İkbal, Mevlana'nın fikirlerine hemen hemen hiç yer vermediği görülmektedir. Schimmel'inde belirttiği gibi Avrupa'dan yepyeni ufuklar elde eden İkbal'in memleketine dönüşü ile birlikte fikri hayatında ikinci bir devre başladığı göze çarpmaktadır⁸⁵. Hindistan'a dönüşünde 1915 de kaleme

⁸² İkbal, Bal-i Cibril, s.145.

⁸³ Edip Eşref, Mehmet Akif, Hayatı, Eserleri ve 70 muharririn yazıları, İst. 1960, s.146.

⁸⁴ İkbal Muhammed, İran'da Metafizik'in Gelişimi, s.65.

⁸⁵ Schimmel, Cavidnâme, (giriş)s.7.

aldığı ilk Farsça eseri "Esrar-ı Hodi'yi, manen Mevlâna'nın tavsiyesi üzerine yazdığını belirtmektedir:

"Yaratılış, Hakk ile yoğrulan pir (Mevlâna) bana göründü. O pir ki Fars dili ile Kur'an yazmıştı.

Ey aşıkların divanesi, dedi, saf aşk şarabından bir yudum iç.

Bağırlarında kıyametler kopar, başa şişe, göze neşter vur.

Ne zâmana kadar gonca gibi susacaksın kokunu gül gibi ucuz dağıt⁸⁶.

Mesnevi yazım tarzında kaleme alınan Esrar-ı Hodi'nin ilk bölümünde, tamamen Mesnevi'nin ilk 18 beytinin etkilerini görmek mümkündür. Mevlâna Ney'in ayrılıkların şikayetini dile getirirken⁸⁷, İkbâl ise buna cevaben: "Dünyayı aydınlatan güneş, gecenin yolunu kesince ağlayışım gülün yanağına su serpti. Gözyaşım nerkisin gözünden uykuyu yıkadı. Feryad'ü figanımdan çemen uyanıp yerden bitmeye başladı"⁸⁸ diyerek uyanışı müjdelemektedir. Mevlâna: "Ben her cemiyette ağladım, inledim. Fena hallilerle de eş oldum, iyi hallilerle de herkes kendi zannınca benim dostum oldu ama kimse içimdeki sırları araştırmadı"⁸⁹ diyerek anlaşılamamaktan yakınırken, İkbâl'de Mevlâna gibi aynı derdi dile getirmektedir: Bir nameyim mızrapla alakam yok, ben yarının şairinin terennümüyüm⁹⁰. Bir başka eserinde de:

⁸⁶ İkbâl, Esrar-ı Hodi, s. 28.

⁸⁷ Mevlâna, Mesnevi, c.I. s.1.

⁸⁸ İkbâl, Esrar-ı Hodi, s.25.

⁸⁹ Mevlâna, Mesnevi, C.I. s.1.

⁹⁰ Mevlâna, Esra-ı Hodi, s.26.

"Benden sonra şiirimi okuyup anlayanlar diyecekler: Kendini bilen, iyi tanıyan şu insan kâinatta inkılap yapmıştır"⁹¹ diyerek anlaşılamamaktan yakınmaktadır.

Yine Mevlâna: aşk eteşidir ki neyin içinde düşmüştür.

Ney dosttan ayrılan kişinin arkadaşlı haldeşidir. Onun perdeleri perdelerimizi yırttı⁹² diyerek aşkın neyin içine düştükten sonra neler yaptığını dile getirirken İkbâl'de bu beyitlerden ilham alarak "ney gibi neyistandan haber ver Kays'a (mecnuna) hay kavminden haber ver.

Yeni bir feryad icad et; meclisi hay-ü huy ile şenlendir"⁹³ diyerek Mevlâna'nın beyitlerine uygunluk arzeden aynı tarzda şiirler yazmıştır.

Aynı eserin ilk bölümünde Mevlâna'ya mürid olma sevincini dile getirerek şöyle der: "Çöl toprağından bir zerre güneş ışığını zaptetmek için yola çıktım. Bir dalgayım ki parlak bir inci vucuda getirmek için onun denizinde yerleşiyorum, onun şarabından sarhoş olan ben onun nefesleri ile yaşıyorum"⁹⁴. Mevlâna'dan aşk şarabını içtiğini söyleyen İkbâl, bu aşkın kendine olan tesirini şöyle dile getirir: "Aşk beni yonttu adam oldum. Alem kemiyet ve keyfiyetini idrak ettim". İkbâl, "benim fikrimi onun cıvesi büyüledi" diyerek Mevlâna'yı tanıdıktan ve ona bağlandıktan sonra büyük fikri değişiklikler yaşadığını dile getirir⁹⁵.

İkbâl'in Rumuz-i Bihodi ve Cavidname isimli eserlerinde de Mevlâna'ya bağlılığını ve hayranlığını görmek mümkündür.

⁹¹ İkbâl, Z. Acem, s.242.

⁹² Mevlâna, Mesnevi, C.I. s.1.

⁹³ İkbâl, E. Hodi, s.28.

⁹⁴ İkbâl, E. Hodi, s.27.

⁹⁵ İkbâl, Esrar-ı Hodi

Cavidname'de İkbâl, Mevlâ'nın bir gazelinî okuyarak ruhunu çağırır ve onun refaketinde manevî yolculuğa çıkıp rüya âleminde kainatı gezerler yolculuk esnasında bir çok ilim ve fikir adamlarıyla ve mutasavvıflarla karşılaşır ve çeşitli konular hakkında bilgi alırlar⁹⁶.

Bal-i Cibril isimli eserinde "Pir ve Mürid" adlı uzunca şiirinde Hindli mürid (İkbâl) in Urduca sorduğu sorulara Pir-i Rumi (Mevlâna)'nın Farsça olarak Mesnevi'den bulup katyettiği cevaplar dikkat çekicidir⁹⁷.

Hindli Mürid :

"Ben, doğu ve batı bilimleri okumuştum ama hala ruhta bir üzüntü ve ızdırap kalmış bulunuyor"

Pir-i Rumi

"Ehli olmayan hor el seni hasta eder, anneye doğru gel ki seni okşasın"⁹⁸.

Bu beyitlerde Mevlâna'nın İkbâl'e doğu veya batı bilimlerin insanın ruhuna gerekli doyumu vermediğini şikâyet etmektedir. Mevlana ise kalp huzurunu elde etmenin bir mürşide bağlanmakla mümkün olduğunu belirtmektedir. Yine İkbâl; "Doğuluların bakışı, batı tarafından büyülenmiştir. Batının güzeli, cennet hurisinden daha güzel (sanılıyor)"⁹⁹ mısrasına Mevlâna, şu mısraları ile cevap verir: "Gümüş görünüşte her ne kadar beyaz ve yeni ise de, yine el ve elbiseyi siyahlaştırır"¹⁰⁰ cevabını vererek görünüşün aldatmaması gerektiğini, batını iç yüzünün gerçekte

⁹⁶ İkbâl, Cavidname, 24.

⁹⁷ Karahan, Dr. M. İkbâl'in eserlerinden Seçmeler, s.151.

⁹⁸ Karahan, s.153.

⁹⁹ Karahan, M. İkbâl'in ... , s.1 53.

¹⁰⁰ Karahan, a.g.e., s. 155.

görüldüğü gibi olmadığını İkbâl, Mevlâna'nın diliyle cevap vermektedir.

İslam dünyasında Kur'an-ı Kerim ve hadislerden sonra en çok okunan eser Mevlâna'nın Mesnevisi olmuştur. Abdurrahman Camii, "Mesnevi'ye Fars dilinde yazılmış Kur'an olduğunu belirterek "kendisi peygamber değildir, ama kitabı vardır" demiştir¹⁰¹ İkbâl'in çağdaşı tanınmış şair Mevlâna Balgrami kendisi için şöyle demiştir. "Kendisine peygamber denemez ama peygamberlik yaptı"¹⁰².

20 yy. da müslümanların uyanışını kendine gaye olarak seçen İkbâl, bu mesuliyetin ağırlığını şöyle ifade eder. "Eski çağların fitne döneminde Mevlâna vardı, akan son çağın fitne döneminde ben varım"¹⁰³.

Mevlâna'nın İkbâl'e olan etkisini bir çok eserinde görmek mümkündür. Cavidname isimli eserinde Mevlâna ile yaptıkları manevi seyahatte Zühre Feleğine geldiklerinde Mevlâna İkbâl'e bazı tavsiyelerde bulunur. Ve aralarında şöyle bir konuşma geçer. "Şeyhimiz dedi ki "dünyanın bu yürüyüşü sabit değildir". Onun hoş ve nahoş şeylerinden yüz çevirmeli" Dünyayı terkettikten sonra yine onun başını tutarsın, evvela kendi başından vaz geçmelisin. "ona dedim ki: Kalbimde bir çok Lat ve Menat vardır. Dedi ki: Bu puthaneyi altüst etmelisin". Yine bana dedi ki "Kalk oğlum, yalnız benim eteğimi tut oğlum"¹⁰⁴

¹⁰¹ Asrar Ahmed, M. İkbâl ve M.C. Rumi, Pakistan Büyükelçiliği (tarihsiz) s.1.

¹⁰² Aynı yer.

¹⁰³ Aynı makale, s.3. Krş. M. Aminuddin, Mevlâna C. Rumi'in M. İkbâl üzerine etkisi, Kasım 1977, s.5. vd. İkbâl, A . Hicaz. s.37.

¹⁰⁴ İkbâl, Cavidname, s. 169.

İkbal'in Mevlâna'dan etkilendiği önemli konulardan biri ideal insan üzerine yazılanlardır.

İkbal'in eserlerinde insan konusu önemli bir yer tutar. Her ikisinde de ideal insan, tefekkür ve eylemi kendinde toplamış insandır. İkbal'in "Merd-i Mü'min"i (kâmil insan), Mevlâna'nın "Merd-i Hakkı" (dürüst insan) gibi Allah'ın kuludur¹⁰⁵. Bu kâmil insan ise, Nietzsche'nin Allah'sız bir toplumun sonsuz güce sahip süpermeninden (üstün insan), çok daha farklıdır¹⁰⁶. Mevlâna'nın kendi hayalinde canlandığı insan Allah'ın en güzel ve en şerefli yaratığıdır. Ruh, ilâhî bir kaynaktan gelmekte ve anavatanından koparıldığı için yuvaya dönmek için bir kuş gibi çırpınmaktadır¹⁰⁷. Kamışlıktan koparılmış ney gibi insanda, daima inlemeli mücadele etmelidir. İkbal'de bu konuda manevî mürşidiyle hem fikirdir. Ve kendi felsefesinde önemli bir yer tutar¹⁰⁸.

İkbal'in manevî mürşidinden aldığı diğer önemli konu Aşk felsefesidir. Bu konu her iki mütefekkirin eserlerinin ana konusudur. Her iki mütefekkir de aşk felsefesini eserlerinde büyük bir ustalıkla işlemişlerdir. İkbal'in eserlerindeki bazı ifadeler, Mevlâna'nın ifadelerine mana bakımından uygunluk arz etmektedir. Aşk hakkında Mevlâna şöyle demektedir.

"Aşk mekânsızlık aleminde kızgınlık madenidir.

Yedi Cehennem, onun kıvılcımından bir dumandır¹⁰⁹.

İkbal'de aynı konuda şöyle söylemektedir:

¹⁰⁵ Asrar, aynı makale, s.6.

¹⁰⁶ Nietzsche, Eylem Ödevi, s.60.

¹⁰⁷ Mevlâna, Mesnevi, C.I. s.1. Bkz. Nietzsche, Eylem Ödevi, s.54.vd.

¹⁰⁸ İkbal, İslâm'da ...,s.133.vd.

¹⁰⁹ Mevlâna, Mesnevi, C.I, s.367.

Aşk, alem hayatının usul ve kanunudur; alemde anasının imtizacıdır.

Aşk, bizim yüreklerimizin yanışı ile yaşıyor. Lâilahe illallah kıvılcımı ile parlıyor¹¹⁰.

Her iki mütefekkirin savundukları aşk; ilâhî aşktır. Beşeri aşklar hakkında her ikisi de aynı şeyler söylemektedirler.

Nitekim Mevlâna;

"Ancak zahiri güzelliğe ait bulunan aşklar aşk değildir. Onlar nihayet bir ar olur¹¹¹ derken, İkbâl'de; "İlahi aşk ve vecd ki insanı uyanık ve akıllı tutar, şehvi aşk ve şevk ki insanı ahmak ve sersem yapar"¹¹² demektedir. Her ikisi için de aşk bir bütünleşme ve anlatımdır. "Güç, görkem ve hakimiyeti" elde etmenin tek yoludur¹¹³.

İkbâl'in fikriyatına Mevlâna'nın tesirlerini saymakla bitmez. Bizim amacımız Mevlâna ile İkbâl'in fikirlerinin karşılaştırılması değil, Mevlâna'nın eserlerini tanıdıktan sonra İkbâl'in fikriyatında meydana gelen değişiklikleri ve eserlerine yansımalarını ortaya koymaktadır. Mevlâna ve İkbâl'in ilişkisini daha bir çok yönden ele alıp incelemek mümkündür. Ancak bu konu çok geniş kapsamlı olduğundan amacımızın ve hacmimizin aşmaması bakımından bu kadarı ile iktifa etmek durumundayız.

Neticede Muhammed İkbâl, Mevlâna'yı tanıyıp eserlerini okuduktan sonra dünya görüşünde ve tasavvufî düşüncesinde

¹¹⁰ İkbâl, Rumuz-i Bihodi, s.31.

¹¹¹ Mevlâna, Mesnevi, C.I.s.16.

¹¹² İkbâl, Bal-i Cibril, s.62.

¹¹³ Asrar, M. Celâleddin Rumi'nin İkbâl'e etkisi, Pakistan Postası Kasım 1977, s.7.

önemli değışiklikler olduğunu söylemek mümkün olduğu gibi eserlerinin her bölümünde adım adım Mevlâna'nın damgasını görmek mümkündür.

5- İkbâl'in Şahsiyeti

İkbâl'in fikri şahsiyetini oluşturan bir başka husus kendi yapısıdır. Aldığı eğitimden kaynaklanan derin bir inanç ve İslâmi bir eğitim, İkbâl'i İslâmi bir şuurla yetişmesini ve hayatın yeni bir anlamla ışıldatan öncü bir fikrin habercisi olmuştur. Onun bütün düşünceleri bir tek merkezi konu etrafında; yani İslâm toplumu ve genel olarak insanlık içinde benliğin kuvvetlenmesi etrafında dönüp dolaşır. İkbâl'e göre benliğin kuvvetlenmesi demek, Mutlak yaratıcı ile sürekli ve manevi irtibat kurmakla gerçekleştirilebilir. Bu hedefe yaklaşabilmek için,o, doğu ve batıda çeşitli düşünce sistemlerini inceleyerek bu sistemlerden yeni bir düşünce sistemi ortaya koymuştur¹¹⁴.

İkbâl'in karakterinin, fikriyatının oluşmasına etkili olan amilleri şöyle sıralayabiliriz.

1- İkbâl'in Allah'a ve peygambere olan inancı ve tavizsiz bağlılığı: İkbâl bir şiirinde şöyle demektedir.

"Arkadaş ben müslümanım, Tevhid sahibiyim

Bu gerçeğe başından beri inanmışımdır.

Var olan her şeyin nabzında hayat belirtisi bundandır. Ve müslümanın tasavvuru bundan güç alır¹¹⁵.

"Dünyanın kaderinin parlayan yıldızı müslümandır.

¹¹⁴ Schimmel, Peygamberane şair ..., s.4.

¹¹⁵ İkbâl, Bang-i Dera, s.78.

Parıldayışının yanında şafak bir hiçtir"¹¹⁶ diyerek Tevhid inancına sahip olduğunu bu inancın herşeyin nabzında bir hayat belirtisi olduğunu ifade etmektedir. İkbâl'in bu sarsılmaz inancı bütün ömrü boyunca kendisine yol gösterici bir rehber olmuş bu inancı sayesinde hiçbir zaman yaşadıkları ve gördüklerine karşı ümitsizliğe kapılmamış, kendisine hamle ve enerji kaynağı olmuştur.

2- İkbâl'in okuduğu Kur'an-ı Kerim'in tesiri.

İkbâl'in Kur'an-ı kerim okuması bir çok hususiyetler arz etmektedir. İkbâl'in Kur'an-ı Kerim okumasını ve babasıyla arasında geçen bir olay bunu ortaya koymaktadır. Her sabah namazından sonra Kur'an okumayı adet edinmiştim. Rahmetli babam ne yapıyorsun? diye sorardı. Ben de Kur'an-ı Kerim okuyorum dedim. Babam aynı suali tam üç sene tekrarladı durdu. Artık bir gün, babacağım! her gün bana bu suali sorar ve benden de aynı cevabı alıyorsunuz. Acaba bu suali tekrarlamaktaki maksadınız nedir? deyince şöyle söyledi: **"Evladım! demek istiyorum ki: Kur'an-ı Kerim'i, Cenab-ı Kibriya'dan sanki henüz iniyormuş gibi okumalısınız"**. Artık o günden sonra Kur'an-ı Kerim'i yep yeni bir zevk ve ilâhi neşeyle okumaya başladığını söyleyen İkbâl, işte o tarihten itibaren bütün yazdıklarının o güneşten bir zerre ve denizden bir damla olduğunu ifade etmektedir¹¹⁷. Yine İkbâl, bir beytinde Kur'an-ı Kerim'in müslümanların hayatındaki önemini şöyle vurgulamaktadır.

¹¹⁶ Aynı eser, s.79.

¹¹⁷ Nedevi, Ebu'l Hasan. Dr. M. İkbâl, çev: Ali Ulvi Kurucu, İst. k1990.s57.

"Bir mü'min zahiren Kur'an-ı okur. Hakikatte kendisi Kur'an'dır"¹¹⁸.

3- İkbâl'in yapısında şahsiyetine yansıyan bir başka husus da gönülünün sırrına ererek aşk ve vecdin irfanına ermesidir. bu hususta İkbâl şöyle demektedir. "Ne dünya malı, ne Karun zenginliği ne de Eflâtûn'un görüşü isteğim, isteğim yüksek görüş, aşk sarhoşluğu ve temiz yürektir"¹¹⁹

Dünyada bir çok şeyin yol gösterici olduğunu, ama ilahi aşk gibi bir yol gösterici bulunmadığını, aklın da aşka tabi olarak hareket etmesi gerektiğini şöyle ifade etmektedir.

"Akıl geçidini kolay geçti İkbâl,

Aşk tek yol oldu bu akıllı insana"¹²⁰.

Aşk ortadan kalkmış. Akıl onu yılan gibi ısıyor. Yazıkki insan aklını aşkın emrine veremedi".

"Yıldızların seyir hareketini dahi bilen insan kendi fikir dünyasında sefer edemiyor"¹²¹. İkbâl'in kalbinde yanan aşk ateşinin kopardığı kıyametleri şu mısraları ile dile getirmektedir. "Ben aşıkım feryad benim imanımdır. Mahşer benim kopardığım kıyametlerden bir tanesidir"¹²².

Mal, mülk, dünya amelleri İkbâl'e yabancıdır. Onun nazarında hayat gönülle kaimdir. Onun yaptığı ibadet başkadır. **Kendini Hakk'ın huzurunda hissetmediği zaman kıldığı namazın sevabını eğer varsa bir yük gibi ağır bulur ve istemez**¹²³.

¹¹⁸ İkbâl, Darb-ı Kerim, s.26.

¹¹⁹ İkbâl, Bal-i Cibril, s.50.

¹²⁰ Aynı eser, s.69.

¹²¹ Aynı eser, s.29.

¹²² İkbâl, Esrar-ı Hodi, s.26.

¹²³ İkbâl, Armağan-i Hicaz, s.7.

İkbal, sadece kitap mütalasıyla iktifa etmeyip kâinatla başbaşa kalması derin düşüncelere dalarak bilhassa seherlerde ağlayıp göz yaşı dökmesi geceleri kalkıp ibadet ve niyazda bulunması onun şahsiyetine ayrı bir olgunluk katmıştır¹²⁴. O bu saatlere çok kıymet vermektedir¹²⁵. Bir şiirinde İkbal:

"Yalvarmak lezzetini seher vakti benden çekip alma
İltifat eyleme nigahtan gafil bulunmaya"¹²⁶ derken, bir başka şiirinde de seher vakti niyazlardan mahrum olanların her şeyden mahrum olduğunu ifade etmektedir:

"İster Attar ol, ister Rumi, ister Razi, ister Gazali, her şey boştur. Seher vakti yalvarışlarından mahrumsan"¹²⁷.

4- İkbal'in sükuneti sevmeyen hareketli ve mücadeleci ruhu .

İkbal'in belki de en önemli yanını onun ruhunda bulunan mücadeleciliğidir. O hiçbir zaman sakin olmayı tehlikelere düşmeden yaşamayı yaşamak olarak kabul etmemektedir. Onun fikirlerinin en önemli yanı, hemen hemen bütün eserlerinde rastlayabildiğimiz mücadele fikrinin hayata geçirilmesidir. İkbal, Peyam-i Meşrik isimli esirinden güve ile pervaneyi konuşturarak meşhur felsefecilerin kitaplarının sayfalarını dolaştığını belirten güvenin pervaneye sorduğu sorusunda; hayatın felsefesini anlayamadığını gözlerini aydınlatan bir güneşin bulunmadığını belirtmesine karşılık güvenin pire'ye verdiği cevap; İkbal'in bu konudaki fikriyatını ortaya koyması bakımından dikkat çekmektedir, pervane şöyle demektedir.

¹²⁴ İkbal, Rumuz-i Bihodi, s.6.

¹²⁵ İkbal, En Nedevi, M. İkbal ..., s.67.

¹²⁶ İkbal, Bal-i Cibril, s.42.

¹²⁷ Aynı eser, s.72.

"Dedi ki: ırpınışıdır hayatı daha canlı yapan; ırpınıştır hayatı kanatlandıran"¹²⁸ Aynı eserin bir başka yerinde de;

"Hayatın yumuşak ve tehlikesiz olduğu şekilde kurulup oturma, Denize dal, dalgalarla peneleş; ebedi hayat mücadeledir"¹²⁹ demektedir.

İkbal'e göre verilecek mücadelenin en büyüğünün kişinin kendi nefsi ile yaptığı mücadele nefsinde ulaştığı makamlardan bir üst makama ulaşmak için yapılan mücadeledir. O bu konuda şöyle der:

"Müslüman! Ulaştığı her makamdan daha ilerdedir. Yerin, hedefin; zaten hayatta yolculuk zevk ve şevkinden başka bir şey değildir"¹³⁰.

İkinci büyük mücadelede de sömürenlere, zülmedenlere ve insanların inanlarına saldıranlara karşı yapılması gereken mücadeledir. İkbal'e göre bu mücadele müslümanın diyen herkese farzdır, ve ilk iş olarak da dünya nimetlerini ele geçirmekten başlamak gerektiğini ifade etmektedir. İkbal bu konuda müslümanlara şu uyarıları yapmaktadır: "Müslüman büyük davaların adamısın, dünya ilk basamağındır! bu kurt kuş dünyasını Allah, mücadele için yaratmıştır"¹³¹.

"Ey İslâm milleti yükseklik istiyorsan üstün davaya gel sarıl, bu dünyada üstünlük şahin gibi yükseklerle yönelmektir bil!"¹³². "Müslüman, ne zamana dek köle kalacaksın

¹²⁸ İkbal, Peyam-ı Meşrik, s.68.

¹²⁹ Aynı eser, s.35.

¹³⁰ İkbal, Bal-i Cibril, s.65.

¹³¹ İkbal, Bal-ı Cibril, s.64.

¹³² Aynı yer.

başkalarına? Bırak dünyayı! çalış ele geçirmeye bak yada!..."¹³³

Son olarak İktbal'in karakterinde yatan ve bütünüyle eserlerine ve yaşayışına yansıyan bir önemli özelliği daha vardır. Hür ve bağımsız yaşamak, başkalarının esareti altında aşağılık bir hayat sürmemek. "**Alemde erkekler gibi yaşamak mümkün değilse erler gibi can vermek, asıl hayata kavuşmaktır**"¹³⁴ diyen İktbal, batılın sanatı batıl yollar gösterip insanların O yoldan yürümesini sağlamak ama müslümanların vazifesi ise bu duruma her şeyiyle engel olmaya çalışmaktır.

"Azerin sanatı put yontmaktır ancak, İbrahim'in görevi de putları kırmak yok etmektir"¹³⁵

¹³³ Aynı eser, s.70.

¹³⁴ İktbal, Esrar-ı Hodi, s.50.

¹³⁵ İktbal, Bal-i Cibril, s.83.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'İN FELSEFİ VE TASAVVUFİ KAVRAMLAR

1- FELSEFE

İkbal, İslam Düşüncesi ile Batı düşüncesini yakından incelemiştir. Bir filozof olarak felsefe ve onun bazı meseleleri hakkında farklı görüşlere sahiptir. Bu konuda serdettiği fikirler dikkat çekicidir.

İkbal, eski yunan felsefesinin İslam kültürünü derinden etkilediğini ve yeni ufuklar kazandırdığını; ancak, Kur'an ile ilgili görüşleri kararttığını ifade etmektedir. Çünkü Kur'an'ın ruhuna ters düşen düşüncelerin İslam'a girdiğini ve bir bütünlük içerisinde Kur'an'ın anlaşılamadığını belirtmektedir¹. Mesela! Sokrat, bütün dikkatleri sadece insanların dünyasına çevirmek gerektiğini, dış dünyayla kainatta olup bitenlerin araştırılmasıyla değil, yalnız insan çevresine yoğunlaşmak gerektiği görüşünü savunmaktadır². Ancak bu görüş: Kur'andaki ufak bir arının bile ilahi ilhamdan yararlandığını belirten³, okuyucuları gece ile gündüzün sürekli değişimini⁴, bulut ve yıldızlarla dolu sonsuz fezaı gözlemeye⁵ çağıran

¹ Dini Düşüncenin Yeniden ..., s.19, Krş. Gazali, Elmun Kızı mined Dalal, çev: Hilmi Güngör, İst., 1990. s.25.

² Gökberk Macit, Felsefe Tarihi, İst. 1990. s.49.

³ Nahl, 68.,69.

⁴ Al-i İmran, 190.

⁵ Casiye, 17-20.

ayetlerin bulunmasına rağmen Sokrat'ın görüşleri Kur'an'ın ruhuna ters düşmektedir⁶.

Yine bir başka Yunan filozofu Platon, duyu organlarıyla ilgili idraki benimsememesine rağmen bunların hakiki bir bilgi vermeyip sadece bir fikir ortaya koyduğunu savunmaktadır⁷. Halbuki bunun tam aksine "işıtme" ve "görme" duyularını Allah'ın en büyük nimetleri olduğunu ve insanların bu duyumlarla yaptıklarının hesaba çekileceklerini⁸ belirten Kur'an ayetlerine ters düşmektedir.

İkbal, ilk dönem kelamcılarını Kur'an'ı, Yunan düşüncesinin ışığında okuduklarını ve bunun idrakine çok sonraları vardıklarını belirterek, Eş'arilerin ve Mutezililerin faaliyetlerini örnek olarak göstermektedir⁹ Eş'ariler "Yunan Diyalektiği" ile sunni düşünceleri savunmak amacını gütmeleriyle idealizmin habercisi olmuşlardır. Ancak Mutezililer hakkında aynı şeyi söylemenin mümkün olmadığını belirten İkbal, Onların hakikate ulaşmak için kavram dışı yollarına hiç dikkat etmediklerini, dinin ancak mantiki mefhumlarından müteşekkil olduğunu ileri sürdüklerini, sonuçta ise olumsuz bir tavır içine girdiklerini belirtmektedir¹⁰.

İkbal, yalnız Kelam mekteplerini değil, Yunan felsefesinin etkisinde doğup gelişen İslâm Felsefesi

⁶ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden ...,s.18.

⁷ İkbal, Aynı eser, s.20. Krş. Gökberk, a.g.e., s.62. Birand Kamira, İlk çağ Felsefesi, Ankara, 1987, s.37.

⁸ İkbal, İsra, 36.

⁹ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden...,s.19, Krş. Ülken Hilmi Ziya, İslam Düşüncesi, İstanbul, 1946, s.37.

¹⁰ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.19, Krş. Gazalî, Elmunkızu..., s.27-28. Ülken, a.g.e., s.41.

mekteplerinin de yaptıkları yanlışları ortaya koymuştur. O, bu ekoller hakkında şöyle demektedir:

"Garbın mütefekkirî ilim ile irfanın berrak çeşmeleri bulanık hale koydu. İster Meşşai olsun, ister İşrakî olsun cihanı simsiyah bir hale getirmişlerdir"¹¹.

İkbal'e göre bu mekteplerin cihanı karartmasının sebebi: Bir "Gönül" e sahip olmamalarından kaynaklanmaktadır. Halbuki insanlar, gönül sayesinde maddi ve manevi problemlerine çareler bulabilmektedir¹²

İkbal'e göre; filozofların yolu "yakın" hasıl etmek değil, şüpheyile, tahminle, akıl yürüterek hareket etmektir¹³. Filozoflar, akıllı, akli kullanmakta pek mahir olmakla beraber, cesur ve gayretli olmadıklarından dolayı ilahi aşkı idrak edip anlayamamaktadırlar¹⁴. İkbal, muazzam bir İslam kültürünün ortaya çıkmasını, ilahi aşkla filozofların fikirlerinin yoğrulmasını neticesine bağlamaktadır¹⁵.

İslam Düşüncesinin, Yunan Düşüncesi etkisinde gelişmesinin bazı sakıncalar doğurduğunu ifade eden İkbal, Onlardan bazı filozofların düşüncelerini benimsemenin yanlış olduğunu vurgulamaktadır.

Özellikle Yunan filozofu Eflatun hakkında oldukça ağır bir dil kullanmıştır. İkbal'e göre Eflatun'un fikirleri İslam Düşüncesini uyutmuş ve donukluğa sevketmiştir. Hatta bir

¹¹ İkbal, Z. Acem, s.170.

¹² Aynı yer, Krş. Gazali, Elmankızı ..., s.26.

¹³ İkbal, Bal-i Cibril, s.64, Krş. ülken, a.g.e., s.41.

¹⁴ Aynı eser, s. 170.

¹⁵ İkbal, Zebur-u Acem, s.173.

benzetme yaparak Eflatun'un insan kılığına girmiş bir koyun olduğunu belirtmiştir¹⁶.

İkbal'e göre; Eflatun'un fikirleri mutasavvıflar üzerinde çok etkili olmuştur. Bunun sebebi de Onun fikirlerinin koyunlar gibi sakin olmayı ve donukluğu telkin ettiği içindir. Çünkü koyunlar sürü halinde iken sakin ve durgun vaziyettedirler. Ancak öndeki birinin bir yöne doğru hareket etmesiyle diğerlerinin de peşine gitmesi gibi, mutasavvıflar da müritlerini peşlerinden sürüklemeleri, Eflatun'un bu mesleğinden ve fikirlerinden kaynaklanmaktadır¹⁷. İkbal'e göre, Eflatun'un tahayyülünden sakinmak vaciptir. Çünkü O, hayatın sırrını ölmekte görmektedir. Halbuki bu fikir İkbal'e tamamiyle terstir. Çünkü İkbal, hayatın sırrını daima harekette ve mücadelede görmektedir¹⁸. Ayrıca Eflatun'un fikirlerini önemli bir bölümünü oluşturan ideler fikri, varlıkların hareket ve faaliyetlerinin inkarı İkbal'in eleştirdiği konulardandır¹⁹.

2- FELSEFE DİN İLİŞKİSİ

İkbal, Felsefe-Din ilikisini felsefenin akılcı metodlarını dine uygulamanın mümkün olup olmadığı çerçevesinde ele alır. Felsefeyi sınırsız ve serbest bir araştırma olarak görür ve her yetkiye ve yetkiliye şüphe ile baktığını belirtir. İkbal'e

¹⁶ İkbal, E. Hodi, s.40.

¹⁷ Aynı yer.

¹⁸ İkbal, Z. Acem, s.169.E. Hodi, s.40.

¹⁹ Bilindiği gibi Eflatun'a göre gerçek bilgi ideler bilgisidir. Bu bilgiler deneme dünyasından kazanılmış değildir. İdeler ne meydana gelirler ne de yok olurlar. Ayrıca varlıklar ideler alemi ve görünüşler alemi diye ikiye ayrılır. (Bkz. Birand, İlk Çağ.....s 55, Krş. Gökberk, Felsefe, s.63)

göre neticede felsefe ya inkarda kalır, yada saf aklın hakikate varmaya gücü yetmediğini kabul eder²⁰.

İkbal'e göre dinin temeli imana dayanır. İman ise tıpkı bir kuş gibi aklın takip etmesi imkansız, görülmez bir yolu görebilir. Ancak yine de iman sırf "his" den ibaret olmayıp imanın idraki, bir muhteva yönü de vardır²¹.

İkbal, dinin amacını insanın iç ve dış dünyasını yönlendirmek ve temelinden değiştirmek olarak görür. Ancak dinin temel prensipleri işleyişi bakımından akli temele dayanır ve buna ihtiyaç duyar. Felsefe gerçeğin ayrıntılarıyla ilgilenirken, din, bütününcü inceler²².

İkbal, zaman zaman filozof gibi zaman zamanda bir mutasavvıf gibi düşünür. İkbal'e göre felsefenin eşyaya akıl ve idrak yoluyla bakmasından dolayı mutlak hakikati uzaktan gözlemekte olup teoriden öteye gidememektedir. Halbuki din mutlak hakikati daha yakından bir temas içinde idrak eder. Felsefe bir teori, din bir yaşanan tecrübedir ve mutlak Hakikatle yakınlık ve kaynaşmayı elde edebilmek için düşünce sınırlarının ötesine çıkmalı ve kendini aşmalıdır²³.

Felsefenin teorik yanı, Dinin pratik yönü vardır. İkbal'e göre düşüncüyü pratik sahaya aktaran dine yönelmek gerekir.

²⁰ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden...s.18.

²¹ Aynı yer, Krş. İbn Rüşd, Faslıl Makal, çev:Süleyman Uladağ, Felsefe-Din İlişkisi, İst.,1985, s.113.

²² İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden...s.18, Krş. İbn Rüşd, a.g.e.s.110.

²³ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden... s.90; Krş. Çubukçu Agah, İslam Düşüncesi Hakkında Araştırmalar, Ankara, 1983, s.246.

Tıpkı önce felsefi düşünceye yönelen sonra da tasavvufi doyuma ulaşan Gazali gibi yapmalıdır²⁴.

İkbal'e göre felsefe insanların fikri, siyasi, hukuki, iktisadi ve dini sahalardaki bitmez tükenmez müşküllerini tek başına halledebilecek durumda değildir. Özellikle vahyi prensiplerden soyutlanmış bir felsefe İkbal'e göre, "gözde güneş körlüğü"dür²⁵. O halde insan için dört başı mamur bir hayat kanunu bahşedecek cemiyetlere en iyi bir şekilde düzen verecek olan yegane sistem "din" dir. Çağımızda felsefenin ve dinin tekrar yeniden canlanmaları için birbirlerine ihtiyacı vardır²⁶.

3- FELSEFİ KAVRAMLAR

A- YARATILIŞ VE VARLIK

"Var olan" in ne olduğunu felsefede "ontoloji" inceler²⁷. Bu felsefe anlayışı "var olan"ı ve varlığın bütünü kendisine konu olarak alır. Ontoloji tabiatın yani varlığın bizzat kendisi ve varlık yapısıyla uğraşır. İlk çağlarda Aristo ontolojiyi "varlık olarak varlık bilimi" diye tarif ederek metafizik alanına dahil etmiştir²⁸.

İlk çağlardan beri varlığın tanımları yapılmaya çalışılmıştır. En çok kafa yordukları konu ise ilk varlık yani başlangıç ve sonunu çözmeye çalışmışlardır. Eski Yunan

²⁴İkbal.Dini Düşüncenin Yeniden ...s.21, Krş. Gazali, Mun kız ..., s.61, Çubukçu, İslâm ..., s.99, Taylan Necip, Anahatlarıyla İslam Felsefesi, İstanbul, 1985, s.250.

²⁵ İkbal, P. Maşrik, s.215.

²⁶ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.19, Krş. Fazlur Rahman, İslam ve Çağdaşlık, s.272.

²⁷Bolay S. Hayri, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Ank. 1987. s.194.

²⁸Gökberk, Macit, Felsefe Tarihi, s.75, Krş. Mengüşoğlu Takiyyettin, Felsefeye Giriş, İst., 1968, s.100.

filozofları ilk varlığın, sudan²⁹, Apeiron (bir sonsuz ilke) den³⁰, havadan³¹, Bizzat Allah'tan³², logos'tan³³ ve daha pek çok maddeye ve madde ötesi varlıklara dayandırmaya çalışmışlardır.

Eflatun'a göre varlık ideler alemidir, Aristo'ya göre ise her şeye ilk hareketi veren bir muharrik vardır ancak madde ezelidir³⁴.

Varlık hakkında, Müslüman filozoflarda temelde İslam düşüncesine bağlı kalarak gerek Yunan filozoflarından gelen düşüncelerden, gerekse İslam kaynaklarından hareketle pek çok şey söylemişlerdir³⁵.

İslam felsefesine göre varlık Allah tarafından yaratılmış olup başlangıç ve sonu vardır. Allah hür iradesiyle alemleri yoktan yaratmıştır. Ancak filozoflar varlık anlayışını çözümlemek için çeşitli görüşler ortaya atmışlar ve tartışmalar yapmışlardır.

İslam dünyasında filozofların ilki olarak kabul edilen Kindi'nin varlık hakkındaki görüşleri Eflatun ve Aristo'nun fikirlerine dayanır. Kindi varlığın en yüksek bir illeti olduğuna

²⁹Thales'e göre, Bkz. Gökberk, Felsefe Tarihi, s.20.

³⁰Anaksimendros'a göre; Gökberk, a.g.e.,s.22.

³¹Anaksimendros'a göre; Gökberk, a.g.e., s.23.

³²Xenopanes'e göre; Gökberk, a.g.e.,s.27.

³³Herakletios'a göre; Birand Kamuran, İlk çağ ...,s.19

³⁴Gökberk, a.g.e., s.61-84, Krş. Birand, a.g.e.,s.55-76.

³⁵Müslüman filozofların hemen hemen bütünü, Alemin yaratıcısının Allah olduğunu kabul ederler. Müslüman olmayan filozoflar gibi başka yaratıcı aramamışlardır.

inanmış olup bununda Allah olduğunu belirtir. Kindi alemin kide mi tezine karşı çıkmıştır³⁶.

Farabi'ye göre alem Allah'tan sudur etmiştir³⁷. İbn Sina varlığı zorunlu varlık ve mümkün varlık diye ikiye ayırarak dualist bir görüş sergiler³⁸. Daha pek çok müslüman fizozofun varlık ve yaratılış hakkında fikirlerini zikretmek mümkündür ancak konumuzun ve araştırmamızın hacmi gözönüne alınarak bu kadarıyla iktifa etmek durumundayız.

İkbal'in yaratılış ve varlık hakkındaki fikirlerine tasavvufi bir ruh hakimdir. İkbal, varlığı benlikle irtibatlandırarak bütün bu görünen alemin aslında bir benlik cevherinin görünüşü olduğunu ifade etmektedir³⁹.

İkbal'e göre benlik Cevheri, Kendisinin "Mutlak Ego" diye telakki ettiği Allah'a karşı kendi varlık cevherini ortaya koyma gayretidir⁴⁰. Benlik cevheri ile Mutlak Ego arasında bütün varlıkları saran bir kaynaşma ve sevgi hakimdir. Bu sevgi Mutlak Ego'ya karşı aşk ve niyazı ortaya koymaktadır. Bu konuda İkbal, şöyle demektedir: "Varlık bezmi O'nun nazının şehididir. Bütün mükevvenatın tinetinden ona bir niyaz yükseliyor. Görmüyormusun felekleri aydınlatan güneş seherin yüzünde bir secde dağıdır"⁴¹.

³⁶ Ülken, H. Ziya, İslam Felsefesi, İst. 1992, s.61, Krş. Kindi, Felsefi Risaleler çev; Mahmut Kaya, İst. 1994, s.77.

³⁷ Geniş bilgi için Bkz. Ülken, a.g.e., s.66, Çubukçu, İslâm ..., s45. Muhammet el Behiy, İslam Düşüncesinin İlahi Yönü, çev: Sabri Hizmetli, Ank., 1992, s.311.

³⁸ Bkz. El Behiy, a.g.e., s.358, Altıntaş Hayrani, İbn Sina Metafizigi, A.Ü. İ.F. Yay., Ank. 1985, s.51.

³⁹ İkbal, Darb-ı Kelim, s.16.

⁴⁰ Aynı yer.

⁴¹ Peyam-ı Meşrik, s.25.

1- Varoluş:⁴²

a) Kendini Ortaya Koyma Arzusu:

Bu arzu her varlıkta bir yanlış, bir cezbe halinde ortaya çıkar. İşte bu kendini ortaya koyma arzusu ve bunu gerçekleştirme çabası tüm varlıklar için bir lezzettir. Bu lezzet zevklerin en güzeli ve en tatlısıdır.

İkbal'in eserlerinde bu görüşleri destekleyen bir çok mısralara rastlamak mümkündür. Cavidname'de: "Mevcut görünmek isteyendir. Çünkü vücudun tekazalarından aşıkardır" ⁴³ diyerek varlığın kendi imkanlarını en kamil şekilde geliştirmek demek olduğunu ifade ile varlığın hiç bir zaman gizli kalmayarak, daima aşıkardır olmak istediğini vurgulamaktadır. "Ya Rabbi şu varlıkta ne lezzet var ki, her zerrenin gönlünde bir zuhur arzusu kaynıyor" ⁴⁴

b) Tabiatın Gereğini Yapma:

Bir meyve çekirdeğinin kendini ortaya koyabilmesi ne olduğunu, hangi meyve olduğunun anlaşılması için toprağa bırakılması ve kabuğundan çıkmak büyüyüp kendinin ortaya koyması lazımdır. İkbal'e göre bu çekirdeğin büyüyüp meyve olması veya gül guncasının varlığının anlaşılması için açılıp etrafa kokular saçması gerekir. Bu da varlığın tabiatının gereğidir: "Dalını yarıp doğan gül guncası, varlık zevkiyle gülemsemeler saçıyor" ⁴⁵.

İkbal'e göre varolma kemal kazanmadır: Bütün olgunluğuyla görünmezdir. Bir başka ifade ile varoluş, tabiatın

⁴²Sonsuz ve sınırsızca değişen varlığın somut biçimleri, Bkz. Hançerlioğlu Orhan, Felsefe Sözlüğü, İst. 1989, s. 442.

⁴³ İkbal, Cavidname, s.26.

⁴⁴ İkbal, P. Maşrik, s.28.

⁴⁵ Aynı yer, Krş. Altıntaş, İbn Sina Metafizigi, s.79.

gereğini eksiksiz tamamlamadır. Olgunluğunu henüz bütün yönleriyle kazanamamış mevcut, tam manasıyla varolamamıştır.

c- Hareket ve Yeniden Şekillenme:

İkbal'e göre kainatta en küçük zerre bile hareket halindedir. Kainatın sakin görünmesi bir göz yanılmasıdır. O bu konuda şöyle der: "Hareketsiz sakin görünmesi gözün hatasındandır; yoksa kainatta en küçük zerre bile hareket kaynağıdır. Varlık kervanı hiç durup dinlenmemektedir; canlı olmanın gereği her saniye yeniden şekillenmektedir"⁴⁶

2- Hayat

a) Varlığın Devam Etmesi:

Varlığın en büyük özelliği hayat sürmektir. İkbal, hayatı şu şekilde tarif etmektedir: "Sen hayatı bilinmeyen bir sır zannediyorsun, halbuki hayat uçma zevkinden başka bir şey değildir bilmiyorsun"⁴⁷. "Uçma zevki" bir manada istikamet sahibi olarak yukarıda da ifade edildiği gibi tabiatın gereğini yapmaktır. Mesela tohumun yetişip mahsul olması, yeryüzünün yeşerip renk renk bitkilerin büyümesi, ağaçların çiçek açıp meyve vermesi gibi.

İkbal'e göre gerçek hayat maddi şeylerden ve dünyevi kayıtlardan kurtulmaktır⁴⁸. Aynı zamanda durup dinlenmek değil, durmadan yol almayı sevmektir. Çünkü yol almak hayat için bir zevk ve neşe kaynağıdır⁴⁹. İkbal'e göre hayatta

⁴⁶ İkbal, B. Cibril, s.130.

⁴⁷ Aynı yer, Krş. Aydın Hüseyin, Yaratılış ve Gayelilik, Ankara, 1991, s.87.

⁴⁸ İkbal, B. Cibril, s. 130

⁴⁹ Aynı eser, s.131.

huzura kavuşmak demek; vuruşmak, çarpışmak ve parlamaktır⁵⁰.

b- Sürekli Akış:

Hayat, sürekli ve devamlı akış halindedir. Hayat, aynı istikamete doğru akıp giden bir bütünler zincirinin halkaları olup devamlı oluş halindedir. "Hayat çok hareketli ve çok çabuk erişicidir; ezelden ebede kadar o bir nefesin devamıdır"⁵¹

İkbal'in sözkonsu olan bu fikirleri yalnız varlıklar hakkında değil, insan benliği için de aynı şeyleri söylemek mümkündür.

c) Ahlaki Kemal Kazanma:

İnsanoğlu, doğumuyla birlikte maddi alanda varlık sahnesine çıkıp ölümüyle de bu alandan yok olup gider. Fakat insan ruhu, tasavvufi geleneğe göre ruhun bedene girmesiyle birlikte sonsuzluğa ulaşma arzusu taşınmaktadır. Bu arzu insanı maddi ve manevi cihetlerini ahlaki olgunluğa ulaşmasını telkin eder⁵². İkbal'e göre bu ahlaki olgunluk kişiyi insan-ı kamil derecesine çıkarır. Ancak bunun şartı varlık ve yokluk kaydından kurtulmak, benliğini mamur etmekle mümkündür; "Varlık ve yokluk uçurumundan çık, yüksel, bu "nasıl" ve "ne kadar" kayıtları ile bağlı olan cihanın üstüne çık, kendi varlığındaki benliği mamur et, İbrahim gibi Kabe mimarı ol"⁵³. Benliğini mamur edip insan-ı kamil derecesine ulaşan kişinin masiva ile alakasını keseceğini, bütün felekleri ihata

⁵⁰İkbal, B. Cibril, s.131.

⁵¹Aynı yer.

⁵²Aydın. Yaratılış ..., s.113.

⁵³İkbal, P. Meşrik, s.30.

edeceğini ve yeryüzünün "halife"⁵⁴si olmaya namzet bir şahsiyet olacağını belirtmektedir⁵⁵.

Tasavvuf düşüncesinde insan-ı kamil derecesine ulaşmak iyi amellerle daimi meşguliyet⁵⁶ ve Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmakla mümkündür.

3- Yaratılış Fikrinin Temelleri

a) İktbal'in yaratılış ve varlık fikirlerinin temelinde Kur'an-ı Kerim Ayetleri ve müslüman filozofların bakış açıları ve fikirleri bulunur. Özellikle felsefi fikirlerini ihtiva eden eserlerinde genellikle Batı'lı filozofların görüşlerinden hareketle felsefi kavramları açıklama çabası görülse de neticeyi müslüman filozofların tutumlarının ve Kur'an ayetlerinin ruhuna dayandırma gayretleri görülmektedir⁵⁷.

b) İktbal felsefi açıdan kainatın varlığı ve yaratılış konusunu ele alırken Kur'an-ı Kerim ayetlerinden harekete, Allah-Varlık-İnsan ilişkisini ele almaktadır.

İktbal'e göre Kur'an-ı Kerim'in amacı insanın Allah ve Evrenle olan çok yönlü ilişkilerinin yüksek şuurunu kendi ruhunda uyandırmaktır⁵⁸. Ayrıca ilahi vahye uygun olarak içinde yaşadığımız evrenin yaratılış gayesi:

Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle: "Biz gökleri ve yeri ve ikisi arasındakileri eğlence olsun diye boşuna yaratmadık. Fakat

⁵⁴Bakara, 30.

⁵⁵Karahan, Dr. M. İktbal ve ...s.157.

⁵⁶Mülk,2.

⁵⁷Yunan felsefecilerinin İslam Düşüncesini olumsuz yönde etkilediği Sokrat ve Eflatından verdiği örnekler için bkz. s.82.

⁵⁸İktbal, Dini Düşüncenin Yeniden ...s.26.

onların çoğu bunları bilmezler"⁵⁹. Ayetine istinaden kainat, boşu boşuna eğlence olsun diye yaratılmamıştır. Ancak ciddi bir sebep için yaratılmış olup bu sebeple İkbâl'e göre insanın Allah ve Evren arasındaki ilişkilerinin yüksek şuuruna ermek içindir.

İkbâl'e göre bu yüksek gaye için yaratılan evrenin yine Kur'an-ı Kerim'in ayetlerine dayanarak daha da büyüyebilecek şekilde yaratılmıştır: "O Allah Yaratmada dilediği kadar arttırır. Kuşkusuz Allah her şeye kadirdir"⁶⁰. Bu ayette söz konusu olan sınırlı bir evren, hareketsiz, değişmez, tamamlanmış bir evren değildir. Onun tam içinde, belki de yeniden bir doğuş rüyası yatmaktadır⁶¹. Bu konuda Kur'an-ı Kerim "De ki: yeryüzünde gezip dolaşarak görünüz ki Allah, yaratılışa nasıl başlamış? Bundan sonra başka bir doğuşu daha sağlayacaktır"⁶².

4- Varlık - İnsan İlişkisi:

Kur'an-ı Kerim'e göre göklerde ve yerde ne varsa hepsi insanların emrine verilmiştir⁶³. İnsanlar ise, en güzel surette yaratılıp sonra aşağıların en aşağısı kılınan bir varlık olarak yaratılmıştır⁶⁴. İkbâl'e göre en mükemmel yeteneklere sahip olan insan her tarafta engellerle karşılaşmakta ve hayatın çeşitli merhalelerinde pek aşağı düzeyde olduğunu farketmektedir. Ama yine de olup bitenlerin kendisine ıstırap vermesine ve huzursuz bir yaratık olmasına rağmen, insan

⁵⁹Duhan 38-39, Krş. Aydın, a.g.e., s. 171.

⁶⁰Fatır, 1.

⁶¹İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden...s.27, Krş. Gökberk, a.g.e., s. 84, Tuna Taşkın, Uzay ve Dünya, İst. 1991, s.20.

⁶²Ankebut, 20.

⁶³Lokman, 20.

⁶⁴Tin, 4-5.

kainatta her şeyden üstündür⁶⁵. İnsan büyük bir görevi üstlenmek gibi bir cesareti kendisinde göstermiştir⁶⁶. Her hayat sahibi canlı gibi insanın da bir başlangıcı ve sonu vardır. Öte yandan insan çeşitli merhalelerden geçerek kainatın yapısında sürekli bir unsur olmaya namzettir⁶⁷.

İkbal, insanı kendi iç dünyasına döndürmeye çalışır, yani kendini keşfetmesini ister. Çünkü İkbal'e göre insanın kendi iç dünyasında geniş bir alem kurma gücüne sahip olup sonsuz sevinç ve ilham kaynaklarının varlığını kendi iç derinliklerinde keşfedebilecektir⁶⁸.

İkbal'e göre, insan çevresinde bulunan evrenin en büyük hamlesine katılır. Bazen dünyada mevcut güçlere uyan, bazan da bunları kendi amaçları için kullanan insan gerek kendi kaderine gerekse evreninkine bir yön verebilecek güçtedir. Bu değişiklikler meydana geldikçe Allah, insanı destekler. Yeterki insan ilk gayreti göstere⁶⁹. İkbal bu fikirleriyle şu ayetlerin tahakkukuna işaret eder: "Elbetteki bir millet kendi durumunu değiştirmedikçe Allah'ta onun durumunu değiştirmez"⁷⁰. "Bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette yollarımıza eristireceğiz"⁷¹.

Ancak, insanın bu ilk gayreti göstermemesi halinde, bünyesinde yatan zenginlikleri işlememesi, ilerlemekte olan hayata içten gelen bir hamleyle katılma arzusu duymaması durumunda, ruhu sertleşir, kalbi katılaşı⁷² ve kendisi de ölü bir

⁶⁵İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.29.

⁶⁶İkbal, Ahzab, 72.

⁶⁷İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.29, Krş. Kindi, Felsefi..., s.137.

⁶⁸Aynı yer.

⁶⁹İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden ..., s.30.

⁷⁰Ra'd, 11.

⁷¹Ankebut, 69.

cisim haline gelir. Böylece A'raf suresinin 179. ayeti İkbâl'e ışık tutar. İnsan hayatının ve ruhunun gelişmesi, karşılaştığı gerçeklerle bir bağlantı kurmasına bağlıdır. İkbâl'e göre bu bağlantı bilim yoluyla kurulur⁷²

5- Varlıkların Yaratılış Gayesi:

İkbâl, evrenin ciddi bir amaçla yaratıldığını orada değişen gerçeklerin bizi her zaman yeni davranışlara yönelttiğini belirtir. Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette hakikatin müşahedesine ve bu konuda düşünölmeye ısrarla işaret edilir. Mesela: Göklerin ve yeryüzünün yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip geçişinde, denizlerde seyreden gemilerde, yağmurda, her türlü canlıyı yeryüzüne yaymasında, rüzgarlarda, bütünöyle Allah'ın varlığının ve birliğinin delillerini ortaya koyan işaretlerin var olduğunu belirten ayetler mevcuttur⁷³. İkbâl'in fikirlerinde vahiy, beşeri bir ifade şekli bulur. Böylece insanın dikkati önce kendi içine, sonra kainata çevrilmek istenir.

İkbâl'e göre kainat, daha önceden düşünölmek yapılmış bir planın, zamanla bilgili bir şekilde işleyişinin ortaya çıkması şeklindeki görüş, Kur'an-ı Kerim'in ruhuna yabancıdır⁷⁴.

Fatır Suresinin birinci ayetindeki "Allah yaratıklarına istediğini ilave eder"⁷⁵ hükmü, kainatın büyüme ve gelişme istidadına sahip olduğunu ifade eder.

⁷²Dini Düşöncenin Yeniden ...s.30.

⁷³Bkz. Bakara, 164, En'am, 97-99, Furkan, 44-45-Gaşiye, 17-20, Rum, 22.

⁷⁴İkbâl, Dini Düşöncenin Yeniden... s.82.

⁷⁵Fatır, 1, ayrıca Bkz. "Göğü kendi ellerimizle biz kurdük ve onu biz genişleticiyiz" Zariyat, 47.

Bu fikirleriyle İkbâl, aleme ilk hareketi verdikten sonra Muharrik-i Evvel'in hareketsiz kaldığını savunan Aristocu anlayışa karşı çıkar⁷⁶. Çünkü Allah; bizzat hareketlere ve oluşlara iştirak etmektedir⁷⁷.

İkbâl, kainatı sürekli gelişen, büyüyen ve yayılmasında hiç bir dış sınır bulunmayan bir organizma olarak anlamak gerektiğini vurgular. "Tabiatı bilmek Allah'ın davranışını bilmektir. Tabiatı araştırırken, Mutlak Zat'a biraz daha yaklaşmak çabasında oluruz, bu ise ibadetin bir başka şeklidir"⁷⁸. Diyerek kainatın yaratılışının araştırılmasının bir ibadet olduğunu belirtir.

6- Yaratılma ve Yaratıcı Faaliyetin Sınırları:

İkbâl, Mutlak Zat'ın evrendeki yaratıcı faaliyetinin sınırlımı yoksa sonsuz mu olduğu problemine temas ederek şu sorunun cevabını arar: Zat-ı ilahi için evren gerçekten karşısında duran bir şey midir? ve ikisi arasında mekanik bir ayrılık var mıdır? İkbâl'e göre tabiat, uzayda veya boşlukta duran bir maddeler yığını değildir. Aksine olayların bir terkibi bir yöntemidir. Bunun içinde nihai zatla organik olarak bağlıdır. Tabiat ile Allah arasındaki bağ tıpkı insan kişiliği ile karakteri ve ahlakı arasındaki bağ gibidir. Buna da Kur'an-ı Kerim'de "sünnetullah"⁷⁹ kelimesiyle ifadesini bulan bir tabirle karşılık bulmaktadır⁸⁰. Böylece denilebilir ki, insanı

⁷⁶Birand, İlk Çağ ..., s.79.

⁷⁷Dini Düşüncenin Yeniden ..., s. 84

⁷⁸İkbâl, a.g.e., s. 84

⁷⁹Ahzab, 3.

⁸⁰"Sünnetullah": Kur'an-ı Kerim, Allah'ın davranış biçimi anlamındaki Sünnetullah terimiyle ilişkili olarak "Kelimetullah" (Nur, 40), Kelimetü Rabbik (En'am, 115) Yunus 33-96, Gafir, 6) giib ifadelerde

görüş açısından tabiat bizim gelişmemizin bugünkü aşamasında gerçek zat'ın yaratıcı faaliyetine yaptığımız değişiklikten ibarettir⁸¹.

a) Yaratıcı Faaliyet ve Zaman-Mekan İlişkisi:

İkbal'e göre, Nur suresinin otuzbeşinci ayetindeki Allah'ın ışığa benzetilmesi, nitelik ve nicelik bakımından Mutlak Zat'a en yakın ve ona en çok benzemektedir. Bu ayet Allah'ın her yerde hazır ve nazır olma vasfını değil, O'nun mutlakliyetinin ve gerçekliğinin anlaşılması gerektiği içindir⁸². İktbal, Kur'an-ı Kerim'deki Allah kavramı incelendiğinde Zat-i Hakikinın yaratıcı faaliyetinin ancak zaman ile mekan açısından yorumlandığı takdirde anlaşılabilceceğı ancak Mutlak Zat'ın diğer yaratılmışlara karşı yaratıcı faaliyetinin zaman ve mekan açısından sınırlandırılmıyacağını ifade eder. İktbal'e göre Mutlak Zat'ın yaratıcı faaliyetin sonsuzluğu onun iç imkanlarına dayanır. Zaten Kainat O'nun cüz'i bir

kullanılmaktadır. İktbal, felsefi düşüncede bir çok kavramlarda olduğu gibi "sünnetullah" kavramına da farklı bir mana yüklemektedir. İktbal'e göre "sünnetullah", tabiat ile Allah arasındaki ayrılmaz ve değişmez bağıdır. Fakat günümüzde yapılan araştırmaya göre Kur'an'daki bütün örnekler incelendiğinde bu ifadelerin Allah'ın tarih içindeki tavrından söz etmekte olduğu görülür (Bkz. Hicr, 13, İsrâ, 77, Ahzab, 38-62, Fatır, 43). Buna göre Allah'ın tarih içinde nasıl davranacağını belirlemez olmadığı, Aksine Allah'ın hangi durumlarda nasıl davranacağını dair kendisine ve bu ilahi tavrın muhatabı olması itibarıyla insanlığa söz verdiği fikri işlenmektedir. Tarihin başlangıcından beri verdiği söz gereği Allah değişmez bir tavır sergilemektedir (sünnet) ve bu tavır ileride de aynı kalacaktır. (Bkz. Özsoy Ömer, "Kur'anda Sünnetullah Kavramı" Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1991, s. 76-77)

⁸¹ İktbal, Dini Düşüncenin Yeniden ..., s.84.

⁸² İktbal, aynı eser, s.94, Krş. Kindi, Felsefi ..., s.90.

ifadesidir. Yani O, sonsuz bir saniyi ihtiva eder ama kendisi sani değildir⁸³

b) Yaratıcı Faaliyetin Sonuçları ve Yaratılış:

İkbal, yaratıcı faaliyetin sonuçlarına temas ederken dikkat çekici problemler ortaya koyar. İkbal'e göre başlangıçta insanın aklına; tabiat, kendiliğinden duran, kendiliğinden mevcut, hilkat fiili geçmişte gerçekleşmiş bir olay olarak gelmektedir. Kainat ise, bize sanki Sani'nin hayatıyla hiç de ilgisi olmayan imal edilmiş bir eşya gibi gelir. Gerçektende olmuş bitmiş ve planlanıp uygulanan bir kainat veya tesadüfen yaratılan bir tabiat mı karşımızda durmaktadır? Ya da Mutlak Zat'ın karşısında bir başka "diğer" olarak mı kalmaktadır?

İkbal'e göre Mutlak Zat'ın bir başlangıç veya sonu olan, belli bir hadise manasında hilkat mevcut değildir. Aynı zamanda kainat kendiliğinden ayakta duran bir şeyde değildir. Dolayısıyla kainat, Cenab-ı Hak karşısında bir "diğer" olarak kalması mümkün değildir⁸⁴. İkbal, yaratılışla birlikte ortaya çıkan zaman mekan ve maddenin ortaya çıkması olayına Cenab-ı Hakk'ın bağımsız yaratıcı faaliyetinin bir sonucu olarak görür.

c) Atomculuk Tezi ve M. İkbal:

İkbal, İslam dünyasında Aristo'nun evrenin sabit ve sakin bir varlık olduğu yolundaki tezine karşı Müslümanlar tarafından ortaya atılan Atomculuk teorisini Müslümanların ilk zihni isyanı olarak nitelendirir ve Allah'ın yaratıcı faaliyetin özü olarak kabul eder⁸⁵.

⁸³ İkbal, aynı eser, s.96. Krş. Aydın, Yaratılış, s.65.

⁸⁴ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden... s.96.

⁸⁵ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden... s.97.

Eş'ari mezhebi alimlerinin ortaya attığı görüşe göre dünya; "cevahir" dedikleri daha da bölünmesi mümkün olmayan en küçük zerrecikler yani atomlardan müteşekkildir. Cenab-ı Hak'ın yaratıcı kudreti aralıksız olduğu gibi atomların sayısı da sonsuz olamaz. Her an yeni atomlar yaratılmakta evren de giderek büyüüp genişlemektedir⁸⁶. Kur'an-ı Kerim'de buyurulduğu gibi "Cenab-ı Hak yaratıklarına istediğini ilave eder"⁸⁷ Varlık Allah'ın atoma verdiği bir özelliktir. Bu özellik verilmediği sürece, atomlar sanki Allah'ın kudet perdesinin altında saklı kâhırlar. Vücuda gelmeleri ise ilahi kudretin görünür ve elle tutulur hale gelmesinden başka bir şey değildir⁸⁸. Eş'arilere göre atomlar temel bakımından hacimli değildirler. Ancak toplu halde belli bir yer işgal ederler ve mekanda yer tutarlar⁸⁹.

İkbal, Eş'arilerin atomculuk nazariyesini İslam Düşüncesinde yaratılış fikrini geliştirmek için samimi bir çaba olarak kabul etmektedir. İkbal'e göre bu nazariye Aristo'nın sabit ve sakin varlık fikrinden ziyade Kur'an'ın ruhuna uygunluk arz etmektedir. Ancak bu nazariyenin de bir çok eksik yönleri vardır⁹⁰.

Eş'arilerin yaratılış fikrinin merkezinde yer alan "cevahir" denilen ve daha bölünmesi mümkün olmayan bu atomlar, son zamanlarda yapılan ilmi çalışmalar neticesinde parçalanarak

⁸⁶ İkbal, Dini Düşüncenin, s.99, Bkz. Ülken H. Ziya, İslam Düşüncesi s.93.

⁸⁷ Fâtır, 1.

⁸⁸ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.99, Krş. Ülken, a.g.e, s.54, Aydın, Yaradılış, s.147.

⁸⁹ İkbal, aynı yer, Ülken, a.g.e., s.54.

⁹⁰ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden ..., s.101, ülken, a.g.e., s.54.

aynı zamanda büyük bir enerji elde edilmiştir. Böylece çağımızın ilmi ve teknolojik gelişmeleri sayesinde maddenin en küçük parçası olan atomun dahi daha da küçük parçacıklara ayrılması, zihinlerde yeni ufuklar açmış, yeni araştırmaların yolların göstermiş ve yeni soru işaretleri bırakmıştır. Bugün hala varlığın ilk madesi ve en küçük maddesi hakkında gerçek belirli bir şey bulunabilmiş değildir⁹¹.

Neticede şunu söyleyebiliriz ki; her ne kadar İkbâl, Eş'arilerin atomculuk fikrini benimsemiş olması, bu fikri Kur'an'ın ruhuna aykırı kabul etmediğindendir. İkbâl'e göre varlık, önceden olmuş bitmiş bir planın tahakkuk ettirilmesi değil Mutlak Zat'ın bizzat yaratılışa katılmasıdır. Bu konuda yine en son ve doğru söz Kur'an-ı Kerim'e aittir. "Allah her an yeni bir yaratma halindedir"⁹².

B- ZAMAN VE MEKAN

İkbâl'in felsefi fikirlerinde "zaman" ve "mekan" kavramı birbirleriyle bağlantılı ve iç içedir. Zaman kavramı bir yanda yaratılış ve varlık kavramıyla bağlantılı olduğu gibi, "benlik" ve "mutlak ego" kavramlarıyla da iç içedir. İkbâl'e göre zaman ve mekan kavramının anlaşılabilirliği güç olduğu kadar, o derecede gerçek niteliği ortaya konamayan bir problemdir. Ancak zaman kavramının kısmi de olsa anlaşılabilirliğinin ortaya konulabilmesi için ömür tecrübesinin dikkatlice tahlil edilmesinden sonra anlaşılabilir⁹³.

Zaman problemi her dönemde filozofların ve mutasavvıfların dikkatini çekmiştir. Bunun en önemli sebebi;

⁹¹ Yeğin Münip, Atomdan Hücreye, İstanbul, 1983, s.5, vd.

⁹² Rahman, 29.

⁹³ İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.108.

Kur'an-ı Kerim'de zamanla ilgili olarak geçen; "Gece ve gündüzün nöbetleşerek değişmesinin Allah'ın en büyük ayetlerinden biri" olduğunu ifade eden ayetlerin⁹⁴ mevcudiyetinden kaynaklanmaktadır.

İslam düşüncesinde zaman gerçeğini ilk defa felsefi açıdan ele almaya çalışan, Eş'ariler olmuştur. Eş'arilere göre zaman, münferit "şimdi" ler dizisidir. Bu teze göre her iki münferit "şimdi" veya "an"lar arasında işgal edilmemiş bir an, yani bir zaman boşluğu vardır⁹⁵. İkbâl'e göre Eş'arilerin bu görüşü anlamsızdır. Çünkü Eş'ariler zaman gerçeğini dıştan incelemeye çalışmalarından dolayı bir sonuç çıkmamıştır⁹⁶.

Newton zaman ile ilgili varsayımlar ortaya atan filozoflardan biridir. Newton, zamanı, kendi vücudu ve niteliği bakımından her zaman aynı şekilde yürüyen ve ilerleyen bir şey olduğunu kabul etmiştir. Ne varki; Newton zamanın ilerleyişi, hareketi ve akışına rağmen bunu bir nehre benzetmiştir⁹⁷. İkbâl'e göre Newton'un zaman ile ilgili görüşü pasif ve dıştan olduğu için bir çok itirazlara maruz kalmıştır. Bu görüşe itiraz edenler, bu nehre düşen bir şeyin ne gibi bir değişikliğe uğrayacağını, veya zaman bir akarsu olarak kabul edildiği takdirde bunun başlangıcıyla sonu ve sınırları hakkında kesinkes fikir elde edemeyiz. Bu bakımdan zamanı harici veya nesnel kabul eden tezler çok itirazlara maruz kalacaktır.

⁹⁴Mü'minun, 80. Zümer, 6, Yasin, 37.

⁹⁵İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden ...s.104, Krş. ülken, a.g.e.,s.54, Aydın Mehmed, Din Felsefesi, İzmir, 1990, s.109.

⁹⁶İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.104.

⁹⁷İkbâl, a.g.e, s.105.

İkbal zaman konusuna neticede şunu kabul etmektedir: "Modern bilimin zaman teorisi Eş'arilerinkinin aynısıdır. Ayrıca son zamanlarda zamanın niteliği konusunda elde edilen buluşlara dayanarak modern fizikte, maddenin varlığının süreklilikten yoksun olduğu tezini ortaya koymuştur"⁹⁸. İkbal'in kabul ettiği diğer bir husus da; zamanı anlamak için bir duygu organına salıp olmamakla beraber zaman bir çeşit akıştır ve onun gerçek bir dış varlığı yoktur⁹⁹.

İkbal'e göre gerek Eş'ariler, gerekse çağımızın bilim adamları zamanla ilgili teori geliştirirken bunun psikolojik yönünü araştırmamışlardır. Neticede ise zamanın subjektif varlık yönünü bir yana bırakmış, hatta unutmışlardır¹⁰⁰.

Bundan dolayıdır ki, teorilerinde biri **maddi cevherler**, diğeri **zamani cevherler** olmak üzere iki ayrı nizam yer almaktadır. Bu nedenle, maddi cisimlerin zamanı, bu dünya ve gezegenlerin dönüşünden ileri gelir ve bunu geçmiş, şimdiki ve gelecek zamana bölebiliriz. Ama bu zamanın niteliği öyledir ki ilk yönü geçmeden ikincisi gelmez. Maddi olmayan cisimlerin zamanı ise sıra takip etmesine rağmen, günlerin her biri maddi cisimlerin birer yılına eşit olur. İkbal'e göre şimdi, maddi olmayan cisimlerin zamanından kademeli olarak ilerlediğimizde, en son ilahi zamana varıyoruz ki, bunda süre diye hiç bir şey yoktur. Bu sebeple bunurı ne bölünmesi ne de sıra takip etmesi veya değişmesi meselesi ortaya çıkar¹⁰¹. Bu itibarla ilahi zaman, Kur'an-ı Kerim'de

⁹⁸İkbal, a.g.e., s. 105., Bkz. Aydın, a.g.e., s.110.

⁹⁹İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden ..., s.105.

¹⁰⁰Aynı eser, s. 106.

¹⁰¹Aynı eser, ..., s.107.

"Ümmül Kitap" (kitapların anası) ¹⁰² olarak tanımlanan zamandır. Bu öyle bir zamandır ki, içinde bütün tarih, sebep- netice sırasından bağımsız olarak bir tek bölünmez ehdiyet üstü "şimdi" de toplanmıştır¹⁰³.

Zaman konusunda daha iyi anlaşılabilmesi için şuur tecrübesi daha iyi tahlil edilmelidir. İkbâl'e göre cevheri zamanın meydana gelişi şöyledir: İnsan nefsi yalnızlıktan topluma girdiğinde, yada başka bir deyimle, sevgi'den zeka'ya hareket ettiğinde, varlığını kanıtlar ve cevheri zaman işte bu hareketten hasıl olur. İşte şuurlu tecrübemize göre her şeye egemen olan "ego"nun hayatını, sonlu veya geçici nefisle kıyas ettiğimizde, mutlak benlik veya Ego'nun zamanı sıra takip etmeyen değişmedir...

İkbâl'e göre Mutlak Ego ile serili zaman arasındaki ilişki şöyledir: Serili zaman ile ilahi zaman öyle bir organik birliktir ki, içinde cevheri belirti görülüyorsa bu da yaratıcı hareketinden ileri geliyor. Gerçek ego, kendi kişiliğinin sonsuz ve belirsiz imkanlarını gerçekleştiriyor ve ölçüyor. Bu itibarla "ego" bir yandan ebedi hayat yaşar, yani sıra takip etmeyen zaman- diğer yandan da sıra takip eden zamanı yaşar¹⁰⁴. Bu nedenle Kur'an-ı Kerim'de "Gece ve gündüz

¹⁰² İkbâl'in bir çok kavrama değişik manalar yüklediğini belirtmiştik "Ümmül Kitap" ifadesi K. Kerim'de üç yerde geçmektedir. Müfessirler bu ifadeyi "cevher-i mahtuz" ve "ilmi ezeli ilahi" diye açıklamaktadırlar. İkbâl ise bu kavrama "İlahi zaman" diyerek değişik bir mana kazandırmaktadır. (Bkz. Yazır, A. Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, c.IV, s. 3003.)

¹⁰³ İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden ..., s.107.

¹⁰⁴ Aynı eser. ...s.109.

arasındaki fark Allah'tandır"¹⁰⁵ ayetini ancak bu yönde anlamak gerekir.

Gerçekte şuurlu tecrübelerimiz daha derinden tahlil edildiğinde, saf zaman, soyut ve tersine çevrilebilir anlardan müteşekkil bir dizi olmadığı ortaya çıkar. İkbal'in ortaya attığı saf zaman fikri, içinde geçmişin arkada bırakılmadığı aksine şimdiki zamanla hareket eden ve ilerleyen bir organik bütündür. Gelecek ise; katedilmesi gereken bir yol değildir: Geleceği biz sadece önümüzde buluruz. Var olduğunu söylüyorsak da sadece belirsiz bir imkan olduğu için işte organik bütün olarak bilinen zamanla ilgili bu kavram, Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle "kader" olarak addolunmaktadır¹⁰⁶.

İkbal'e göre dünyada zaman; küreyi arz'ın deveranı olarak görüldüğünden maddi ve dünyevi sebeplere bağlıdır. Bunun içinde günler geçici sayılmaktadır. Ancak insan için gecesi gündüzü olmayan zamana erişmek en yüksek, maksatlardan biridir.

"Ben bu dört cihetli alemin gününü gördüm. O günü ki Onun nuru sarayı ve köyü aydınlatır. Bu gün yalnız seyyarenin firarından ibarettir; yalnız "geçti gitti" diyebilirsiniz, başka bir şey değil. Günlerden olmayan gün ne güzeldir. O gün ki, onun sabahının ne öğlesi ne akşamı var"¹⁰⁷.

Görüldüğü gibi, İkbal'e göre iki zaman mevcuttur. Birincisi, gördüğümüz her an yeni bir vaziyet, yeni bir hal husule getiren bir zaman ki ruhumuzun bir halidir. Bu

¹⁰⁵ Yasin, 27.

¹⁰⁶ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden...s.75.

¹⁰⁷ İkbal, Cavidname, s.4.

zamanda her değişme, doğmak, ölmek, sevinç, keder, geliş-
gidiş, vaki olur. Bu geçici insani zaman, yaratılış anında
husule gelmiştir. Bu zaman, dünya bulunmayınca yoktu.
İkinci zaman anlayışı ise, ilahi zaman anlayışıdır ki, Allah'da
bambaşka bir zaman mevcuttur. Bu takibi olmayan tahavvül,
yani zamana bağlı olmayan bütün hadiseleri bir tek anda
ihtiva eden ilahi bir zaman.

Allah'ın zamanı, illet rabitasına bağlı değildir. O, organik
bir Küll'dür. İkbal, bu zamanları Kur'an-ı Kerim ayetlerine
dayandırmaktadır. Serili zamanı ihtiva eden ve alemlerin altı
günde yaratıldığını ifade eden Furkan suresinin 59. ayeti bu
zamanı belirtmektedir. İlahi zamanı da Kamer suresinin 50.
ayetinde yaratılışın bir lahzada vaki olduğunu buyuran ayete
dayandırmaktadır.¹⁰⁸

İkbal, zaman anlayışına tasavvufi bir bakış açısı getirerek
vakti kılıca benzetir. Bu kılıcın sermayesi ve kaynağı ise
hayattan gelmektedir. O kılıca sahip olanların, Musa'nın Yed-i
Beyza'sından daha kudretli, Onun vuruşuyla deniz suyunun
çekileceğini, Hayber'i fethedenin elinde bu kılıcın kuvveti
bulunmaktadır¹⁰⁹. "Ey dün geceye, yarına esir olup kalan,
gönlünde başka bir alem var onu gör"¹¹⁰ diyerek bütün
zamanlara hakim olabileceğimiz ilahi zamanı yakalamayı
telkin etmektedir. İkbal'e göre Müslüman olan, zaman ve
mekan gibi şeylere köle olmaması gerekir: "Li maallahi
vaktun" hadisini hatırla ve vaktin remzi nedir anla. Şu, bu,
vaktin yürüyüşü ile meydana gelir. Hayat vaktin sırlarından

¹⁰⁸ İkbal, Cavidname, s.5.

¹⁰⁹ İkbal, E. Hodi, s.5.

¹¹⁰ Aynı eser, s.63.

bir sırdır. Vaktin aslı güneşin deveranından meydana gelen bir şey değildir. Vakit ebedidir, güneş ebedi değildir"¹¹¹.

1- Zaman, Hürriyet ve Esaret:

İkbal, insanları hür ve köle diye ikiye ayırır. Dünyevi kayıtlara bağlanan, cevheri zamanı koşuşturan kişiyi köle, zaman ve mekan kaydından kurtularak ilahi zamanı yaşayamı ise hür olarak tanımlar¹¹²: "Köle" gece ile gündüz arasındaki bir saçma bir hezeyan olup erirken, hür insanın gönlünde zaman bir saçma ve hezeyandır.

Köle, gece ile gündüzü kendi üzerine kefen gibi örer. Hür ise kendisini gece ile gündüzün üzerine örer"¹¹³.

İkbal'e göre, köle; zaten elde edilmiş olan şeyleri elde etmekle uğraşır., daima olduğu yerde kalır, devamlı sabah akşam aynı şeyleri tekrarlar durur. Hür ise; her an yeni bir iş ortaya koyma peşindedir, devamlı yeni nağmeler üretir.

Görülüyor ki gerçekten İkbal'in bu karşılaştırması zaman ve mekan kaydında olanların köle; bu kayıttan kurtulanların hür olarak yaşadıkları bu dikkat çekici fikirleriye ortaya koymaktadır. Çünkü O, köleyi tanımlarken günler onun için bir zincirdir ve dudağında daima "kader" kelimesi bulunmaktadır. Hür insan ise, himmetiyle, kazayı ilahiye işaret vererek hadiseler onun eli ile vücuda gelmektedir. İkbal'e göre ilahi zamana hakim olan insan, kadere hükmedebilir¹¹⁴.

Maddi ve ilahi zamana hakim olmanın yolu, İkbal'e göre; kişinin kendi gönlünün derinliklerine dalmasıyla mümkündür:

¹¹¹ Aynı eser, s.64.

¹¹² İkbal, E. Hodi, s.63.

¹¹³ Aynı eser, s.64.

¹¹⁴ Aynı yer.

"Vaktin sırrına ermek için gönüle dalmak lazımdır."¹¹⁵ "Biz bugün ve yarın derdinden kurtulmuşuz. Gönülümüzde yalnız Hak sevgisi vardır"¹¹⁶.

Müslümanlar, ilahi ve maddi zamana hükmettikleri devirlerde, yüksek medeniyetler kurmuşlardır. Onların ayağının tozundan bu yeni asır meydana gelmiştir. İkbâl'e göre Müslümanlar her ne kadar bugün bu parlak medeniyeti ellerinden kaçırmış olsalarda, yine de son zamanlarda yeniden uyanışı gözardı etmemek gerekir¹¹⁷.

İkbâl'e göre; Zaman ve mekan problemini felsefi açıdan ele alırken, maddi cisimler için kullanılan, yakınlık, temas, cihet, karşılıklı ayrılık gibi kelimeler Zat-i İlâhî'ye uygulanmaz¹¹⁸. İlâhî hayatın evrenle olan teması, ruhun bedenle olan ilişkisi gibidir. Ruh ne bedene bitişik, ne ondan ayrıdır. Ruhun mekânı varlığı kabul edilip ortaya konulmadıkça, ilâhî hayatın kainatla olan ilişkisi ortaya konamaz¹¹⁹.

İkbâl'e göre mekân, maddi cinslerin mekânı, maddi olmayan cinslerin mekânı ve ilâhî zatla ilgili mekân olmak üzere üçe ayrılır¹²⁰. Maddi cinslerin mekânı da üçe ayrılmaktadır. Birincisi kesif veya yoğun cisimlerin mekânıdır. Bu cisimlerle genişlik ve büyüklük ispat edilir. Ayrıca bu mekânda hareket zaman alır; cisimler kendilerine

¹¹⁵ Aynı yer.

¹¹⁶ Aynı eser, s. 65.

¹¹⁷ İkbâl, E. Hodi, s. 65.

¹¹⁸ İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden... s.186.

¹¹⁹ Aynı yer.

¹²⁰ Aynı yer.

ait olan yerleri işgal ederek kendilerinin oynatılmasına karşı direnirler.

Maddi cisimlerin çeşitlerinin ikincisi, ince ve latif cisimlerin mekanıdır. Hava ve ses gibi. Bu mekanda cisimler birbirine karşı koyarlar. Hareketleri de zamanla ölçülebilir. Üçüncüsü ışık mekanıdır. Güneş ışığı, anında yeryüzünün en ücra köşesine ulaşır. Bu şekilde, ışık ve ses hızı karşısında zaman hemen hemen sıfıra inmiştir.

Bu itibarla, ışık mekanı, hava ve ses mekanından tamamıyla farklıdır. Bir mum ışığı, odadaki havanın çıkmasına gerek duymadan her tarafa yayılabilir. Bu da ışık mekanının hava mekanından daha ince ve latif olduğunu gösterir¹²¹.

Maddi olmayan cisimlerin mekanı ise; İkbâl'e göre bu cisimlerin hareketleri, zamana bağlıdır. Mesafe unsuru tamamen olmasada kısmi olarak bulunmaktadır. Çünkü maddi olmayan cinsler taş duvarlarından kolaylıkla geçebilmelerine rağmen, hareketleri zamana bağlıdır.

İlahi mekan ise her türlü boyuttan uzak olup, bütün sonsuzların birleştiği noktadır¹²².

C- BİLGİ NAZARİYESİ

Bilgi problemi felsefi düşüncede önemli bir problem olarak yer tutar. Çünkü bilmek hem çok çeşitlidir hemde bilmeyi açıklamaya kalktığımız zaman karşımıza bir çok problem çıkar. Bilgi fiili bir suje-obje münasebetidir. Bilme, insanı başka varlıklardan ayıran esaslı bir özelliktir¹²³.

¹²¹ İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden... s.186.

¹²² Aynı eser, s.187.

¹²³ Hançerlioğlu, Felsefe Sözlüğü, s.30.

İslam düşüncesinde filozoflar bilgiyi bir kaç sınıfa ayırmışlardır¹²⁴. İktbal'e göre bilgi, dini tecrübeye dayanmakta olup, soyut bilgi, tek başına işe yaramamaktadır. Ayrıca İktbal'e göre asıl bilgi Mutlak Hakikat'in bilgisi olup bu bilgiye ulaşmanın yolu da iç tecrübeye dayanmaktadır¹²⁵.

İslam düşüncesinde filizoflara göre bilgi bedihi ve kat'i bir takım prensiplere dayanır. Bazı filozoflar -İbn Sina, Farabi- hads ile doğrudan doğruya elde edilen bu prensiplere istintaç yoluyla bütün bilgimizin çıkarılabileceğini kabul ederler¹²⁶. Filizofların bir kısmı da bilgi edinmede tecrübenin rolünün büyük olduğu, bu bilgi edinme yolunun da his ve idrakle başladığını belirterek, tecrübeyi akıl çerçevesi dışında tasavvur etmezler¹²⁷.

1- Bilginin Kaynakları

a) İktbal'e göre, hakikat bilgisine ulaşmak için gözlem ve düşünceye, bundan başka his ve idrak fiiline ihtiyaç vardır.

¹²⁴ Günümüzde bu sınıflandırmalardan birini de H.Z. Ülken yapmıştır. Bu sınıflandırmaya göre bilgi beş çeşittir.

1- Gündelik bilgi veya sistemsiz olarak kamunun bilgisi.

2- İlmî bilgi; Belirli bir konuya ait prensiplere dayanan, belirli metodlarla elde edilen ve olaylar arasında açıklamalar yaparak onları konular halinde ifade eden bilgi.

3- Felsefi bilgi; ilmî bilgilere dayanmakla beraber onlardan birinin veya hepsinin prensipleri ve metodlarını incelemek üzere ilimlerde ortak prensipler arayan bilgidir.

4- Kendi varlığımızın şuuruna ait bilgi; Değerler sosyal veya ferdi hayatta yaşadığımız duyduğumuz, inandığımız şeylerdir.

5- İlmî tecrübe ve akıl alanlarını aşmak çoğu tekrarı mümkün olmayan özel bir tecrübe. Buna gaybi bilgi de denebilir. Ülken, Genel Felsefe Dersleri, A.Ü.I.F. Yay. Ank. 1972, s.50, Krş. Çubukçu, İslâm düşüncesi hak ..., s.100, Ülken. İslam Düşüncesi, s. 256.

¹²⁵ İktbal, Dini Düşüncenin Yeniden... s.32.

¹²⁶ Ülken, İslam Düşüncesi, s. 256, Krş. Çubukçu, a.g.e., s.100.

¹²⁷ Ülken, a.g.e., a. g. yer. ve İslam Felsefesi, s.83-109. Birand, ilk çağ Felsefesi Tarihi, ... s.74.

Bir başa husus da Mutlak Hakikatle kişinin doğrudan doğruya ilişki kurmasıdır. İkbal, Kur'an-ı Kerim'in fıtrat ile ilgili ayetlerin insanın doğaya bağlı olduğunu ve bu doğrudan ilişkinin doğadaki güçleri yönetme bakımından bir çok imkanlar sağlar. Ancak bu güçleri yönetme olayı manevi hayatta yükselmek için kullanılması gerekir¹²⁸.

b) Hakikatin tam anlamıyla bilinmesi için bilginin bir diğer kaynağı "kalb"dir. Kalb, iç dünyada oluşan bir sezîş, bir kavrayış olup bizi hakikatin hisle ve idrakte erişilemeyen yönleriyle temasa getirir¹²⁹.

c) İkbal'e göre bilginin kaynaklarından biri de tasavvufi tecrübedir. Bu tecrübe bir hayal olarak reddedilemez¹³⁰. Tam aksine, insanlık tarihinde en kalıcı ve en hakim unsur olarak kalmıştır. İkbal'e göre normal insani tecrübeyi bir gerçek ve güvenilir olarak kabul etmek gerekir. Bu nedenle bu tecrübelerin sezîş-duyguyula başlamadığı gerekçesiyle reddedilmesi veya gözönüne alınmaması doğru değildir¹³¹.

d) İkbal, Kur'an-ı Kerim'den yola çıkarak iki tane daha bilgi kaynağının varlığından söz eder. Biri tarih, diğeri ise tabiattır¹³². Bu iki bilgi kaynağı Mutlak Hakikat bilgisine vakıf olmak ve Mutlak Hakikatin işaretlerini insanın duygu ve sezîşinin kapsamına giren her şeyi tüm doğada müşahede

¹²⁸ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.34. Krş. Ülken, İslam Düşüncesi, s.256.

¹²⁹ Aynı yer, Krş. Çubukçu, Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, Ank. 1986, s. 133, El Behiy, a.g.e. s.335.

¹³⁰ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.35. Krş. Çubukçu, İslâm ..., s.133.

¹³¹ Dini Düşüncenin Yeniden..., s.43.

¹³² Dini Düşüncenin Yeniden..., s.175.

etmek için önem arz etmekteydi¹³³. Bu iki bilgi kaynağı araştırıldığında İslâm'ın ruhu ve canlılığı tam olarak ortaya çıkmıştır. Kur'an-ı Kerim: Mutlak Hakikatın işaretlerini "güneş"te¹³⁴, "ay"da¹³⁵, "gölgenin uzaması"nda¹³⁶, "gece ile gündüz"ün değişiminde¹³⁷, "insanlar arasındaki renk ve dil" farkında¹³⁸ ve "kavimlerin hayatında başarılarla başarısızlıklar"da¹³⁹, kısacası insanın duygu ve sezişinin kapsamına giren tüm doğada görmek mümkündür¹⁴⁰. Müslümanın vazifesi bu işaretleri görüp düşünmektir. Bunları "sanki sağır ve kör gibi"¹⁴¹ görüp, geçmek, gelecek hayatın gerçeklerine karşı kör kalmak olacaktır¹⁴².

Kur'an-ı Kerim'in tabiri ile "Allah'ın günleri" diye tanımlanan ve bilgi kaynaklarından biri olan tarih, İkbâl'e göre insanların bilgi edinmeleri açısından ele alındığında şu gerçeğe karşı karşıya kalınır: "Kur'an-ı Kerim'in bize öğretmek istediği başlıca kurallardan biri şudur: Milletler topluca değerlendirilir ve kötü hareket ve davranışların cezasını hem bu dünyada hem öbür dünyada çekerler. Kur'an-ı Kerim bu gerçeği vurgulamak için sürekli tarihten örnekler

¹³³ Aynı eser, s.176.

¹³⁴ Lokan, 29-30.

¹³⁵ Fatır, 13.

¹³⁶ Furkan45-46.

¹³⁷ Yasin, 37.

¹³⁸ Hucurat, 13.

¹³⁹ Mû'minun, 115, Nisa, 84.

¹⁴⁰ İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden... s.174.

¹⁴¹ Bakara, 18.

¹⁴² İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden... s.176.

gösterir ve okuyucuları, insanoğlunun geçmişte ve şimdiki tecrübeleri üzerinde durup düşünmeye davet eder¹⁴³.

Tarihin bilimsel bir şekilde incelenmesinin, daha geniş bir hayat tecrübesi, pratik aklın daha çok olgunlaşması ve nihayet hayat ile zamanın niteliği konusunda bazı temel görüşlerin tam olarak anlaşılması demektir¹⁴⁴. Genel olarak bu konuda Kur'an-ı Kerim'in verilerine dayanarak iki ana prensiple karşılaşırız:

1- İnsan menşeinin birliği: Kur'an-ı Kerim: "Ve biz hepinizi bir tek nefisten yarattık"¹⁴⁵ diye buyurulan bu ayete göre ancak organik bir birlik olarak hayatı idrak etmek, yavaş yavaş elde edilen bir başarıdır. "Bu görüşün gelişmesi bir ümmet veya kavmin dünya olaylarının ana akımına girmesine bağlıdır". İslam bu fırsatı cihanşumül bir imparatorluğun kurulup, hızla gelişmesiye elde etmiştir¹⁴⁶.

2- Zaman gerçeğini ve hayatın zaman içinde sürekli bir hareket olduğu kavramını iyice anlamak¹⁴⁷

Görülüyor ki, İkbâl, tabiatın araştırılması dış dünyada olup bitenlerin, Mutlak Hakikat'ın işaretleri olduğunu ve bunların araştırılarak ibretle ve hayretle gözlenmesi gerektiğini belirtmektedir. Aynı zamanda geçmiş ümmetlerin akîbetlerinin incelenmesinde insanlar için çıkarılması gereken derslerin var olduğunu da vurgulamaktadır. Dolayısıyla tarih

¹⁴³ İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.173.

¹⁴⁴ İbn Haldun, Mukaddime, çev:Zakir Kadiri Ugan, İst. 1989 c.I, s.17-81.

¹⁴⁵ Nisa,1.

¹⁴⁶ İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.192.

¹⁴⁷ Aynı yer, Kindî, Felsefî Risaleler, s.87.

ve tabiat insan için birer bilgi kaynağı olup kendi geleceğine yön vermesi açısından değerlendirilmesi gerekmektedir.

2- İlahi Bilgi:

İkbal'e göre; ilahi bilgi, sonsuz nefes yani Allah'a nisbet edilince bu yalnız istidlali ilim manasına gelmektedir. İstidlali ilim zamana ait ameliyedir: "Bu öylesine inkar edilemez bir "diğer" (gayr)ı çevreliyor ki, bunun kendiliğinden var olduğunu ve kendinin şuurunda olan ego'nın karşısında bulunduğunu biliyoruz. Şimdi ilahi ilmi de bu anlamda her şeyi kapsayan bir ilim olarak kabul etsekte bunu Zat-i İlahiye dayandıramayız. Çünkü Zat-i İlahi her şeyi kuşatan ve bu nedenle geçici ve fani nefis gibi diğer eşyaları incelemekle meşgul olduğunu söylemek yanlış olacaktır"¹⁴⁸. İkbal'e göre ilahi ilmin bir "diğer" (gayr)e göre niteliği her zaman izafi olacaktır. Her şeyi kuşatan Zat "diğer" olamaz. Çünkü düşünce ve hareket yani ilim fiili ve hilkat fiili aynı anlamı taşırlar.

İkbal, ilahi ilim kavramına bir başka tanım daha eklemektedir. Bu tanıma göre: Cenab-ı Hakk'ın ilmi, bir Külli ilimdir ki; O, Allah'ı sürekli bir "şimdi" içinde bir belirli olaylar düzeni olarak kabul edilen bütün tarih akışından dolayı haberdar kılan bir tek bölünmez idrak fiilidir¹⁴⁹. Bu görüşü göre evren sanki nihai şeklini almıştır; gelecek belirlenmiştir; daha önceden tayin edilen ve artık değişmesi mümkün olmayan olaylar zinciri, daha güzel ve daha üstün bir kader gibi Allahü Teala'nın yaratıcı faaliyetini her zaman için belli bir yola koymuştur¹⁵⁰. Aslında ilahi ilmin geniş kapsamlı bir

¹⁴⁸ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden ...,s.109.

¹⁴⁹ Dini Düşüncenin Yeniden .., s.110.

¹⁵⁰ Aynı eser, s.111.

bilim gibi telakki edildiğini belirten İkbâl: "Oysa, ilahi ilim, ona kendiliğinden ayakta durduğu gibi görünen eşyaların uzviyet bakımından birbirine bağlı bulunduğunu canlı yaratıcı bir faaliyet olarak düşünmekle, onun gelecek olayları önceden bilme fiilini kurtarmış oluyoruz. İkbâl'e göre ilahi zatın yaratılış hayatında geleceğin varlığı zaten vardır. Ama, uzun bir müddet önce planı çizilmiş olan bir olaylar zinciri gibi değil; belirsiz bir imkan olarak durmaktadır¹⁵¹.

D- MUTLAK HAKİKAT VE BENLİK FELSEFESİ

Günümüz İslam Tefekküründe önemli bir merhale olarak kabul edilen benlik felsefesi, İkbâl'in felsefi düşüncesinde önemli bir yer tutar. Bu düşüncenin temelleri bir yandan İslam Düşüncesi kaynaklarına dayanırken, öte yandan çağdaş felsefeye ve batı düşüncesine dayanmaktadır.

1- Benlik Kavramı

İkbâl, Farsça yazdığı eserlerinde hodi¹⁵², İngilizce eserlerinde ise self veya ego¹⁵³ kelimelerini kullanır¹⁵⁴. Aslında bu kelime İslam Düşüncesinde filozofların "nefs" dedikleri varlıktır¹⁵⁵. Nefs, ene, can, hayat, kendi¹⁵⁶, şahıs¹⁵⁷, özbenlik¹⁵⁸, Ruh¹⁵⁹ gibi manalarda

¹⁵¹ İkbâl, Dini düşüncenin ..., s.109.

¹⁵² Hodi, Farsçada "kendi" manasında kullanılmıştır. Bkz. Sükûn Ziya, Farsça Türkçe Lügat, İstanbul, 1944, s.423.

¹⁵³ "Ego" kelimesi Fransızca'da "ben" insanın şahsiyeti manasında kullanılmıştır. Bkz. Larousse Duxxe Siccle, Paris 1930, s.73.

¹⁵⁴ Aydın M. Sait, İkbâl'in Felsefesinde İnsan, A.Ü.İ.F.D. c. XXIX, s.89.

¹⁵⁵ İslam Ansiklopedisi, c.IX, s.178.

¹⁵⁶ İbn Manzûr, Lisan'ül Arab, Beyrut 1970, c.III, s.688.

¹⁵⁷ Şükûn, a.g.e., s.423.

¹⁵⁸ Hançerlioğlu Orhan, İslam İnançları Sözlüğü, İst. 1984, s.423.

¹⁵⁹ Bkz. Hançerlioğlu, a.g.e., s.423, İ.A. aynı yer, Lisan'ül Arab, s.648.

kullanılmaktadır. Benlik; kişinin kendisi için edindiği şuurulluk¹⁶⁰, insanın kendi beni üstündeki şuurlu bilgisi¹⁶¹ gibi tanımlarla açıklanmaktadır.

"Hodi", "nefs" veya "benlik" kelimeleriyle gurur öfke, vs. olan enaniyet duygusuyla hiçbir ilgisi yoktur¹⁶².

İkbal'in düşüncesinde iki türlü benlik fikri vardır. Birincisi, İkbal'in "ego" dediği ve felsefi bir mana yüklediği benlik: Buna göre, kainatta bulunan bütün varlıklar, insandan Allah'a atomdan dünyaya her varlık bir "ben"dir. Bu düşüncede her insan müstakil bir hüviyete sahip bir "ben"dir. Varlık mertebeleri arasındaki yeri ne kadar aşağı bir seviyede bulunursa bulunsun, her atom bir bendir. Dünya da bir "ben"dir. Allah ise "Mutlak Ben" dir¹⁶³. İkincisi, tasavvufi manada lir benlik anlayışıdır: "Nefsini bilen Rabbini bilir"¹⁶⁴ sözünden hareketle insandan ve insani tecrübeden yola çıkarak, insanın kendi varlığını tanıması, kendine güvenmesi kendi kendisine saygı duyması, kendi imkan ve kaabiliyetlerini ortaya koyması çabasına girmesidir. İkbal'e göre buna benliğin geliştirilmesi denir. Benliğin geliştirilmesi için insanın bir çok tasavvufi merhalelerden geçmesi gerekmektedir¹⁶⁵.

¹⁶⁰ Haçerlioğlu Orhan, Felsefe Ansiklopedisi, İstanbul, 1976, c.I, s.151.

¹⁶¹ Haçerlioğlu, a.g.e., s.151.

¹⁶² Aydın, İkbal'in..., s.90.

¹⁶³ Aydın, a.g.m. Ayrıca Bkz. Mutlak Hakikat ve Ego'nun Mahiyeti konusu. s. 118 vd.

¹⁶⁴ Keş'ül Hafa'da geçen bu söz Kelam-ı Kibar olarak kabul edilmektedir. Bkz. Keş'ül Hafa, c.I, s.361.

¹⁶⁵ İkbal, Esrar-ı Hodi, s.33 vd. Ayrıca Bkz. Benlik ve İnsan Konusu. s. 126 vd.

2- Nefs ve Benlik Münasebeti:

İkbal'in "hodi" veya "ego" dediği, İslam filozoflarının "nefs" dediği varlıktır. Mutasavvıfların bu varlıktan anladıkları insanın kötü vasıfları ile yerilen huy ve fiillerdir¹⁶⁶.

Kur'an-ı Kerim'de "nefs" kelimesi bir çok manalara gelmektedir. Zatullah¹⁶⁷, insan ruhu¹⁶⁸, kalb, sadr¹⁶⁹, insan bedeni¹⁷⁰, insan, hayvan, canlı, cansız gibi varlıkları hep birden ihtiva eden "zât"¹⁷¹, cins¹⁷² manalarına gelen bir çok ayetler bulunmaktadır¹⁷³. Ayrıca "nefs" deyince genellikle tasavvufi kültürde umumiyetle ihtiva ettiği mana: İnsan bedeninde bulunan bir cevher olup insana kötülüğü ve fesadı emreden bir kuvvettir. İnsanı devamlı fenalığa sürükler, bu hususta teşvikte bulunur. Bu sebeple de bu nefis kötülen ve aşağılanan bir şeydir. Ahlak kitapları ve tasavvufi düşünce buna muhalefet etmeyi telkin eder¹⁷⁴. Kur'an-ı Kerim'de bu nefsin insanı kötülüklere sevkettiğine dair Yusuf suresinin 53. ayetinde işaret vardır.

İslam filozofları nefsin mahiyeti hakkında değişik görüşler ortaya atmışlardır. Mesela İbn Sina'nın nefis

¹⁶⁶ Abdülkerim Kuşeyri, Kuşeyri Risalesi, çev: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1991, s.222.

¹⁶⁷ Taha, 41, Al-i İmra, 28, En'am, 12-54, Maide, 116.

¹⁶⁸ Fecr, 27, En'am, 9, Zümer, 42.

¹⁶⁹ Al-i İmran, 154, A'raf, 205, Yusuf, 77, Bakara, 235, Nisa, 113.

¹⁷⁰ Al-i İmran, 146, Enbiya, 35, Ankebut, 57, İsrâ, 33.

¹⁷¹ Bakara, 48, Lokman, 28, Müddesir, 38.

¹⁷² Tevbe, 128, Rum, 28, A'raf, 188.

¹⁷³ Altıntaş, Hayrani, Tasavvuf Tarihi, A.Ü.İ.F. Yay. Ank. 1986, s.37.

¹⁷⁴ Aynı eser, s.42, Ayrıca Bkz. Kuşeyri Risalesi, s.222.

hakkındaki görüşleri fizikle metafizik arasında bir köprü durumundadır. Bir kısım eserlerinde tecrübi bir nefis psikolojisi, bir kısım eserlerinde ise, tasavvufi bir nefis psikolojisi yapar. İbn Sina nefsin cevherliliğini savunur¹⁷⁵. Kendinden önceki filozofların düşüncelerinde olduğu gibi nefis, bedenın hareket ettirici bir kuvvetidir.

Yine kendisinin yazdığı bir kasıdeye göre nefis, yüksek bir alemde bedene düşmüştür. Ancak söz konusu olan düşünüş insanı nefstir. Bu nefis için bedenle birleşme olayı adeta kafese girmek gibi bir şeydir¹⁷⁶. İbn Sina nefsi, bir manada tabii cismin olgunluğu olarak değerlendirirken diğeri bir manada da bedeni istekleri harekete geçiren bir cevher olarak nitelendirir. Nefis bedenın iyiliği için özellikle yaratılmıştır; kendisiyle birleşeceği beden yaratılmadan önce var değildir ve şahsi varlığı yoktur. Bedeni maddenin var olmaya başladığı andan itibaren nefis adıyla var olmaya başlar¹⁷⁷. İbn Sina'ya göre nefisle ruh ayrı şeylerdir. O'na göre ruh, bedeni ve nefsi kuvvetlerin ilk bineği olup ruhani ve latif bir cisimdir¹⁷⁸.

Filozoflar nefis kelimesi yerine "ruh" kelimesini hemen hemen hiç kullanmazlar. Gerek Kur'an-ı Kerim'in nefis kelimesine yüklediği manalar gerekse Hadis-i Kutsi'de geçen "Nefsini bilen Rabbini bilir" ifadesi İkbâl'in nefis veya benlik kelimesine yüklediği manaya uygunluk arz etmektedir.

İkbâl'in kullandığı ve "benlik" denilen, "ego" veya "hodi" kavramı müslüman filozofların kullandığı nefis kavramına

¹⁷⁵ Altıntaş, İbn Sina Metafizigi, s.123, Nefs mad. İ.A. c.IX, s.178.

¹⁷⁶ Altıntaş, s.124, Ülken, İslam Felsefesi, s.117.

¹⁷⁷ Altıntaş, a.g.e., s.128.

¹⁷⁸ Altıntaş, a.g.e., s.123, Krş. Aynı yazar, İbn-i Sina'da Arif ve İrfan kavramları, Ankara, 1990, s.3. Aynı basım.

yükledikleri manalara benzemektedir¹⁷⁹. Bu bölümde, ayrıca, İkbâl'in Müslüman filozofların fikirlerinden hareketle çağdaş felsefeden de yararlanarak günümüzde büyük bir merhale olarak kabul edilen benlik kavramına yaklaşımını inceleyeceğiz. Şunu belirtmekte fayda vardır: İkbâl'in benlik felsefesi oldukça geniş kapsamlı ve o derece diğer meselelerle içiçedir. Biz ise bu konuyu sadece çalışmamız çerçevesinde değerlendireceğiz.

3- Mutlak Hakikat ve Ego'nun Mahiyeti:

İkbâl'in mutlak hakikat fikri hayatı boyunca biraz değişikliğe uğramıştır. Özellikle doktora tezinde rastlanan vahdeti vücudcu fikirlerinden olgunluk çağında vazgeçtiği ve gittikçe Allah'ın şahsiyet oluşuna kanaat getirdiği görülmektedir¹⁸⁰. İkbâl'e göre Allah bir "Ego" dur ve O'nun şahsiyet oluşu, Kur'an'da kendisine verilen "Allah" isminden ve İhlas suresinin tavsiflerinden belirmektedir. Hatta Nur suresinin otuzbeşinci ayetindeki Allah için "Nur" ve "ışık" kelimelerinin kullanılması ışığın nitelik ve nicelik bakımından Mutlak Zat'a en yakın olduğu O'na en çok benzediği söylenebilir. Işık sürati bizce malum olan en yüksek sürat olduğu için, bir nur remzi Allah'ın hir mekanda bulunmasını değil, mutlak olmasını ifade etmektedir¹⁸¹.

¹⁷⁹ Bkz. Ülken, İslam Felsefesi, İst. 1993, s.117, Krş. Hamdi Yazır, Kur'an Dili, 8/5813. Kuşeyri Risalesi, s. 222. E. İbrahim Hakkı, Marifathame, s. 948, v.d. Ayrıca Bkz. Kindi, a.g.e., s.131.

¹⁸⁰ İkbâl, İranda Metafizik'in Gelişimi, s.63.

¹⁸¹ Dini Düşüncenin Yeniden..., s. 94, Nur felsefesini İslam Düşüncesinde, İsrak Felsefesi Düşüncesine Mensup filozoflar yapmışlardır. Bu filozoflara göre eşya ya nurdur yada zulumdur. Alemde zulmetten nur ve nurların nurunda kaybolmaya doğru bir yükseliş vardır. Bkz. Ülken, İslam Düşüncesi, s.317.

İkbal'e göre "Mutlak Ego", "ene" veya "benlik" aslında Mutlak Hakikattir. Bu mutlak hakikat ile dünya arasındaki münasebet nasıl tarif edilebilir? Bu dünya Allah'ın yaratmış olduğu gerçeklik ve tecrübelerimizde hakiki olduğuna göre Mutlak Hakikat ile münasebeti nasıl olacaktır? İkbal'e göre kainat: Eflatun için ideler nazariyesi gibi bir "hayal"¹⁸² veya Hint düşüncesindeki gibi bir "maya" değildir¹⁸³. Alem, her anda genişleyen muayyen bir hedefi olan organik bir küldür¹⁸⁴. Alem de bir egodur. Mutlak Hakikat kendini hem bu egoda hemde her küçük varlığın tabiatında göstermektedir. Bu nedenle ilahi Hakikat her şerde aşkındır. Tecübelerimizin bütün gerçeklerine dayanarak mutlak hakikatın faaliyetlerine iyice baktığımızda Mutlak Hakikat'ın akıllıca yönetilen yaratıcı bir hayat olduğu gerçeğini görürüz. İlk bakışta bu görüş belki Vahdeti Vücd fikri gibi görünse de bu Vahdet-i Vücd'un tarifi değildir¹⁸⁵. Schimmel'in de belirttiği gibi hem Mutlak Ego hemde diğer küçük varlıklar hakikidirler. İnsan ve Dünyalar Allah'ın muhayyilesinde değil, O'nun varlığında mevcut oldukları için gerçek şahsiyeti yani "ego"yu haiz olurlar¹⁸⁶.

İkbal'e göre bu ego görünmezdir. Halbuki bununla beraber ispat istemez çünkü güneş gibi bellidir. En ufak varlıklarda bile atomdan alemleri yaratan Allah'a kadar herşey Ego sahibidir. Her zerrede Ego'nun kudreti bulunmaktadır¹⁸⁷.

¹⁸²Gökberk, Macit, Felsefe Tarihi., s.57.

¹⁸³Schimel, Cavidname, giriş, s.21.

¹⁸⁴İkbal, Dini düşüncenin Yeniden..., s.88, Krş. Tuna, a.g.e, s.20 vd.

¹⁸⁵Aynı eser, s.92.

¹⁸⁶Schimmel, Cavidname, giriş, s.22.

¹⁸⁷İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s. 102..

Varlıkların her seviyesinde muayyen Ego'lar mevcuttur. Ego'lar kemali, yalnız ferdiyet ölçüsüyle ölçülür. Her ego, kendisinden daha yüksek olan bir ego haline gelmeyi hedeflemektedir¹⁸⁸. İktbal'in bu fikirleri Nietzsche'nin Ebedi Dönüş teorisinde yer alan iktidara ihtiras fikrinden etkilenmiştir. Çünkü Nietzsche'ye göre, evrenin alınteri olan insan evrenin anlamıdır. O, yaratmak, evreni aydınlatmak, çağdan çağa sıçramaya yoğunlaşan bir güçtür. Yani "üst insan"dır. Nihayet evren büyük mücadeleler sonucu bu insanın sorumluluğunda kalacaktır¹⁸⁹.

İktbal'e göre Ego, büyüyüp genişlemek için başka daha zayıf varlıklara hayatını benimsemektedir ve böylece derece derece kemalleşecektir¹⁹⁰. Çünkü her Ego'nun içinde sonsuz imkânlar gizlidir. "Sen kendine bak, elim eteğim boştur diye üzülme; Senin göğsünde dolunay var"¹⁹¹. İktbal'in bu fikirlerinin asıl menşeyini biz Mevlana da görmekteyiz. "Ben cemadattandım öldüm, yetişip gelişen bir varlık nebat oldum. Nebatken öldüm, hayvan suretinde zuhur ettim. Hayvanlıktanda geçtim. Hayvanken de öldümde insan oldum. Artık ölüpte yok olmaktan ne korkayım"¹⁹². Buradaki cemad, nebat, hayvan ve nihayet insan olma olayı tenasuh fikriyle karıştırmamak gerekir. Çünkü insan canlıların en mükemmilidir. İnsan ana ve baba menisinden meydana gelir. Bu meni ise, yedikleri şeylerden yani, cemad, nebat ve hayvani unsurlardan meydana gelmiştir. Dolayısıyla insanın

¹⁸⁸ İktbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s. 102

¹⁸⁹ Nietzsche, Eylem Ödevi, çev: İ. Zeki Ebüyoğlu, İst. 1991, s.54, v.d.

¹⁹⁰ Dini Düşüncenin Yeniden..., s.149.

¹⁹¹ Peyam-ı Maşruk, s. 56.

¹⁹² Mevlâna, Mesnevi c.III, s.319.

varlık sahnesine çıkması, bu merhalelerden geçerek devrini tamamlamasıyla gerçekleşir. İktbal, bu inkişaf fikrini bir çok şiirinde dile getirmektedir.

İktbal'e göre her ego, bir ferdileşmeye doğru yol almaktadır. Bu ferdileşme insana gayet büyük imkanlar açtığı gibi yine onun için büyük tehlikeler ihtiva etmektedir. İşte bu noktada İktbal, Kur'an-ı Kerim'in ifade ettiği dağlara, yer ve göklere teklif edilen, fakat yalnız insan tarafından kabul edilen emaneti görmektedir¹⁹³. Egonun mesuliyetleri ve her tarafa açık olan imkanları yalnız insanda bulunmaktadır¹⁹⁴. Mutlak Egonun ferdiyeti konusuna geçmeden önce burada insanın benliği konusunu noktalamak durumundayız. Çünkü bu konu ilerki kısımlarda ele alınacaktır.

İktbal, dini tecrübelerle dayanılarak elde edilen bilginin ve verilen hükmün akıl ve idrak ölçülerine de uyduğunu savunur¹⁹⁵. Bu nedenle bütün tecrübelerin nihai temeli "ego" dediğimiz uzağı görebilen ve yaratıcı yeteneği olan bir irade olduğu gerçeği görülür. İşte bu Mutlak ego için yegane kişiliğini gözönünde bulunduran K. Kerim; "Allah" adını kullanmıştır. K. Kerim Allah'ı şöyle tarif etmektedir: "De ki; Allah tek'tir. Herşey O'na dayanır. O, doğurmamıştır, doğrulmamıştır. Hiçbir şeyde O'na benzemez" (İhlas, 1-4).

Ancak bu suredeki ferdiyet tam olarak anlaşılması kolay değildir. İktbal'e göre ferdiyetin bir çok aşamaları vardır. Hatta insan bile tam kemaline erip son şeklini almış olan birliğinde de ifadesini tam olarak bulamamıştır. Onun için kamil fert veya kişinin tenasülün kurallarından üstün tutmamız

¹⁹³ Ahzab, 72.

¹⁹⁴ İktbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.134.

¹⁹⁵ Aynı eser, s.91.

gerekmektedir. Kamil Ego'nun bu özelliği, Kur'an-ı Kerim'in Allah kavramı ve anlayışındaki en temel unsurlardan biridir¹⁹⁶.

Acaba Allah'a ait olan bu ferdiyet sonlu olmayı ve geçiciliği ifade eder mi? Eğer Mutlak Hakikat bir Ego ve dolayısıyla bir fert ise, O'nun ebedi veya sonsuz olduğunu nasıl tasavvur edebiliriz? İktbal'e göre Cenab-ı Hakk'ın ebediyeti veya sonsuzluğu, mekana ait bir sonsuzlukla kıyas edilemez. Çağdaş bilime göre tabiat dünyası ne sabit ve sakin ne de sonsuz bir boşlukta duran bir şeydir. Aksine birbirine bağlı olayların bir oluşumdur¹⁹⁷. Mutlak Zat'ın yaratıcı faaliyeti ancak zaman ile mekan açısından yorumlandığı takdirde anlaşılabilir. Zaman ve mekan, Mutlak Ego'nun çeşitli imkanlarıdır ki, bunları biz kendi matematiksel zaman ve mekan kavramlarıyla kıyas ederek bir ölçüde kafalarımızda canlandırabiliriz¹⁹⁸.

Mutlak Zat, ne mekani sonsuzluk anlamında sonsuz, ne de mekan açısından sınırlı ve vücut bakımından diğer bütün insanlardan ayrı olan biz insanlar gibi sonsuz ve geçicidir. Zat-i Hakiki'nin yaratıcı faaliyetinin sonsuzluğu, O'nun iç imkanlarına dayandığını belirten İktbal, evren, O'nun ancak cüz'i bir ifadesidir. Cenab-ı Hakk'ın ebediliği ve sonsuzluğu kapsamlı değil, yögundur¹⁹⁹.

İktbal, Mutlak Hakikat'i bir "ego" veya "benlik" olarak tahayyül etmektedir. Mutlak Ego'dan ancak egolar doğar diyerek Mutlak Zat veya Ego'nun yaratıcı kudreti -ki onda

¹⁹⁶ İktbal, Dini Düşüncenin Yeniden... s.93.

¹⁹⁷ Aynı yer.

¹⁹⁸ Aynı eser, s.94.

¹⁹⁹ Dini Düşüncenin Yeniden... s.95.

amel ve fikir aynıdır- "ego" birliği olarak çalıştığını belirtir²⁰⁰. İkbâl'e göre Dünya'da bir egodur. O, bunun ispatını şöyle yapmaktadır: "Dünya madde atomu değiştiğimiz mekanik hareketten, insan kişiliğindeki serbest fikir hareketine kadar, bütün ayrıntılarıyla "Büyük Benlik" in kişiliğinin belirtisidir"²⁰¹.

İkbâl'e göre İlahî Kudret'in her zerresi, vücut terazisindeki yer, ister yüksek ister aşağı olsun, bir "ego"dur. Benliğin niteliğinin ortaya çıkışında derecelerin varlığından söz eden İkbâl, insanın kişiliğinde benlik, kemale erene kadar yükselir. Bundan dolayıdır ki, Kur'an-ı Kerim'de Mutlak Hakikat insana şahdamarından daha yakındır²⁰². İşte biz ilahî hayatın durmadan akan selinin içinde, inci taneleri gibi yaşamakta, hareket etmekte, vücut bulmaktayız²⁰³.

İkbâl'in benlik felsefesi, bize 17. yüzyılda ortaya atılıp tartışılan "töz" meselesini hatırlatmaktadır²⁰⁴. Özellikle Leibniz'in felsefesinde de var olan töz anlayışı etkin kuvvet manasında olup maddi olmayan bir kuvvettir. Bunun içinde yer kaplama töz'ün öz niteliği olamaz²⁰⁵. Leibniz kendi felsefesinde tözleri monad'lar diye adlandırır²⁰⁶. Leibniz'e

²⁰⁰ İkbâl, Dini düşüncenin ..., s.102.

²⁰¹ Aynı yer.

²⁰² Kaf, 16.

²⁰³ İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.103.

²⁰⁴ Töz: 17. yüzyıl Batı felsefesinde: kendi kendisinde var olan kendi kendisiyle kavranan, kavramı başka bir şeyin kavramına bağlı olmayan şeydir. Yani "töz" kendi kendesinin nedeni olup varolması kendi yüzündendir (Bkz. Gökbek, Felsefe Tarihi, s.313)

²⁰⁵ Gökbek, aynı eser, s.314.

²⁰⁶ Leibniz felsefesinde monadlar: "'bir olan", "birlik" anlamında, maddi değil de ruhlı olan bu birlikler, kendi içlerinde kapalıdırlar. Bu yüzden

göre monadların sıra düzeninde en aşağıda bulunanı karışık tasarımı ve pasif olan maddedir. En yukarıda bulunanı da Tanrı'dır. En yüksek monad bir tanedir. Tanrı'nın altında sıralanan monadların sayısı ise sonsuzdur.

Görünüşte İkbâl'in "Ego" dediği varlık, Leibniz'in "monadlar" dediği varlıklara benzerlik arzetsede özde birbiriyle bağlantıları olduğu söylenemez. Ancak İkbâl'in "Mutlak Ego"dan ancak egolar doğar ve Mutla Ego'nun yaratıcı kudretinden meydana gelen tüm kainatın ve varlıkların da birer ego olduğunu, Dünyanın ve insanında birer ego olduklarını savunur²⁰⁷. İkbâl'in fikrine karşılık Leibniz'in Monadları maddeden Tanrıya sırasıyla en altında karışık maddeler, en üstünde Tanrı'nın bulunması, İkbâl'in Leibniz felsefesine yaklaştığı söylenebilir²⁰⁸. Ayrıca İkbâl'in "ego" su herşeyin iç imkanları olup, uzağı görebilen ve yaratıcı yeteneği olan bir iradedir²⁰⁹.

Leibniz'in ve Monad'ı ise, en üstteki Tanrı, herşeyi bilen en yüksek monaddır. O bütün evrenin her bir andaki durumunu tam bir açıklık ve seçiklikte bilir²¹⁰.

Leibniz'in monad fikrinde önceden kurulmuş uyum fikri vardır. Yani monadlar önceden kurulmuş bir uyumla -İkbâl'in deyimiyle önceden olmuş bitmiş bir planın uygulanması-

birbirlerini etkileyemezler. Ancak monadlar arasında bir bağlantı da vardır. Her monad kendine göre evrenin bütünü kendisinde taşır. Bir monad evrenin bir aynasıdır. Bu yüzden monad, özü bakımından çokluk içinde birliktir. (Bkz. Gökberk, Felsefe Tarihi.. s.315)

²⁰⁷ İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden...s.102.

²⁰⁸ Gökberk, a.g.e., s.317.

²⁰⁹ İkbâl, a.g.e., s.91.

²¹⁰ Gökberk a.g.e., s.317.

hareketle monadlar kesin bir zorunluluğa bağlanmaktadır²¹¹. Halbuki İkbâl'in yaratıcı faaliyetinde Mutlak ego önceden olmuş bitmiş bir planın uygulanması değil, her şeyde yeniden bir doğuş rüyası yatmaktadır²¹². Dolayısıyla Leibniz'in monadlarındaki Determinizm fikri İkbâl'in hareket felsefesine özde uygun düşmemektedir.

4- Mutlak Ego ve Varlık Münasebeti:

Fatır suresinin birinci ayetinde zikredilen: "O yaratışta dilediğini ziyade eder" ifadesine bağlı olarak, İkbâl'in felsefesinde ifadesini bulan Mutlak Ego, her an yeni imkanları kuvveden fiile çıkaran güçtür²¹³.

Modern bilimin verilerine göre evren, mütenahi ama hudutsuzdur yani kainat devamlı gelişme halindedir²¹⁴. O halde Mutlak Ego ile varlık arasında ne gibi bir ilişki söz konusudur? Varlık'ta bir ego olduğuna göre, Mutlak Ego ile arasında nasıl ve ne gibi bir münasebet vardır?

İkbâl'e göre, istikbale ait bütün imkanlar Mutlak Ego'da zaman açısından bir tek onda mevcuttur²¹⁵. Yaratılış dediğimiz şey, bu imkanların tahakkuk edip de zaman ve mekan ölçülerine tabi olmasıdır. Daha öncede belirtildiği gibi, Allah'ta mevcut olan zaman serisizdir; yani bütün zaman ve vukuat orada bir tek halde ihtiva edilmektedir. Biz ise yaratılış sayesinde yalnız seri halinde geçen ve birbirini takip eden

²¹¹ İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.27. Krş. Ankebut, 20.

²¹² Aynı yer.

²¹³ Fatır, 1. Krş. Rahman, 29.

²¹⁴ Tuna Taşkın, Uzay ve Dünya, İst. 1991, s.

²¹⁵ Yasin, 82.

anlardan ibaret olan zamanı görüyoruz²¹⁶. Kindi, risalesinde zamanı harekete bağliyerek, "hareket varsa, zamanda vardır, hareket yoksa zamanda yoktur" demektedir²¹⁷.

İkbal Mutlak ego ile varlık arasındaki münasebeti, yaratıcı faaliyetin dinamizmine ve varlıkların tekamülüne dayandırmaktadır. Aynı zamanda, varlıklarda olduğu gibi insanın da tarihi ilerlemesine, onun gelişip yükselmesine en büyük kıymeti vermektedir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'e göre insan, bir oyun ve eğlence için yaratılmış değıldir²¹⁸. O halde Mutlak Ego'nun yarattığı tüm varlıklar -insan gibi- kemal sahibi olmak için bir hedefe doğru, muayyen bir maksada doğru yol almaktadır. Ancak bu yol alış, belirli bir zamanda son bulacaktır. Buna kıyamet denir²¹⁹. Böyle bir son, bütün peygamberlerin vahiy ifadelerinde söz konusudur. Ego her ne kadar serbest ve yaratıcı olursa olsun yine bu sona bağılı kalır. Halbuki bu bağılılık kuru ve sert bir esaret demek değıldir; Mutlak Ego, diğere egolara kendi imkanlarını mümkün olduğu kadar geliştirmek fırsatını verir. Bir taşın inkişaf imkanları başkadır, bir iptidai kabileye mensup insanın inkişafı başkadır, kültür seviyesi yüksek bir insanın inkişaf imkanları başkadır. Her birisi kendi çerçevesinde serbesttir. Çünkü Her Ego kendi içinde mevcut olan kanunlara göre inkişaf etmektedir²²⁰.

²¹⁶ Bkz. Zaman ve Mekan, Krş. Kindi, Felsefi Risaleler: Zaman, başlangıcı olan sonlu olan bir şeydir. O halde alem ve onu oluşturan yüklem durumundaki her şeyde sonludur. s.15.

²¹⁷ Kindi, Risaleler, s.15.

²¹⁸ Duhan, 38-39, Zariyat, 56.

²¹⁹ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.151

²²⁰ İkbal, Cavidname giriş, s.23, Geniş bilgi için Bkz. Yaratılış ve Varlık, s.96.

5- Benlik ve İnsan:

Kur'an-ı Kerim, insanın ferdiyet ve eşsizliğini önemli belirtir. Ayrıca bir kişinin diğerinin yükünü taşımayacağını ve sorumlu olmayacağı gibi²²¹. Kendi şahsi çaba ve gayreti neticesinde elde ettiği şeyleri hakettiğine yetki vermektedir²²². Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim keffaret fikrini reddetmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de insanın üç önemli özelliği zikredilmektedir.

- 1- İnsan, Allah'ın seçtiği en iyi ve en şerefli yaratıktır²²³.
- 2- İnsan bütün kusurlarına rağmen Allah'ın yeryüzündeki naibi ve temsilcisi kılınmıştır²²⁴.
- 3- İnsan kendisini tehlikeye atarak kabul etmiş olduğu hür şahsiyetin emanetçisidir.²²⁵

İnsan, Allah'ın yaratmış olduğu eşsiz bir yaratıktır. Onu kainattaki diğer yaratıklardan herhangi birisi gibi ele alarak yapılacak herhangi bir araştırma yanlış olacaktır²²⁶. İster insan, mekanik ekol gibi bütün hayat fenomenleri otomatik bir alete benzeterek incelensin, ister organik bir yapı olarak biyolojik ve fiziki yapısı incelensin, eksik olacaktır. İnsanın hayat devresinde benliğinin önemli rolü vardır²²⁷. Bu önemli

²²¹ İsra, 164, Zümer, 7.

²²² Necm, 38.

²²³ Tin, 4, Taha, 122.

²²⁴ Bakara, 30, En'am, 165.

²²⁵ Ahzab 72.

²²⁶ Kutup Muhammed, İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler, çev: Bekir Karlığa, İst. 1992, s. 47.

²²⁷ Kutup, İnsan Psikolojisi, s.47.

rolleri; Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle, Allah'ın insan yaratacağına dair haber vermesi²²⁸, Allah'ın meleklerle insana secde ettirmesi²²⁹. Gökleri ve yeri O'nun emrine amade kılmış olması²³⁰. Allah'ın iradesini insanın iradesi ile gerçekleştirme planına sokmuş olmasıdır: "Şüphesiz ki bir kavim kendini değiştirmedikçe, Allah'da onları değiştirmez"²³¹.

İnsan bir takım istidatlarla donatılmış bir varlıktır. Bu istidatların en belirgin olanı bilgi ve koruyucu gücüne sahip olan irade kabiliyetidir. İnsanın aynı zamanda zaaf noktaları da mevcuttur. Mesela; Şehvet ve arzusu vardır. Allah'a verdiği ahdi unutup doğru yolu hatırlamıyacak ve Allah'ın ayetlerini inkar edecek derecede zaaf noktaları vardır. Yani insan hem en üstün mertebeye çıkabilecek güçtedir hemde en alt tabakalara düşecek kabiliyettedir²³².

Öte yandan insan benlik şuuruna sahip bir varlıktır; Yani insan bir takım zihin veya ruh halleri içinde bulunan varlıktır. Bağımsız benler olarak her bir fert, düşünen, inanan, acı çeken, ümit ve gayeleri olan birer varlıktır²³³.

O halde "Ben tecrübesi" halden hale geçen ve durup dinlenme bilmeden değişen sürekli bir oluşum içinde akıp giden bir tecrübedir. İşte ikbal'e göre ben veya benlik, zihnin

²²⁸Bakara, 30.

²²⁹Bakara, 34.

²³⁰Casiye, 13.

²³¹Rad, 11.

²³²Kutup, a.g.e., s.48.

²³³A. Carrel, insanı tabiatla yaratılanların içerisinde bir fert olarak kabul eder ve başka yerde rastlanmaz der. Bkz. İnsan denen ... s.283.

halleri diye adlandırılan olayların birliğı olarak kendisini ortaya koyar²³⁴.

İnsani benliğı oluşturan bu şuur halinin kendine has bazı özellikleri vardır. Bunlardan bir tanesi; zihin halleri veya şuur muhtevalarının birbirinden ayrı ve kopmuş olmamalarıdır. Çünkü bunlardan biri diğerine nüfuz eder, biri ötekini açıklar. Bedenimiz bir mekana bağlıdır. Ancak zihin halleri böyle bir bağımlılıktan uzaktır²³⁵.

Benin bir başka önemli özelliğı de, onun sonlu olmakla beraber bağımsız bir merkeze sahip olmasıdır. Benler arasında sıkı bir münasebet örgüsü vardır. Halbuki hiçbir ben bir başka benin tecrübesini yaşayamaz. Ancak benler arası münasebetin kurulabilmesi için ferdiyet ve bağımsızlık fikrinin kabul edilmesi şarttır²³⁶.

Ben'in faaliyet halindeki seyri iç tecrübeyi oluşturur. Tecrübe, herhangi bir şeyi vurgulayan kanıtlayan fiillerdir. Bu bakımdan kendilerine mahsus bir varlığa sahiptirler. Her şey hareket halinde olup zamansız hiçbir hareket meydana gelmez. Dolayısıyla iç tecrübemize dayanarak şuurlu varlığın zaman içinde hayat olduğunu söyleyebiliriz²³⁷. İkbal, "şuurlu tecrübemizin açıklanması bizi benliğe ulaştıracak tek yoldur"²³⁸ demektedir. Dolayısıyla biz benliğı anlama düşünme ve isteme fiillerinde idrak etmekteyiz. O halde

²³⁴ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.72, Krş. A. Carrel benliğe feriyet diyerek, ferdiyet insana has kendi benliğı olarak algılamaktadır: "organizmanın her unsurunun esaslı bir karakterini teşkil eder" Bkz. Carrel, İnsan Denen ..., s.315.

²³⁵ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s. 138, Krş. A Carrel, a.g.e., s.311.

²³⁶ Aynı eser, s.139, Krş. Kutub, İnsan psikolojisi..., s.73.

²³⁷ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s. 139, Krş. Kutub, a.g.e., s.73.

²³⁸ Aynı eser, s.73.

benlik: Kişisel duygulardan müteşekkil olup düşünce sisteminin bir bölümünü oluşturur. Düşüncenin her titreyişi, ister mevcut, ister geçmiş olsun, bilen ve hatırlayan bölünmez bir birliktir. Mevcud titreyişin geçici titreyişi daha sonraki titreyişin de gecici titreyişi tasarruf etmesi olayı "benlik"tir.

İkbal'in düşüncesinde benliğin hayatı kendisinin çevreyi, çevreninde kendisini istila etmesinden doğan bir gerginlik içinde geçer. Bu sebeple, benlik, karşılıklı saldırıların yapılmakta olduğu arenanın dışında kalmaz. Aksine benlik, bu arenada yön veren bir enerji olarak durur ve kendi tecrübesiyle şekillenir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de, benliğin bu sevk ve idare görevini şu şekilde açıklar: "Deki, Ruh Rabbimin emrindedir bu hususta size pek az bilgi verilmiştir"²³⁹. Burada "ben" in yön verici özelliğine işaret edilmektedir. İkbal, bu ayeti yorumlarken Kur'anda geçen "halk" ve "emr" kelimelerinin anlamlarının farklılığına işaret eder. Her ikisi de Yaratıcı Kudret'in alemle olan münasebetini dile getirir. Halk yaratmadır²⁴⁰ ortaya çıkarmadır. Emr ise yön vermedir²⁴¹. Kur'an-ı Kerim, "Halkın da, emrin de Allah'a mahsus olduğunu"²⁴² belirtiyor. Yaratıcı Kudret'in emrinden olan ruhun asli mahiyeti, yön verici olmasıdır. Böyle bir özelliğe sahip olması onun tek ve muayyen bir varlık olmasını gerekli kılar²⁴³.

²³⁹ Aynı eser, s.142

²⁴⁰ Halk: Yaratmak yoktan var etmek ibda etme, şekil vermek, Bkz. Kur'an Kelimelerinin Anahtarı, Mahmut Çanga, İst. 1986, s.173. Ayrıca Bkz. Büyük Lügat, Türdav Yay. (heyet) ist. 1990, s.327. ortaya çıkarmadır. Emr ise yön vermedir.

²⁴¹ Emr: Durum, husus, hal, iş, yön vermek, Kur'an Kelimelerinin Anahtarı, s.64.

²⁴² İkbal, Dini Düşünce..., s.143.

²⁴³ Aynı yer.

İkbal, hakiki şahsiyetimizin bir "şey" değil, bir "amel" olduğunu savunur, Kur'an-ı Kerim'deki: "De ki, herkes yaratılışına -kendi asli tabiatına- göre davranır. Rabbimiz kimin daha çok hidayet üzere olduğunu en iyi bilir"²⁴⁴. Ayette geçen "Ye'melu" (davranır) kelimesine dikkat çeker. Dolayısıyla Ben'in tecrübesi, birbiriyle bağlantılı olan ve yön verici bir gaye tarafından birlik içinde tutulan fiiller dizisidir. Onun bütün realitesi, yön verici davranışında saklıdır. Bu durumda benim kişiliğimi mekanda bir şey veya zamana ait düzen içinde bir takım tecrübeler olarak idrak edemezsiniz. Ancak verdiğim hükümlerde, iradeli davranışlarımda, gaye ve ümitlerimde aramak, anlamak ve takdir etmek zorundasınız²⁴⁵.

Benlik ve kişilik kavramlarının tahliline dayanarak felsefe yapmak, İslam düşünce tarihinde yeni değildir. Fakat bunu daha çok yirminci yüzyılın başlarından itibaren sıkça gündeme getirildiğini görmekteyiz. Özellikle Avrupa ve Amerika'da mantık ve dile dayalı felsefe ile birlikte insanla ilgili problemlerin ağırlık kazandığına şahit olmaktayız. İkbal'in batıyı çok yakından tanıyan bir kişi olarak, bu gibi felsefi çalışmalara ilgisiz kaldığı söylenemez. Dolayısıyla O'nun bu çalışmalardan etkilendiğini görmekteyiz²⁴⁶. Öte yandan şahsiyetlerini kaybeden, sömürge durumuna düşen müslümanların tekrar benliklerine kavuşmaları için İkbal'in bir çabası olarak da değerlendirebiliriz.

²⁴⁴ İsra, 64, Bkz. İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.143.

²⁴⁵ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden ..., s.144.

²⁴⁶ Aydın, İkbal'in felsefesinde, s.87.

a- Benliğin Özellikleri

aa- Kendini Bilme

İkbal'in Hadis-i Kudsi olarak kabul ettiği, "Nefisini bilen Rabbini bilir"²⁴⁷. Sözünden hareketle benliğin önemli özelliği olarak benliğini bilmeyi ve onun şuurunda olmayı kabul eder. Benliğini bilen insan hiç bir müşkülattan çekinmez acı olan bile ona tatlı gelir. Vücut kalıplarının da çerçevesinden kurtularak kendisine nasip olanı kendi kuvvetiyle bütün alemden söküp alır²⁴⁸. "Ben'i bulmamak mevcut olmamak demektir. (Onu) bulmak, kendini kendine vermek demektir"²⁴⁹.

İkbal'e göre; kendini bilmekle beraber ruhunu ve kalbini tamamen Allah'a teslim eden, içindeki imkanları geliştiren insan canını, her an yeni kuvvetlerle dolu Allah'tan alıyor. Bu ruhani inkişaf olmazsa, can, maddileşerek vücutla beraber ölür²⁵⁰.

İkbal, hayatın kemalini isteyenlere kendi benliğini tanımasını öğrenmeyi, kendini tetkik etmeyi tavsiye etmektedir. Böylece cihanı bir yudum su gibi içebileceğimizi ve aşağı yukarı mefhumlarından kurtulabileceğimizi belirtir²⁵¹.

ab- Kendini Ortaya Çıkarma

İkbal'e göre benliğin bir başka özelliği; Her benliğin derinliklerinde kendini ortaya çıkarma arzusu yatmaktadır.

²⁴⁷ Bkz. Keşfül Hafa, s.361.

²⁴⁸ İkbal, Cavidname, s.295.

²⁴⁹ Aynı yer.

²⁵⁰ Aynı yer, s.295.

²⁵¹ İkbal, P. Meşrik, s.41.

Böylelikle hangi seviyede olursa olsun her benlik mutlaka bu arzuyu taşır ve kendini ortaya koyma arzusuyla yanıp tutuşur. Çünkü İkbâl'e göre, bu dünyada her şey kendini gösterme gayretinde olup ilahi bene ulaşma çabası taşımaktadır. Fakat bu arzuyu kaybeden her şey, hatta hayat bile ölümdür. Her hangi bir benliğin kendini ortaya koyma arzusu kuvvetli olursa bu benlik ilahi meziyetlere erişir, ancak zayıf olursa gelişmemiş bir tohum gibi cılız kalır²⁵².

ac- Benliğin bir gayesi olmalı

İkbâl benliğin çeşitli gayelerinden söz eder. Benliği bir nur noktasına benzeten ikbal, bir avuç topraktan başka bir şey olamayan şu varlığımızın hayat kıvılcımı olduğunu söyler. İşte bu hayat kıvılcımını harekete geçirmek için benliğin yüksek maksatları, hatta ulaşılması uzun zaman alacak ama benliğe zevk ve şevk verecek gayeleri içinde taşımalıdır²⁵³. İkbâl'e göre bu yüksek gayeleri; muhabbet²⁵⁴ devamlı faaliyet²⁵⁵, yaratma lezzeti²⁵⁶, tehlikeler içinde yaşamak²⁵⁷ gibi İkbâl'in düşüncesinde benliğin gayeye ulaştırmak için harekete geçiren maksatlardan sadece bir kaçıdır.

ad- Hakkın Huzurunda Kendini Yoketme

Yaşamak; İkbâl'e göre bir benlik sahibi olmak, insanın içinde bulunan bu ölmez kuvvetini en mükemmel şekilde geliştirmek demektir. İnsanın kıymeti yalnız bu benliğe bağlıdır. Bir küçük benlik -insan-, Mutlak Benliğin karşısında

²⁵² İkbâl, Bal-i Cibril, s.70.

²⁵³ İkbâl, Esrar-ı Hodi, s.33.

²⁵⁴ Aynı yer.

²⁵⁵ Aynı eser, s.50.

²⁵⁶ Aynı yer.

²⁵⁷ İkbâl, Rumuz-ı Bihodi, s.55.

durabiliyorsa bu fani dünyada, geçici zamanda değil, ezeli ve ebedi "şimdi"de yaşamaktadır²⁵⁸. Benlik sinemiz ortasında bir meşale olup "gayr"den gayrı, fakat gayra bağlıdır. Yani kendinde kaybolup "gayr" ile birleşmiştir²⁵⁹.

İkbal'e göre iyi bir benliğe sahip kişi, maddi manada hak huzurunda yokum der; kendini yok eder. Batıl karşısında ise bütün varlığı ile ortaya çıkar ve kaya gibi sert durur. Yine İkbal'e göre hakkın huzurunda kendini yoketmek; aşk ateşi ile tefekkürünü yoğurarak "niyaz" makamından "naz" makamına çıkmakla mümkündür. Ayrıca haktan korkmak imanın özelliğindendir. Ancak haktan başkasından korkmak ise gizli şirktir²⁶⁰.

b- Benliğin terbiyesi

İkbal'in düşüncesinde Benlik Felsefesi önemli bir yer tutar. Benlik konusunda felsefi, psikolojik, metafizik alanlarda her yönüyle yeni fikirler ortaya koymuştur. İkbal, bu konunun bize göre asıl önemli noktası olan tasavvufi yönünü de ihmal etmeyerek bu açıdan da kendine göre yeni bakış açısı getirmiştir.

Kainatta hep görünen şeyin benliğin eserlerinden olduğunu söyleyen İkbal, benliğin zatında yüzlerce cihanın gizli olduğunu belirtmektedir²⁶¹. İkbal, benliğin terbiyesine ve kuvvetlenmesine ayrı bir ihtimam gösterilmesini ister. Çünkü benlik, kendine bakan, kendine inanan, kendine sahip olan bir varlık ise ölüm dahi onu mahvetmeye muktedir

²⁵⁸ İkbal, Cavidname, s.27, Beyt, 125-126.

²⁵⁹ İkbal, Yeni Gülşen-i Raz, s.21.

²⁶⁰ İkbal, Rumuz-i Bihodi, s.17.

²⁶¹ İkbal, E. Hodi. s.29.

olamaz²⁶². O, bu konuda şöyle der: "Bir avuç topraktan cayır cayır yanan ateş meydana getirmek ancak benlik terbiyesi ile kabilir"²⁶³. İkbâl, Esrar-ı Hodi'de benliğin terbiyesi, ve ruhani yücelişin üç basamaktan geçtiğini belirtir.

ba- İtaat

İkbâl'e göre benliğin terbiyesi için ilk merhale itaattir. İnsan vasfını haiz olmayan, eğer emre itaat ederse insan olur²⁶⁴. Fakat haddi tecavüz edip isyan ederse çörcöp menzilesine düşer. İkbâl'e göre manevi yükselişi gerçekleştirerek ay'ı, süreyya yıldızını ele geçirmek isteyen bir takım usul ve kaidelere uymak mecburiyetindedir. Çünkü her şeyin iç yüzü, bir usul ve nizam ile kuvvet kazanmıştır. İtaat ile mükellef olan insan Allah'ın koyduğu usul ve nizamdan şikayet edebilir. Bu gibi kimselere İkbâl, şikayet etmemelerini ve Peygamber a.s.'in koyduğu şariat hududundan dışarı çıkmamalarını tavsiye eder²⁶⁵.

İkbâl'e göre kainattaki bütün varlıklar itaat etmektedir ve her şey, görevini en iyi şekilde yapmaktadır; Deve, hizmet eder, sabreder, sahralarada yorulmadan yürür, yük taşır. Kendi sırtına binen insanlardan daha sabırlıdır. Yıldızlar, bir usul ve nizam içinde kendi yörüngesinde başını eğerek itaatli bir şekilde döner durur. Yeşillik, mevsimi gelince yerden bitmeye neşvü nema bulmaya kendini mahkum hisseder. İşte bütün bunlar usul ve nizam içinde kendi vazifelerini yaparak itaate çalışırlar. İkbâl'de insanlara şöyle seslenerek onların itaat

²⁶² İkbâl Darb-ı Kelim, s.15.

²⁶³ İkbâl, Darb-ı Kelim, s.31.

²⁶⁴ İkbâl, Esrar-ı Hodi, s.45.

²⁶⁵ Aynı yer, s.45.

etmesini ister; "Ey gafil insan itaate çalış, ihtiyar cebirden vücuda gelir" "Gel ey eski kanunun hürriyet verdiği insan, bu gümüş zincirle ayağını süsle"²⁶⁶.

bb) Nefin Zaptı

Nefis dêveye benzer, hep kendini düşünür, kendi benliğine tapar, kendi başına buyruktur. İkbâl'e göre nefsine söz geçiremeyen insan başkalarına kul olur. İkbâl, bu durumda nefsin dizgininin eline almayı tavsiye ederek kişi çakıl taşı olsa dahi nefse hakimiyetle inci haline gelir demektedir²⁶⁷. İnsan, korkulardan ve sevgilerden meydana gelmiştir. Su ve çamurun karışımından oluşan varlık, daima nefsine düşkündür. Nefis, kendi mayasını beslemek peşindedir. Bunun için de yasaklanan şeylere aşırı bir şekilde temayülü vardır. İkbâl'e göre bu temayülleri kırmak nefse hakim olmak, dolayısıyla benliği terbiye etmek için bazı şartlar öne sürmektedir²⁶⁸.

1- Kelime-i Tevhid: Bu esasa bağlı olanlar Dünya, ahiret ve can korkusundan yerden ve gökten gelen elemelerin korkusundan halas olur. Ayrıca batılın karşısında hiç bir zaman başı eğilmez. Çünkü O, Haktan başka her şeyden alakasını kesmiş, kadın, evlat, mal, kaydından kurtulmuştur²⁶⁹.

2- Namaz: Müslüman, kalbinde küçük bir hac gibidir.

3- Oruç: İnsanı tenperverlikten kurtarır, açlığa ve susuzluga gece baskını yapar.

²⁶⁶ İkbâl Esrar-ı Hodi, s.45.

²⁶⁷ E. Hodi, Krş. Hucviri, Keşfül Mahcub, çev: Uludağ, İst. 1982, s.309.

²⁶⁸ İkbâl, Aynı eser, s.46, Krş. Hucviri, a.g.e., s.309.

²⁶⁹ İkbâl, Aynı yer.

4- Hac: İnsana inandıklarını yaşama uğruna göç etmeyi öğretir. Toplanmayı temin eder. Dini rabıtayı kuvvetlendirir. Herkesin bir vatan evladı olduğunu öğreterek ayrı vatan mefhumunu ortadan kaldırır.

5- Zekat: İnsanlarda zenginlik sevgisini mahveder müsavâtı öğretir.

6- Sevdiklerinden infak: "Sevdiğiniz şeylerden sarfetmedikçe iyiliğe erişemezsiniz"²⁷⁰. İlahi emre göre buna uyanların imanını takviye eder.

7- Tavizsiz Hakka Bağlılık: Nefse hakim olmak için çok önemlidir: "Kavi olan Hakka bağlanarak kuvvetli ol ki, toprak devesinin üstüne çıkıp oturasın"²⁷¹.

bc- Allah'a Naip Olmak

Mü'minin bu merhaleden geçerek benliğini güçlendirmesiyle yeryüzünde "Allahın Halifesi" olduğu gerçeğini idrak eder. Böylece o insan alemin canı gibidir. Onun varlığı İkbâl'e göre, İsm-i Azam'ın gölgesidir²⁷².

İkbâl'e göre Allah'a naip olan insanın pek çok özelliği vardır ve alem, onun varlığıyla şeref kazanır²⁷³. Allah'a naip olan insana hiçbir şey zarar veremez. Onun bütün hareketleri, yaptıkları her şey, Hak uğrunadır. Her gittiği yerde hareketlilik, canlılık ortaya çıkar. O, hem ebedi saadet müjdesini verir, hemde Hakkın azabı ile korkutur. O, hem asker hem kumandan, hemde bir emirdir²⁷⁴. İnsanlar arasında barışı ve kadeşliği getirir, sevgiyi tesis eder. İkbâl'e göre bu

²⁷⁰ Al-i İmran, 92.

²⁷¹ İkbâl, E. Hodi, s.46.

²⁷² Aynı eser, s. 47.

²⁷³ Aynı eser, s.48.

²⁷⁴ Aynı eser, s.47.

özelliklere haiz pek çok insan yeryüzüne gelmiştir. Bunlar peygamberler ve benliklerini terbiye eden, insan-ı kamillerdir.

c- Benliği Kuvvetlendiren Şeyler

İkbal, benliğin kuvvetlenmesinden zuhur eden her şeyin güzel olduğunu savunur. Ancak benliğin düşkün ve zayıf anının mahsulünü çirkin ve kötü görür²⁷⁵. Benlik diri ise sonsuz deniz insanın topuğuna kadar bile çıkmaz, yüksek dağlar ona ipekli kumaş gibi serilir.

Cağımızda benlikten nasipsiz ve mahrum Garp alemi, görünüşte ne kadar parlak olsada karanlıktadır. Araplar benliklerini kaybettikleri içni buhranlar içindedir. Hindlilerin kolu kanadı, benliği zayıf olduğu için kırılmıştır. Aynı sebepten, Irak ve Acem'de hayır kalmamıştır. İkbal'e göre bu milletlerin bu hale gelmeleri, benliği kuvvetlendiren şeylerin terkedilmesinden ve önemsenmemesinden kaynaklanmaktadır²⁷⁶.

ca- Aşk

Benliği kuvvetlendiren unsunların başında aşk gelir. Aşk olmadan ben, kendi imkan ve kabiliyetlerini asla gerçekleştiremez. Ben, aşk sayesinde başka benlere açılır. Böylece toplum hayatı kurulur. Aşk sayesinde ki, insan, biyolojik yapısının üstüne çıkarak kendi gücü nisbetinde ilahi sıfatlarla mücehhez bir varlık haline gelir²⁷⁷.

İkbal'e göre aşk: Allah'ın huzurunda bile bitmeyen her an daha derin Hakkın sonsuz derinliklerine daldıkça artan, yaratıcı, özleyen, ümid eden, cesur bir aşk. İşte bunun için İkbal'in felsefesinde aşk, Mevlana'nın fikirlerinde olduğu gibi

²⁷⁵ İkbal, D. Kelim, s.33.

²⁷⁶ Aynı yer, s.33.

²⁷⁷ İkbal, Cavidname, Beyt, 1690.

önemli bir yer tutar²⁷⁸. Yine İkbâl'in düşüncesinde aşık olanı maşukta yok olmaya sevkeden ve şahsiyeti imha eden²⁷⁹ bir kuvvet değil, bilakis insanın bütün imkanlarını genişleten ve ona hakiki kıymet veren bir kudrettir.

İkbâl'in fikirlerinde felsefi manada bir aşk düşüncesine rastlamaktayız. Ancak İkbâl'in yalnız bu düşüncesini benliği kuvvetlendiren önemli unsur olarak zikrederek noktalamak durumundayız. Çünkü İkbâl'in aşk düşüncesi, tasavvufi kavramlar araştırılırken ayrı bir başlık altında genişçe ele alınacaktır²⁸⁰.

cb- Devamlı Mücadele ve Yeni Arzular Yaratmak

İkbâl benliğin kuvvetlenmesinde, bir başka unsur olarak mücadele ve yeni arzular peşinde koşmayı görür. Arzuyu varlıkların hayat damarı olarak niteleyen İkbâl, bir maksat ve davaya sahip olanların gönülleri hayat bulur, Hakdan gayri ne varsa ölür²⁸¹.

"Arzu, benliği canlandıran, coşturan bir kudrettir. O, benlik denizinin bitab bir dalgasıdır. Gönül arzu yaratmaktan aciz kalınca, kanadı kırılmış demektir"²⁸².

İkbâl'e göre akıl ve ilim arzudan doğmuştur ve hayatı kolaylaştıran unsurlardır. Hayatın sırrına yabancı olup bu sırrı yakalamak isteyenlerin, arzu ve mücadeleye girişmeleri gerekir. Fakat bu arzu, aşağı ve dünyevi olmamalıdır. Yüksek gaye, batılı söküp atan, baştan aşağı kıymet olan bir şey

²⁷⁸ Anı eser, giriş, s.28.

²⁷⁹ İkbâl, E. Hodi, s.38.

²⁸⁰ Bkz. Tasavvuf Kavramları, Aşk, s.174.

²⁸¹ İkbâl, E. Hodi, s.31.

²⁸² Aynı eser, s.32, s.50.

olmalıdır; "Biz" maksatlar yarattığımız için yaşıyoruz. Biz arzunun ışığı ile aydınlanıyoruz. parlıyoruz²⁸³.

İkbal'in, benliği kuvvetlendiren sebepler arasına koyduğu hareket ve arzu, insanın benliğini kuvvetlendirme yolunda maniler teşkil eden unsurlara karşı mücadeleyi ön görüyor. Bu maniler, İkbal'e göre İblis'te tecessüm etmektedir²⁸⁴. O, cennette iken Hz. Adem'i iğva ederek cennetten çıkarılmasını ve dünyaya indirilmesini sağlamıştır. Fakat bu hadise, Hz. Adem'in iyi ile kötü arasında seçme kaabiliyetinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. "Feryadınım eliminden şuleler çıktı; o mecbur olmaktan seçme hürriyetine erdi. Ben kendi çirkinliğimi açıkça gösterdim ben sana terkin ve ihtiyarın zevkini verdim"²⁸⁵.

İkbal'in düşüncesined İblis'in bu hareketi Hz. Adem'e ve dolayısıyla insanlara ihtiyarın kullanılmasını öğreten ilk üstaddır. Onun itaatsizliği ve Hz. Adem'i aldatarak cennetten çıkarılmasına sebep olması vuku bulmasaydı insan iyi ile kötü arasındaki farkı göremezdi; ve dolayısıyla seçme zevkini bulamazdı. İkbal'in eserlerinde İblis, hiçbir zaman Allah'ın düşmanı değil, daima insanın düşmanı olarak görünmektedir²⁸⁶.

İnsan bu alemde İblisle ve kötülüklerle mücadele eder ve zafere ulaşır, her zaferden sonra yeni bir mücadele sürüp

²⁸³ İkbal, E. Hodi, s. 32.

²⁸⁴ İkbal, Bal-i Cibril, s.140.

²⁸⁵ İkbal, Cavidname, s.254, Darb-ı Kelim, s.57.

²⁸⁶ Aynı eser, s. 254, Darb-ı Kelim, s.20.

gider. Bu süreç içerisinde insanın benliği kuvvetlenir. Benliğin kılıcını bileği taşı gibi bilir²⁸⁷.

cc- Fakirlik (Fakr)

Fakr, dünyanın sunduğu nimetlere kalben bağlanmamak, dünyayı yegane gaye olarak görmemektir²⁸⁸. Fakr konusunda tasavvufi görüşü benimseyen İkbâl, dünyayı kendi başına değerli görmeyi ve ona yönelmeyi şirk sayar. İnsan dünya - perestlikten kurtulup, fakr mertebesine ulaşmadığı sürece "beden kafesini kırarak cihazları hakimiyeti altına" alamaz²⁸⁹. Fakr denilen şey Zühd'le karıştırılmamalıdır. Hakiki fakrın timsali Hz. Ali'dir. Fakir olan, Hz. Ali'nin ruhunu taşır ve O, sultanlardan daha kuvvelidir. Fakir hiç kimseden bir lokma talep etmez. Çünkü istemek insanı dilenci yapar. Benliğin kuvvetlenmesine mani olur. İkbâl'e göre günümüz müslümanları Zühd ve Fakrı birbirine karıştırdıkları için hem Fakr'ın timsali Selman-ı Farisi'nin şahsiyetini kendi ruhlarında yaşayamaz oldular. Hemde dünyevi saltanatın timsali Hz. Süleyman'ın şahsiyetini kendi dünyalarında yaşayamaz oldular. Şimdide her iki şahsiyetin yaşayışını kaybetmişlerdir²⁹⁰.

İkbâl'e göre bütün kalbiyle Allah'a bağlanan insan dünyevi şeylerden uzak olduğu gibi yine, dünyadan çok daha zengindir. Çünkü onun tek hazinesi olan Allah'ın zenginliği bitmemektedir²⁹¹.

²⁸⁷ İkbâl, Cavidname, s.261, Bal-i Cibil, s.140, Krş. D. Kelim s.8.

²⁸⁸ Kuşeyri, Risale-i..., s.449, Krş. a.g.e., s.124.

²⁸⁹ Bal-i Cibil, s.133, Krş. Misafir, s.40.

²⁹⁰ İkbâl, Cavidname, s.52-53, Krş. Misafir, s.54-70.

²⁹¹ İkbâl, Cavidname, s. 144, Ayrıca Bkz. D. Kelim s.15. "Eğer insanın vücudunda "benlik" dipdiri yaşıyorsa o fakir değildir, padişahlık padişahıdır. Fakirin azamet ve saltanatı Sultan Sencer ve Sultan

cd- Yiğitlik (Cesaret)

Cesaret olmadan maddi ve manevi alanda hiçbir şey başarmak mümkün değildir. Cesaret bir takım tehlikeleri göze almaktan ibaret değildir. Zor ve sıkıntılı anlarda benliğini dağıtmamak demektir. Müslümanın cesareti yalnızca Hak içindir. Uyuyan milletleri uyandırıp kurtuluşun vesile olması içindir²⁹².

ce- Hoşgörü (Müsamaha)

Hoşgörlü olmak İslam'ın tevhid anlayışının bir gereğidir. Kendi benliğinin şuuruna eren her insan, başka benlerin haklarına saygı duyar, gönül kapısını onlara da açar. İslam düşüncesi tarihinde, Yunus Emreler gibi, Celaleddin-i Rumiler gibi yüksek şahsiyetler, hep bu anlayışın temsilcisi olarak insanları yönlendirmişlerdir. Yaşadıkları dönemin insanlarına benliklerini hoşgörüyle yoğurmuşlardır. İkbal'e göre benliğini kuvvetlendirmek isteyenlerin affetmeyi öğrenmesi lazımdır: Kine karşı olan İkbal, gönülde kinin bulundurulmasına karşı çıkmaktadır²⁹³. İkbal'e göre hoşgörlü olmanın en önemli yanı ise benliğini kuvvetlendirmek isteyenin dünyevi dert ve meşakkatlarla pençeleşirken şikayet etmemelidir. "Ey gül toplayan dikenin açısından şikayet etme! Bahar rüzgarından diken de yetişir"²⁹⁴.

Tuğrul'dan aşağı değildir." (D. Kelim, s.32), Krş. Ey Şark Kavimleri, s.90.)

²⁹² İkbal, E Hodi, sl25, Krş. Akseki Ahmet Hamdi, Ahlak ilmi ve İslam Ahlakı, sadaleştiren: Ali Arslan Aydın, Ank., 1991, 2. Baskı, s.167.

²⁹³ İkbal, P. Meşrik, s.138.

²⁹⁴ İkbal, Aynı yer.

İkbal'e göre benliğin kuvvetlenmesi için Helal Kazanç, maddi ve fikri her türlü çalışma, benliği kuvvetlendiren amillerdendir²⁹⁵

d- Benliği Zayıflatan Şeyler

İkbal'in düşüncesinde benlik konusunun önemli bir yer tuttuğunu görmekteyiz. Bunun için İkbal'e göre, benlikten yoksun insanlar ve hatta milletler, çöküp yıkılmışlardır. Bunların tekrar ayağa kalkmaları ve yükselmeleri ise, benliklerini kuvvetlendirmeleriyle mümkündür:

"Ne Kâbe'de ne Kilise'de "Benlik" duygusu uyanmamıştır.

Sanki Şark milletlerinin ruhu afyon çekip uyuşmuştur

Sen kendini ölüm endişesinden kurtaramıyorsun

Zira halâ "kendini" topraktan yapılmış bir kalıp zannediyorsun"²⁹⁶.

İkbal'e göre, Kâbe'ye yönelen müslümanlarda ve kiliseye devam eden batı insanında benlik duygusu derin uykuya dalmıştır. Her iki coğrafyanın insanı da kendi manevi cevherlerini keşfetmiş değildir. Onlar sadece topraktan yapılmış bir kalıp olarak görmektedirler.

İkbal'e göre benliğin zayıflamasına sebep olan şeyler şunlardır:

da- Korku: İkbal'in düşüncesine göre, kötülüklerin kaynağı korkudur. Korkunun verdiği psikolojik baskıdan dolayı insan imkan ve kabiliyetlerini gerçekleştirme imkanından mahrum kalır. Korku insanın içine sinerse hayat

²⁹⁵ İkbal, E. Hodi, s.36-46.

²⁹⁶ İkbal, Darb-ı Kelim, s.8.

çekilmez bir vaziyet alır. İkbâl Allah'tan başkasından korkmayı şîrk olarak kabul eder²⁹⁷. Düşmanları korak olduğunu anladıklarında daha da üzerine giderler. Hatta onların bakışı korkak insanlara korkunç görünür.

İnsan, himmet ve gayretleriye benliğinin kuvvetlendirilimsene engel olan korkuyu yenmelidir. Aksi takdirde korkaklıkla birlikte bazı kötü huylar ortaya çıkar. Hilekârlık, reca, yalan, riya, fitne hatta insanın kalbinde meydana gelen şer bile korkaklıktan hasıl olan kötü huylardır²⁹⁸.

db- Kölelik: İkbâl'in düşüncesinde kölelik, benliği yıkar. "Allah'ın halifesi" seviyesinde bulunan insanı, toprak ve çamur seviyesine indirir.

"Köle için günler bir zincirden başka bir şey değildir. Dudağında daima kader kelimesi dolaşır"²⁹⁹.

İnsan zamana hükmetmesini bilmelidir. Yalnızca kendisini zamanın akıntısına bırakıp kaybolmamalıdır. Bunu sadece köle durumunda olan insanlar yapar. Çünkü onlar benlik ve kabiliyetlerini geliştirmiş değillerdir. Onlar sadece elde edilmiş ve neticeye varılmış şeyleri tekrar elde etmeye çalışırlar ve böylece kendilerini zamanın akıntısına kaptırıp giderler. Benliğin en büyük düşmanlarından birisi ve hatta en önemlisi köleliktir. Kölelik: yalnızca efendi durumunda olanın, kölesinin hürriyetini elinden alması olarak düşünülmemelidir. Bu durum belki eski dönemlerde mevcuttu fakat bu çağda daha başka çeşitli kölelik müesseseleri

²⁹⁷ İkbâl, R. Bihodi, s.15.

²⁹⁸ İkbâl, Aynı yer.

²⁹⁹ İkbâl, Aynı eser, s.64.

işlemektedir. Bir devletin bir başka devlet üzerinde iktisadi ve idari hakimiyet kurması, sömürge durumunda bulunan bir devletin insanların kendi öz kültürlerine yabancılaştırmaları, fikri yapılarının ve yaşayışlarının tarih ve kültürleriyle çelişmesi, çağımızın kölelik müessesesinin yapısını yansıtmaktadır.

İkbal, yaşadığı Hindistan bölgesinde böyle bir fiili durumu müşahade etmiş ve kölelikten kurtulmanın ilk basamağını benliğin kuvvetlendirilmesinde görmüştür. Çünkü Hindistan'da yaşayan bir Hindu veya bir Müslüman kendi kültürünün ve yaşayışının icaplarını değil, ülkesinde hakimiyet kuran İngilizler gibi düşünüp yaşamaya mecbur edilmişlerdi. Bu da köleliğin bir başka şekliydi. Bunun dışında siyasi ve iktisadi baskılar bile benliğin gelişmesini engeller³⁰⁰.

dc- Dilencilik (Sual)

İkbal bu kelimedden başkalarından en ufak bir şey istemek kadar başkalarının ekmek ve göz nuruna yönelen her türlü arzu ve faaliyeti kasdetmektedir. Başkalarından en ufak bir şey istemektense kendi elinde bulunan imkanlarla iktifa etmelidir. Çünkü istemek yani bir bakıma dilenmek şahsiyetli insanın benliğine büyük tesir bırakır. Çünkü benlik dilenmeyi ve dilenmenin kendi üzerinde bıraktığı psikolojik baskıyı kaldıramaz. Dolayısıyla İkbal'e göre benliğin gelişmesine en büyük engellerden biri de dilenciliktir. Aynı şekilde fikirlerini başkalarından alıp onları taklid etmekte İkbal'e göre manevi bir dilenciliktir. Bu bakımdan tehlikeli ve zararlıdır. "Yükseklere gözünü diken bir yaratılışı, başkasının lütfu ihsanı alçaltır"³⁰¹.

³⁰⁰ İkbal, E. Hodi, s.64.

³⁰¹ Bkz. E. Hodi, s.36.

dd- Soy Sopla Övünme

İkbal'e göre, mensubiyet duygusu anlamındaki milliyetçilik realitesini kabul eder. Çünkü bu duygu, birlik ve beraberliğin oluşmasında önemli bir fonksiyonu yerine getirir. Ayrıca mensubiyet duygusu kadar üzerinde yaşanan toprak parçasına bağlılık, yani vatan sevgisi, ferdi ve milli benliğin gelişmesinde önemli bir vazife görür³⁰².

Ancak İslami görüşe uygun olarak İkbal'in benimsediği fikir, tevhid inancına aykırı olan ırki manada soy soplâ övünmedir. İkbal, bu konuda şöyle der:

"Aşk canda soy sop bedendedir,

Aşk bağı soy sop bağından daha kuvvetlidir,

Aşk adamı isen nesep düşüncesinden geçmen lazımdır,

Şu İranlıdır bu Araptır demeyeceksin."

... "Biz Rum ve Arab'a bağlı değiliz, bizi birbirimize bağlayan soy sop değildir."

..."Biz Hicaz'lı' sevgiliye gönül vermişiz. Bizi birleştiren budur"³⁰³.

Nesebe, soya fazlasıyla kıymet vermek, toprağa ve kana bir bağlılık ifade etmektedir. İlahi dinlerin bütünü bu düşüncüyü reddeder. Hakiki bir mü'min için her mü'min -nesebi ırkı, mesleği ne olursa olsun- bir kardeşdir. Bütün bu şartlar İkbal'e göre kişinin benliğinin kuvvetlenmesi için lüzumludur. İkbal'in düşüncesinde bir millet büyük bir benlik olarak tasavvur edildiğinden ferdin benliğinin gelişmesi için

³⁰² İkbal, Cavidname, s.116, Krş. Beng-i Dera, (Doğudan Esintiler isimli kitaptan) s.74.

³⁰³ İkbal, P. Meşrik, s. 39, ve 51.

ne lazımsa milletin ve devletin benliğinin gelişmesi içinde aynı şartlar lüzumludur³⁰⁴.

İkbal, bir çok şiirinde milliyetçiliği, kendi milletine ve memleketine tapma zihniyetini ağır ifadelerle elıştırarak bu durumun islamiyetin ruhuna aykırı olduğunu ispat etmek istemiştir³⁰⁵. İkbal'in düşüncesinde yer alan milliyetçilik fikri ilerki bölümlerde ele alınacaktır³⁰⁶.

de- Taklitçilik

İkbal'e göre, milletlerin topyekün benliklerini zayıflatıp yıkan körü körüne taklitçiliktir. O, bu konuda şöyle der: "Ne güzel olurdu iyi bir insan eskinin bağından kurtulup yürüyeydi; Eğer taklid güzel bir şey olsaydı Peygamber de dedelerinin yolunda yürürdü"³⁰⁷. İkbal'e göre, bu taklitçilik hem eskimiş ve çağı geçmiş düşünce sistemlerinden vazgeçmemek, hem de başka milletleri körü körüne taklid etmektir.

İkbal'in, özellikle üzerinde durduğu Müslüman milletlerdeki batı taktitçiliğidir. Dolayısıyla müslüman milletler, Batıda gördükleri görünüşte parlak ve kamaştırıcı olan medeniyetlerini taklid etmek istemektedirler. Ancak bu yüzeyin altında saklı bulunan sahte ve zararlı yönünü görememektedirler³⁰⁸. O, bu konuda şöyle der: "Garbın

³⁰⁴ İkbal, Cavidname, s.115, Krş. İkbal, Dini Düşüncenin,..., s.189.

³⁰⁵ R. Bihodi, s.28, Bkz. Makyavelizm, Fels. Doktrinler Söz., S.H. Boly. Ank. 1987, s.157, Krş. Felsefe Sözlüğü O. Hançerlioğlu, s.239.

³⁰⁶ Bkz. Milliyetçilik, s.203

³⁰⁷ İkbal, P. Meşrik, s. 138.

³⁰⁸ İkbal, Cavidname, s.313.

taklidi, Şarkı kendinden uzaklaştırır. Bu kavimlerin Garbın tenkidini yapması gerekir"³⁰⁹.

İkbal'e göre, Avrupalıların ilim ve fenninin alınması lazımdır, yoksa kıyafet ve musikilerinin alınmasıyla medeni olunmaz³¹⁰.

E- PEYGAMBERLİK VE HZ. PEYGAMBER

Peygamberlik düşüncesi, İslam düşüncesinin bütün alt disiplinlerinde önemli bir yer tutar. Kelamcılar, mutasavvıflar ve filozoflar eserlerine mübüvvet meselesi hakkında ayrı bölümler açarak peygamberlikle ilgili pek çok meseleleri kendi mensup oldukları ekollerin düşünce yapıları doğrultusunda fikirler serdetmişlerdir.

Kelamcılar nübüvvetin imkanı, şefaatin mahiyeti mucize gibi konulara temas ederlerken³¹¹, mutasavvıflar, Peygamberin büyüklüğü, topluma olan tesirleri, peygamber sevgisi, sünnete bağlılık konularını ele almışlardır³¹². Filozofların ise, peygamberlik konusundaki yaklaşımları her iki yönde de olmaktadır. Özellikle peygamberin toplumdaki liderlik özelliği³¹³, peygamberliğin imkanı³¹⁴, mu'cize, şefaati gibi konulara temas etmişlerdir.

³⁰⁹ İkbal, Cavidname, s.313.

³¹⁰ Aynı yer.

³¹¹ Akbulut, Ahmet, Nübüvvet Meselesi Üzerine, Ank, 1992, s.9, v.d.

³¹² Gazali, ihya-ı Ulum'ud-din, çev:Ahmet A. Müftüoğlu, İst. 1981, c.II, s.939. Krş. Erzurumlu İ. Hakkı, Marifetname, Çev: M. Faruk Meyan, İst. 1987, s.494.

³¹³ Farabi'ye göre peygamber, faziletli şehrin önderidir. Bkz. Çubukçu, İslam Düşüncesi Hak. Araşt., s.30.

³¹⁴ Çubukçu, a.g.e, s.126, İbn Rüşd, Felsefe-Din İlişkisi s.302.

Filozoflara göre herkes peygamber olamaz. peygamberliğin ilk şartı yaratılıştan bu işe kabiliyetli olmaktır. Diğer bir husus ise bu işi başarmak üzere Allah tarafından görevlendirilmiş olmak ve mucize ile desteklenmesi gerekir³¹⁵.

Peygamberlik düşüncesi İktal'in felsefesinde önemli bir yer tutar. Milli ve dini manada tevhidin gerçekleşmesi için lazım gelen unsurların en önemlisi İktal'e göre peygamberliktir. Peygamberin durumu Allah ile peygamber arasındaki ilgi açısından ele alındığı zaman bu olaya nübüvvet adı verilir. Peygamber ile insanlar arasındaki ilişki ele alındığında ise risalet denilen kavram ortaya çıkar³¹⁶.

İktal'in fikirlerinde peygamber fikrinin yanısıra Hz. Peygamberin şahsiyeti ve O'nun son peygamber oluşundaki hikmetleri dile getiren fikirlere rastlamaktayız. Dolayısıyla İktal'de peygamberlik fikrinden ziyade, Hz. Peygamber ve onun peygamberliği önemlidir.

İktal'e göre, peygamber; insanların din ve dünyalarını memur eden, değersiz bir şeye dahi onun sayesinde değer kazandıran, cemiyette fitne ve bülünmüşlüğü bertaraf edip birliği ve kardeşliği sağlayan, insanları bir dava etrafında kenetlendiren müstesna bir şahsiyettir³¹⁷. Peygamber, tevhid gereği, kendisini tahdit eden sınırları zorlamaya eğilimlidir. Ortak hayat kuvvetlerine yeniden yön veya şekil vermek için fırsat aramaktadır. Peygamberler hayatın eski gidişatını yok etmeye yönelirler ve yeni yönler belirlerler. Peygamberin en

³¹⁵ Akbulut, Nübüvvet, s.15, Çubukçu, İslâm Düşüncesi..., s.90-125.

³¹⁶ İktal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.172, Krş. M. Sait Ramazan el Buti, İslam Adaidi, Çev: M. Yolcu, M. Altınalan, İstanbul, 1983, s.191, Akbulut, a.g.e., s.9.

³¹⁷ E. Hodi, s. 11, Krş. Fazlurrahman, İslam, s.39.

büyük arzusu kendi dini yaşantısının dünyada yaşayan bir kudret haline dönüşmesidir³¹⁸. İkbâl'in bu tavsif ettiği peygamber fikri bütünü ile Hz. Peygamber'de mevcuttur.

İkbâl'in peygamberlik fikrinin temelinde Hz. Peygamberin son peygamber oluşu ve O'nun getirdiği dünya nizamının özellikleri bulunur. İkbâl'in eserlerinde Hz. Peygamber, Mustafa, yani "güzide" adıyla geçer, O'na derin saygısı ve sevgisi vardır³¹⁹.

İkbâl'e göre Allah, Hz. Peygamberi insanların arasında hürriyet, eşitlik ve kardeşliğin kurulması için göndermiştir³²⁰. O'nun getirdiği kitap insanların kalbine kuvvet vermektedir. O'na olan sevgi ve bağlılık insan vücudundaki kan ve damar gibidir³²¹. Peygamber, toplumda birliği sağlar. Kendisine tabi olanları millet olma şuuruna erdirir. İşte böyle bir şuuru en yüksek derecede gerçekleştiren de Hz. Peygamber olmuştur. Onun nefesinden taş ve odunun konuştuğunu ifade eden İkbâl, şöyle der: "O'nun güneşinin zevali yoktur, O'nu inkar edenin kemali yoktur"³²². Bir başka şiirinde de: **Allah'ı inkar edebilirsin, Peygamberin şanını inkar edebilir misin?**³²³ diyerek bazı basiretsizlerin Allah'ı görmediklerinden inkara kalkışabileceklerini, ancak Peygamberin meydana getirdiği eseri, bıraktığı tesiri inkar etmenin mümkün olmadığını ifade eder.

³¹⁸ İkbâl, Dini Düşüncenin ..., 172. Krş. El Munkızu mine'd dalal Şerhi ve Tasavvufi incelemeler, İ. Gazali, Terc: Salih Uçan İst., 1990, s.187, v.d.

³¹⁹ İkbâl, R. Bihodi, s.19, İkbâl bu üç terimi özellikle kullanmıştır.

³²⁰ Aynı eser, s.20.

³²¹ Aynı yer.

³²² İkbâl, Cavidname, s.93.

³²³ Aynı eser, s.136.

Hız. Peygamberin gelişiyile birlikte ırk, soy ve bir vatana kayıtlı kalma fikri sona ermiştir. Ayrıca nesepten ve aileden gelen imtiyazlara da son vermiştir:

"Hicazlı, Çinli, İranlıyız. Fakat aynı neşeli sabahın çiğ danesiyiz"³²⁴.

İkbal, eserlerinde Hız. Peygamberin son peygamber olması gerçeğini sıkça zikreder. Bunun sebebi; Hız. Peygamberin ümmetine rahmet olarak gönderildiğini³²⁵, şeriatının en son ve en mükümmel olduğunu ifade etmek istemiştir³²⁶.

"Sonra Cenab-ı Hak, şeriatı bizde ikmal etti.

Peygamberimizde de peygamberliğe son verdi.

Zamanın meclisini artık biz aydınlatıyoruz.

O peygamberlerin sonu bizde milletlerin sonu ve en mütেকamiliyiz.

Sakilik hizmetini bize bıraktı son kadehini bize sundu.

Benden sonra peygamber yoktur sözü, Allah'ın bir ihsanıdır.

Bu söz Mustafa'nın dininin şeref perdesidir"³²⁷

Hız. Peygamberin son peygamber, ona tabi olanlarında son ümmet olması, ümmetine kıyamete kadar getirdiği şeriatı koruyup devam ettirme vazifesini yüklemektedir.

İkbal'e göre, Hız. Peygamberin bildirmiş olduğu vahyin gözönünde bulundurulduğunda, eski dünya ve eski çağlara

³²⁴ İkbal, E. Hodi, s.34, Krş. Futuhat-i Mekkiyye (terc.), s.25.

³²⁵ Enbiya, 107.

³²⁶ Maide, 3.

³²⁷ İkbal, E. Hodi, s.19.

mensuptur. Ancak vahiy ruhu ve yeni bilgi kaynaklarını ortaya koyması bakımından yeni çağlara aittir. Yani eski ve yeni çağların arasında bir konumdadır. İslamın doğuşuyla birlikte istikrari aklın doğuşuna zemin hazırlamıştır. İslamda peygamberlik hem son bulur, hem de kemale erişir³²⁸.

İkbal, bazen eserlerinde "Levlake" kelimesini zikreder. Buna göre, Allah dünyayı sadece Hz. Paygamber aşkına yaratmıştır. Dolayısıyla ona tabi olan mü'minleri bir konuda uyarmak istemiştir. Dünya, "Levlake"nin sultanı yani örnek bir "merd-i mü'min" olan Hz. Paygamber için yaratıldığına göre; Dünya mü'minler için mirastır. Bu mirasa sahip çıkması ve hakim olması gerekmektedir:

"Bütün dünya müslümanın mirası rı alı mülküdür,
Sözün ispatı ince manalı "levlake" sözüdür"³²⁹

F- KADER VE HÜRRİYET

a. Kader

Kader, lügatta, "kudret", "kaza ve hüküm", "ölçerek, takdir ederek tayin etmek", "her şeyin olduğu gibi kılınması" gibi manalara gelmektedir³³⁰.

İslam düşünce ve siyasi tarihinde kader problemi devamlı gündemde kalmış, bazen de istismara ve çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Kader konusunda yapılan tartışma, kainatın belli bir düzen dahilinde Allah tarafından yaratılmasında değil, yaptığı fiillerden lehte veya aleyhte sorumlu olan insanın bu yaptıklarının ezelde tayin ve tespit edilip-edilmediğinde odaklaşmaktadır. İstilahta kader ve kaza kavramlarının manası

³²⁸ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.174.

³²⁹ İkbal, Bal-i Cibril, s.64, Krş. Cavidname, s.142.

³³⁰ İbn Manzur, Lisan-ül Arab, c.III, s.31.

şudur: Kader, Allah'ın ezelde bütün eşyanın gelecekte ne şekilde olacağını bilmesidir. Kaza ise bu eşyanın Allah'ın ezeldaki bu eşya ile ilgili ilmine uygun olarak icad edilmesidir³³¹.

Allah'ın eşya hakkındaki ezeli takdiri insanların fiillerine de teşmil edilince bu durum insanın sorumluluğunu ortadan kaldıran bir düşünce şekli olarak ferdi ve içtimai hadiselerin oluşumunda kendini göstermiş oldu³³².

Öte yandan meydana gelen ferdi ve içtimai hadiseler karşısında insanların tutumları iki yönde gelişti. Bunlardan biri cebriyeci tutum olup, insanın kendi fiillerine hiçbir tesiri olmadan sorumluluğun herşeyiyle Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın yaptırdığını iddia eden tutum. Diğeri ise, bütün olaylarla ve insanın fiil ve hareketleri tabiat üstü bir kuvvetin yani yaratıcının mutlak tesirine bağlıdır. O halde yaratıcının takdirine karşı tedbirin faydası yoktur, görüşünü savunan aşırı kaderci tutum. İşte bu iki ayrı görüş ve düşünce İslam düşünce tarihinde çeşitli mezheplerin ve Kelamî ekollerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur³³³.

Bu nedenle böylesi bir kader anlayışı -özellikle ilk, asırlarda zulmeden hükümdarlarda cebriyeci görüş, mazlum milletlerde ise aşırı kaderci görüş- hakim olmuştur. Son zamanlarda ise sömürülen ve ezilen toplamlarda ortaya çıkan

³³¹ Akbulut Ahmet, Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri, İst., 1992, s.320, Krş. El Buti, İslâm Akaidi, s. 166, Kam Ferid, Dini Felsefi Sohbetler, Haz. S.Hayri Bolay, Ankara 1990, s.125.

³³² Akbulut, a.g.e., s.313.

³³³ Bolay Süleyman Hayri, Felsefi Dörtinler Sözlüğü, Ankara, 1987, s. 86, Bkz. İslam Mezhepleri Tarihi, N. Çağatay, İ.A. Çubukçu, Ankara, 1985, s.108-134, Wat. Montgomery, İslami Düşüncenin Teşekkül Devri, çev: E. Ruhi Fırlı, Ankara 1981, s. 193-291, Fırlı Ethem Ruhi, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, İzmir, 1990, s.15, v.d.

aşırı kadercilik fikri, sömürülmenin ve ezilmenin fikri bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu fikir Müslümanların yaşayışlarına ve düşüncelerine yerleştirilmiş, İslam'ın dinamik ve gelişmeci hayat anlayışı yok edilmeye çalışılmış, Müslüman milletlerin başlarına gelen felaketlerin alın yazısı olduğu fikri empoze edilmiştir³³⁴.

İkbal'in eserlerinde bazı temel dini kavramlara yeni manalar yüklemeye ve o kavramı İslam düşüncesi içerisinde dinamik hale getirmeye çalıştığını görmekteyiz. Daha önceden de zikredildiği gibi; örnek verilecek olursa "ego" kavramı ve "benlik felsefesi", yeni bir çalışma olmamakla beraber Doğu ve Batı kültürünü sentezleyerek yerine orjinal bir fikir olarak ortaya koymuştur. Aynı şeyi şimdi temas edecek olduğumuz kader ve hürriyet meselelerinde de görmekteyiz. Bilhassa tesbit etmiş olduğu yanlış kader ve tevekkül anlayışıyla, İslami düşünceye ters düşen tasavvuf anlayışı nedeniyle kendilerini uyuşukluğa ve meskenete itmiş olanları uyarmaya ve uyandırmaya çalışmıştır. İkbal şöyle der: "Daha tez ol, vuruşun daha sert olsun. Yoksa iki alemde bedbaht olursun"³³⁵.

İkbal'e göre insan, bir takım güç ve imkanlara sahip olarak yaratılmıştır. Onların geliştirilmesi için çaba harcamak veya hiç bir şey yapmamak insanın kendi elindedir³³⁶.

İkbal'e göre şuurlu tecrübemiz daha derinden incelendiğinde, saf zaman soyut ve tersine çevrilebilir anlardan müteşekkil bir dizi değildir. İçinde geçmişin arkada

³³⁴Kam ferit, Dini ..., s.113, Sadi, Doğunun., s.85.

³³⁵Cavidname, s.290, Beyt, 1454.

³³⁶Carrel Alexis, İnsan Denen Meçhul, çev: Refik Özden, İstanbul, 1990, s.49.

bırakılmadığı, aksine şimdiki zamanla hareket eden ve ilerleyen bir organik bütündür. Gelecek, katedilmesi gereken bir yol değildir. Geleceği biz önümüzde buluruz. İşte "organik bir bütün" olarak bilinen zamanla ilgili bu kavrama Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle kader denilmektedir. Bu felsefi bir açıklamadır³³⁷.

İkbal'e göre, kader; imkanları hala belli olmayan veya başka bir ifade ile sebep netice kuralları içinde bulunmayan zamandır. Kader bir fikir veya hesap işi değil, hissedilen bir zamandır. Bu, kader diye adlandırılan zaman, eşyanın özünü teşkil etmektedir³³⁸. Buna göre, Allah'ın bilgisini her şeyi yansıtan bir ayna gibi tasavvur edersek, O'nun gelecekte olacak bütün olayları önceden bildiğini öne sürmüş oluruz. Böyle bir iddiayı da ancak Allah'ın hürriyeti pahasına yapmış oluruz.

Hiç şüphe yok ki, gelecek, Allah'ın yaratıcı hayatının organik bütünlüğü içinde mevcuttur. Ne var ki, eğer tarih, önceden bütünüyle belirlenmiş olaylar düzeninin derece derece tezahür eden bir fotoğrafı durumunda olsaydı tarihi akış içinde yaratmanın ve yeniliğin hiç bir manası olmazdı³³⁹.

İkbal, kaderi büyük bir güç olarak kabul eder: "Kadercilik ego veya benliğin inkarı değil, bir hayattır; hiçbir engel tanımayan sonsuz bir güçtür. Öylesine bir güç ki, etrafında kurşun yağarken bile bir Müslümanın, rahat rahat namaz kılmasını mümkün kılabilir"³⁴⁰.

³³⁷ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.7.

³³⁸ Aynı eser, s.76.

³³⁹ Aynı eser, s.152.

³⁴⁰ Aynı yer.

İkbal'e göre, İslam dünyasında yüzyıllar boyunca süregelen küçük düşürücü çeşitten bir kadercilik hüküm sürmüştür. Batılıların "kısmet" olarak adlandırdıkları bu kadercilik fikrinin sebebi, biraz felsefi fikirlerden biraz da politik hesaplardan ileri gelmekteydi. Böyle bir fikir İslam Dünyasında eksi hayat zevkini, dinamizmini ve canlılığını yok etmiştir. İlahi Zat için kullanılan illet kelimesinin manasını araştıran ve zamanı, illet ve malül arasındaki ilişkinin özü olarak kabul eden felsefe, Mutlak Zat-ı evrende önce var olan ve buna dıştan tesir eden her şeye kadir bir zat olarak algılamaktaydı. Doysıyla ilahi zat, illet-malül veya sebep-netice zincirinde son halka, evrende oluşan ve ortaya çıkan her şeyin gerçek kaynağı olarak kabul edilmişti. Neticede yöneticilerin ve halkın her zaman değişen davranış ve hareketleri için Kur'an-ı Kerim'de gerekçe aramışlardı³⁴¹. Taha Suresinin "Rabbimiz her şeye yaratılışını (Kendine has özelliklerini) verendir" anlamındaki 50. ayetine atıfta bulunan İkbal'e göre, "Demek ki her şeyin kaderi, bir efendi gibi dışardan emreden, talihin acımasız eli değil, her şeyin iç yeteneğidir. Yani bunun yarattığı imkanlar elde edilebilir ve iç bünyesinde saklı olup, herhangi bir dış baskı olmaksızın sıralarıyla kuvveden fiile çıkarlar"³⁴²

Mutlak Hakikatın hayatındaki her saniye orjinal ve gerçektir. Mutlak surette yeni ve önceden tahmin edilemeyen durumlar meydana gelmektedir³⁴³. İkbal'e göre, gerek bir zamanda yaşamak, seri halindeki zamanın zincirlerinden

³⁴¹ Geniş bilgi için Bkz. Akbulut, Sahabe devri ..., s. 304, Krş. Ömer Nasuhi Bilmen, Muvazzah İlm-i Kelam, İst. 1972, s.309.

³⁴² İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden ..., s.76.

³⁴³ Aynı yer.

kurtulmak, dakikadan dakikaya onu yaratmak ve yaratış işini tamamen serbestçe ve yeni bir biçimde yapmaktır. K. Kerim: "O'nu (Cenab-ı Hakk'ı) her an yeni bir iş meşgul eder" diye buyuruyor. O halde gerçekten her yaratıcı faaliyet, özgür faaliyet, icad ve yaratış, tekerrürün zıddı olup mekanik fiilin belli bir özelliğidir. Bunun için hayatın yaratıcı faaliyetini mekanizma tabiriyle izah etmek imkansızdır, çünkü evren özgür bir yaratıcı harekettir³⁴⁴. İlahi vahyin dahi kendi yaptıklarına feda edilmesi pahasına dahi olsa kader konusunda yapmış oldukları yorum ve te'viller, Müslüman kitleler üzerinde çok ciddi ve kalıcı etki bırakmıştır³⁴⁵. Bu konuda İktbal'in düşüncesi şu tarzda şekillenir: "İradelerinde Allah'ın takdiri gizlenen insanlar, kendilerini cebir ve takdirin emrine terk etmişlerdir. "Kötü" olan herşey, yavaş yavaş "güzel" oldu"³⁴⁶.

b- Hürriyet

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Âdem'in cennette işlediği günahından ötürü dünyaya indirilişi kıssası anlatılmaktadır³⁴⁷. Bu kıssadan maksat, daha çok, insanın tabii duygu ve ihtiyaçlarının ilkel durumundan çıkıp, şüphe ve itaatsizliğe muktedir ve şuurlu şekilde özgür bir şahsiyete sahip olma haline yükseldiğini işaret etmektedir. İktbal'e göre bu hadise insanın fitrat rüyasında uyanarak kendi şahsiyetinin de belli bir önem taşıdığını anlamasıdır³⁴⁸.

³⁴⁴ İktbal, Dini Düşüncenin ..., s.77.

³⁴⁵ İktbal, aynı eser s.153, Krş. Seyhülislam Mustafa Sabri, İnsan ve Kader, İstanbul, 1989, s. 167.

³⁴⁶ İktbal, D. Kelim, s.59.

³⁴⁷ Bakara, 35, 36, 38.

³⁴⁸ İktbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.119.

İkbal'e göre, insanın ilk günahı, onun hür iradesi ve isteğiyle şuurlu olarak işlediği günahıdır. Bundan dolayıdır ki; Kur'an-ı Kerim, Hz. Âdem'in bu ilk günahının affedildiğini kaydeder³⁴⁹. İkbal'e göre, insanın şuurlu olarak yaptığı bir iyilikte baskı ve cebir yoktur. İyilik demek insanın kendi rızasıyla ahlaki bir kanun ve idealı takib etmesidir. Yoksa hareketleri tıpkı bir makine gibi önceden belirlenmiş ve sınırlandırılmış olan bir varlıktan hayır beklemek yanlıştır. Bunun için hürriyet, "hayır" veya "iyilik" için ilk şarttır³⁵⁰.

Her insan hayrı seçme hürriyetine sahip olduğu gibi, hayrın aksini de seçme hürriyetine sahiptir. İnsan bu maksatla sınanmaktadır: "Sizi bir imtihan olarak hayır ile de, şer ile de deniyoruz"³⁵¹. Hayır ile şer birbirinin zıddı olmakla birlikte, İkbal bunları bütünün birer parçası olarak kabul etmektedir. Bu iki parça sistematik bütünler olup bu parçalar birbirleriyle karşılıklı ilişkilerle anlaşılabilir³⁵².

³⁴⁹ Bakara, 37, Krş. Taha, 122-123.

³⁵⁰ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.120, Krş. Yazıcıoğlu M. Sait, Maturidi ve Nesefi'ye göre insan Hürriyeti Kavramı, İstanbul, 1988, s.77, M. Sabri, İnsan ve ..., s.171.

³⁵¹ Enbiya 35, Krş. Bilmen, Muvazzah..., s.309.

³⁵² İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.120, Krş. İzutsu Toshihiko, Kar'an'da Allah ve İnsan, çev: Süleyman Ateş, 1963, s.117.

II- TASAVVUFİ KAVRAMLAR

A- TASAVVUFİ DÜŞÜNCE

Tasavvuf Batı'da mistisizm diye tanımlanan disiplinin adıdır. Ancak bir çok yönüyle mistisizmden ayrılır³⁵³. Mistik demek ilahi şeyler hakkında bir takım batını bilgiler verilmiş olup bunlar hususunda kimseye birşey söylememesi gereken insan demektir³⁵⁴.

Bugün mistisizm denince daha ziyade insanın akli melekeleriyle ulaşamadığı bir yücelişe veya "mutlak"a sezgi yoluyla doğrudan doğruya ulaşması, yani araya mantıki düşünce veya başka herhangi bir vasıta girmeden temas kurması anlaşılmaktadır³⁵⁵. Tasavvuf, müslüman imanının bir boyutudur. Yani islamın deruni cephesidir. Tasavvuf denince pek çok kişinin aklına belli bir hayat tarzı ve bu hayatı yaşayan bazı insanlar gelir. Bunun için tasavvufun en belirgin özelliği bir felsefi düşüncenin savunmasını yapmak değil, dünyaya karşı belli bir tavır takınmak ve bu tavra uygun bir hayat yaşamak olmuştur³⁵⁶.

Tasavvuf düşüncesi , Hicri II. yüzyılda ortaya çıkmıştır. İkbâl ve bir çok alim tasavvufun ortaya çıkış sebeplerini şu faktörlere dayandırmaktadır:

- a- Siyasi huzursuzluklar,
- b- Mu'tezilenen aşırı akılcılığı,
- c- Mezheb tartışmaları,

³⁵³ Geniş Bilgi için Bkz. Öztürk, Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf, s.45.

³⁵⁴ Güngör Erol, İslam Tasavvufun Meseleleri, İst. 1991, s.17.

³⁵⁵ Aynı eser, s.20, Krş. Garaudy, İslâm ve ..., s.31, İz Mahir, Tasavvuf, İst. 1990, s.23, v.d.

³⁵⁶ Güngör, a.g.e., s.28.

d- Mezheplerin dini hayata ilgisizliği,

e- Aşırı zühd fikrinin yerleşmesi³⁵⁷.

Şüphesiz İkbâl'in fikriyatına damgasını vuran en önemli unsurlardan bir, tasavvufî düşüncedir. Pek çok müsteşrikin iddia ettiğinin aksine İslâm mütefekkirlerinin ortak noktada birleştiği, aynı zamanda İkbâl'in de, aynı fikirde olduğu gibi tasavvufun kaynağı Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin yaşadığı sünnettir³⁵⁸. Garaudy'de aynı görüşte olup menşei yabancı kaynaklar değil, bizzat Kur'an-ı Kerim olduğunu belirterek; "Tasavvuf Kur'an'ın yorumudur. Onu bir okuma tarzı, özellikle de onu yaşama biçimidir" der³⁵⁹.

Genellikle mutasavvıflar şu görüşlerde birleşirler. Tasavvuf, İslâm'ın zaruri bir boyutudur. İslâm'ın şekilciliğe ve dış kuralcılığa dönüşüp donuklaşmasına engel olması için gereklidir. İslâmın yaşayan,, özümsemiş, yaratıcı bir islam olarak kalması için tasavvuf şarttır³⁶⁰.

İkbâl'e göre tasavvufî tecrübenin özellikleri şunlardır:

1- Tasavvufî tecrübe doğrudan doğruya mevcuttur ve herkes doğrudan yaşar.

2- Tasavvufî tecrübe sentez ve tahlil edilemez bir bütündür.

³⁵⁷İkbâl, İranda Metafizik'in Gelişimi, s.56-60. GenişBilgi için Bkz. Öztürk, Kur'an ve Sünnete Göre..., s.27, Mahir İz, a.g.e., 24, Nicholson, İslâm Sufileri, Terc: (heyet), Ankara, 1978, s.5.

³⁵⁸İkbâl, İranda Metafizik'in Gelişimi, s.56. Krş. Öztürk, Kur'an ve Sünnete Göre..., s.45, Sühreverdî, Avarifü'l Maarif, Çev: H. Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, İst., 1990, s.5.

³⁵⁹Garaudy, İslâm ve ..., s.38-44, Krş. Öztürk, a.g.e., s.45, Nicholson, İslâm, s.8.

³⁶⁰Garaudy, a.g.e., s.44, Kuşeyri, Risale ..., s.589, vd. Mahir İz, Tasavvuf, s.24.

3- Musatavvufın tasavvufi tecrübesi her şeye üstün ve herşeye egemen bir vaziyette tecrübeyi yaşayan ferdi şahsiyetini aşan, diğer bir zat ile yakın ve içten temas kurar.

4- Tasavvufi tecrübenin başkalarına aktarılması mümkün değildir.

5- Tasavvufi tecrübe yaşanırken serili zamanla ilişkisini kesmek anlamına gelmez³⁶¹.

İkbal'in tasavvufi fikirlerine yön veren bazı unsurlar bulunmaktadır. Daha öncede belirtildiği gibi İkbal, Mevlana ile karşılaştıktan sonra fikri yapısında önemli bir değişikliğin varlığı göze çarpmaktadır. Ancak istismara açık ve istismar edilen tasavvufi düşünce karşısında da tavrını açıkça ortaya koymuştur. İkbal'e göre tasavvuf insanı miskinleştirmemiştir. Ona göre tasavvuf, dini donduran fikirlere karşı bir özgür düşünce şeklidir³⁶².

1- Tasavvufi Düşünce ve İkbal

İkbal'in düşüncesinde çör-çöp, su ve çamur, insan sembolü olarak kullanılır. Aşk ve gönülden habersiz insan, çör-çöp veya çamur mesabesinde değersizdir. Ancak benliğini yükselten insan, kainatın en değerli varlığı haline gelir. Alemin kemiyet ve keyfiyetini idrak etme derecesine yükselir³⁶³. İkbal daha da ileri giderek felekleri bile kendi arzusuyla döndüreceğini belirtir: "Dinin hakikatını bilen müslüman Allah'tan başkasına secde etmez. Eğer felek O'nun

³⁶¹ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.37, Nicholson, İslâm ..., s. İkbal, 88, İranda Metafizik'in..., s.54.

³⁶² İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.305, İranda Metafizik'in..., s.53

³⁶³ İkbal, P. Meşrik, s. 31.

muradı üzerine dönmüyorsa, o feleği kendi muradı üzere döndürür"³⁶⁴.

İkbal'in şiirlerinde tasavvufi bir hava hakimdir. Etrafında gördüğü yanlışlardan şikayet ettiğinde hemen onların gönülden ve aşktan mahrum olduklarından bahseder. Mesela: Alimlerin kafalarına bilgiyi doldurduklarını, ancak kafalarından aşağıya geçip gönüllerine inmediğini³⁶⁵ vaizlerin çok güzel şeyler konuşarak dinleyicileri mest ettiklerini halbuki söylediklerini yaşamadığını, dolayısıyla sözlerinden aşk ve cezbenin kalmadığını vurgular³⁶⁶.

İkbal'in en çok şikayet ettiği; dinin yanlış anlaşılması neticesinde meydana gelen sapmalardır. Bu sebeple müslümanların başları dertten ve elemenden kurtulmuş değildir. Bu yanlış anlayışlardan biri de tasavvufi anlayıştır.

İkbal'e göre, tasavvufun ortaya çıkışı orjinaldir. Toplumda icra ettiği fonksiyonun çok güzel ve o derece önemli olduğunu ancak daha sonra bunun orjinallliğini ve heyecanını kaybettiğini belirtir: "Hiç şüphe yok ki, tasavvufi tecrübe ve gözlemleri toplamak suretiyle zat ve benliğimizin dünyalarını bize açmıştır. Tasavvuf, göz kamaştırıcı ve iç açıcıdır. Fakat köhneleşmiş bir metafiziğin fikirleriyle şekillendirilmiş belirli bir ifade tarzı bugünün zihinleri üzerine uyuşturucu etki bırakır. Onun için bugün tasavvuftan

³⁶⁴ İkbal, A. Hicaz, s.60. Krş. Cevadname, s.20, "Benliğini o kadar yükselt ki, her takdirden önce; Bizzat Allah sorsun kuluna; nedir arzun?" (Bkz. B. Cibril, s.72), Geniş Bilgi için Bkz. Schimmel, Tasavvufun Boyutları, Çev: Ender Gürol, İstanbul 1982 s.183.

³⁶⁵ İkbal, B. Cibril, s.63, Krş. E. Hodi, s.62.

³⁶⁶ İkbal, B. Cibril, s. 127, Krş. Tanımı Kaynakları ve Tesirleriyle Tasavvuf, Haz. Çoşkun Yılmaz, İstanbul, 1991, s.67, v.d.

bahsedilince gönlümüzde herhangi bir sevinç yaratmaz"³⁶⁷. İkbâl, bunun sebebini; adsız bir "hiç"i bulmaya çalışmak, somut düşünce alışkanlıklarıyla, hakiki ve fiili bir Allah tecrübesi isteyen çağdaş kafayı tatmin etmiyeceğini belirtir³⁶⁸.

İkbâl, sufilerden şikâyet ederek onlara ağır ithamlarda bulunur. Bunun sebebi ise her devirde ve her müessesede görülen istismar olayıdır. İkbâl'in yaşadığı dönemde mutasavvıf olduğunu söyleyen pek çok kimsenin mevkiye ve rutbeye taptıklarını, İslamiyetin şerefini ayaklara düşürdüklerini dolayısıyla tasavvuf müessesesinin değerini alçalttıklarını üzüntüyle belirtir³⁶⁹.

İkbâl'e göre, her saçını uzatanın, mutasavvıf hırkası giyerek müridleriyle birlikte seferlerde dolaştıklarını, köy çocuklarına maskara olduklarını halkın manevi ihtiyaçlarından habersiz olduklarını belirterek bu gibi din tacirlerinden Allah'a sığındığını vurgular³⁷⁰. Eserlerinde parayı ve maddiyatı put diye tavsif eden İkbâl, şeyhlerin, putların aşkı uğruna dinlerini feda ettiklerini belirtir³⁷¹.

İkbâl'in kendi yaşadığı devirde sufilerin var olduğuna, ancak, ne gerçek mü'minin, ne de gerçekten kalbi uyanık bir sufinin kalmadığından yakınır³⁷².

Bir şiirinde İkbâl bu derdini şöyle dile getirir:

"Yazıklar olsun aşkın cinneti kalmadı artık

³⁶⁷ İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.127.

³⁶⁸ Aynı yer.

³⁶⁹ İkbâl, İkbâl, E. Hodi, s. 62, Krş. Kuşeyri, Risale..., s.95.

³⁷⁰ Aynı yer.

³⁷¹ Aynı yer.

³⁷² İkbâl, B. Cibril, s.91.

Müslümanların damarlarında kan kalmadı artık.

Namazlarına bak safları eğri, secdeler huzursuz, kalpte huzur yok, çünkü içten gelen ilahi cezbe kalmadı artık"³⁷³.

Daha önceki bölümlerde tekkelerin ve sufilerin toplumdaki fonksiyonlarını kaybetmelerini müslümanların çöküş ve yıkılışlarının en önemli sebebi olarak zikretmiştik³⁷⁴. Bizim tesbit edebildiğimiz kadarıyla müslümanların çöküş ve yıkılışlarının sebepleri, aynı zamanda İkbâl'e göre tekkelerin ve sufilerin toplumdaki etkilerini kaybetmeleri ve yıkılışlarıda hemen hemen benzer sebeplere dayanmaktadır:

1- Mutasavvıfların parayı, mevkiyi ve şöhreti ön plana çıkarmaları, bu müessesenin yıpranıp çökmesine zemin hazırlamıştır³⁷⁵.

2- İlim ve bilgiden yoksun kişilerin bu işe soyunmaları³⁷⁶.

3- Kalplerinde aşk ve cezbeyi kaybetmeleri³⁷⁷.

4- Fakr anlayışını, dünyadan el etek çekmek ve dilenmek manasında algılamaları³⁷⁸.

5- Anlattıkları şeyleri kendilerinin yaşamamaları³⁷⁹.

³⁷³ İkbâl, B. Cibril, s.93, s.93.

³⁷⁴ Bkz. 2. Bölüm.

³⁷⁵ İkbâl, E. Hodi, s.62, Krş. Tanımı Kaynakları..., M. Kara, Sufilerin Tenkitleri ve Tasavvufu İhya Faaliyetleri, s. 75, v.d.

³⁷⁶ İkbâl, Bal-i Cibril, s.75.

³⁷⁷ İkbâl, Aynı yer, Krş. Darb-ı Kelim, s.11.

³⁷⁸ Aynı eser, s.91, Krş. D. Kelim, s.11.

³⁷⁹ Aynı yer, Krş. Tanımı Kaynakları ve..., s.67, v.d. Kuşeyri Risalesi, s.589, v.d.

2- Mevlana ve İkbāl

İkbāl'in Mevlana'ya olan bağıllığını bu iki şahsiyeti manen mürşid-mürid derecesine çıkardığını çalışmamızın muhtelif yerlerinde belirtmiştik³⁸⁰. İkbāl, tarih belirleyecek olursak 1911 senesinden itibaren Mevlevidir. Bu tarihten sonra yazdığı eserlerin bütününde Mevlana'nın fikirlerinin ve maneviyatının izlerini görmekteyiz. İkbāl, Mevlana'nın kendisine ruhi önder olduğunu ısrarla ve sevinçle belirtir. Yazdığı her Farsça eserinde Mevlana'ya telmih ile söze başlar. En önemli eseri olan Cavidname'de, yaptığı manevi seyahatinde Mevlana, yanındaki rehberidir. İkbāl, Mevlana'nın fikirlerini bir bütün olarak almış, O'nun dinamik tasavvuf anlayışına orjinal bir yorum katarak çağımızın anlayışına taşımıştır.

Mevlana'nın Moğol, İkbāl'in İngilizlerle olan ilişkisi ortak özellikleridir³⁸¹. Mevlana'nın güçlü görev şuuru, İkbāl'de de görülür. Yani İkbāl Mevlana'dan aldığı terbiye ile halkına karşı tarihi misyonuna inanarak, toplumuna inanç ve sürekli eylem aşılama istemiştir. Hayata yön veren ışığın aşk ve sevgi olduğuna inanmıştır.

Ancak İkbāl ile Mevlana arasında bir konuda görüş farklılığı mevcuttur. Mevlana eserlerinde bir mürşide bağlanmayı ve mürşidde fani olmayı, benliğini mürşidinin benliğinde yok etmeyi telkin eder³⁸². Ancak İkbāl, her ne kadar Mevlana'nın ruhun ilahi kaynağı fikrini benimseyip benlik felsefesinin temelini oluştursa da, İkbāl'in Allah'ı,

³⁸⁰ Geniş Bilgi için Bkz. 2. Bölüm, Burada geniş yer verilmeyecektir.

³⁸¹ Aminuddin M., Mevlana Celaleddin Rumi'nin Dr. İkbāl üzerindeki Etkisi, Pakistan Postası, 1977, s.5.

³⁸² Mevlâna, Mesnevi, c. IV. s.45, Krş. C.I. s.239.

Mutlak Benlik. insanı da Allah'ın yanında bir benlik olarak yanyana duran ve beraber çalışan iki şahsiyet olarak görmesi Mevlana ile fikri yönden ayrılmışlardır. Dolayısıyla benliğini şeyhinin benliğinde feda edemeyen İkbâl, O'nun fenafî's-Şeyh olmasına mani olmaktadır³⁸³. Ancak İkbâl eserlerinin bazı yerlerinde bir mürşide bağlanmayı telkin etmektedir³⁸⁴.

B- İKBÂL'İN DÜŞÜNCESİNDE TASAVVUFİ HAYAT

1- Manevî Yükseliş

İkbâl, tahsil hayatının ilk yıllarından itibaren tasavvuf eğitimi görmüş, hayatı boyunca hem tasavvufî ile ilgili pek çok eser okmuş, hemde iç içe yaşamıştır. Özellikle Mevlana'nın Mesnevî'sini okuduktan sonra fikir yapısında meydana gelen değişiklikleri belirtmiştir. Ayrıca olgunluk devresi diyebileceğimiz İkbâl'in ömrünün sonlarına doğru verdiği eserlerinin bütününde tasavvufî bir hava hakimdir. Ölümünden hemen sonra yayımlanmış eseri olan Armağan-ı Hicaz'da ise bu durum tamamen zirveye çıkmış, Hz. Peygamber'e olan aşkını ve O'na olan bağlılığını daha derinden hissederek kaleme almıştır.

Ancak daha önce de belirtildiği gibi İkbâl, gayesinden saptırılıp insanları tembelliğe ve cehalete sürükleyen tasavvuf anlayışına ve böylesi bir tasavvufî yaşayışa karşı çıkmış ömrü boyunca bununla mücadele etmiştir. Çünkü İkbâl'in yaşadığı dönem içerisinde Müslümanların zihinlerine yanlış fakr, zühd

³⁸³Dayanır Kemal, Büyük Türk Dostu M. İkbâl. Ank. 1984. s.53.

³⁸⁴Bkz. İkbâl'in Düşüncesinde Tasavvufî Hayat, s.7.

ve tevekkül anlayışı hakimdi. Bu ise başka milletlerin hakimiyetlerini ve üstünlüklerini kabul etmek, onları taklid etmek sonucunu doğurmuştu.

İşte İkbâl'e göre tasavvufî hayat manevî yükseliştir. Bu yükseliş en son ilahî huzurda son bulur. İnsan topraktan yaratılmıştır. Ancak ruhen melekler gibi hatta onlardan daha iyi uçabilir. Geçtiği her makam, menzil ve felekler, eski ve geçicidir. Çünkü manevî yükselişin nihayet bulduğu nokta ilahî huzurdur. İkbâl bu konuda şöyle der: "O topraktır ama uçuşta melekler gibi onun yolunda gök, eski bir hudut kulesidir"³⁸⁵. İkbâl, insanın ruhuna "can nuru" der. Bunun özelliği güneşten daha parlak ve lekesiz olmasıdır. Toprak ve çamurdan yapılmış insanın içinde bulunan can nuru, mekanlardan mekansızlığa doğru, yol, iz olmadan seyahat eder³⁸⁶. Can nuru tasvirini Mevlanada da görmekteyiz: "Baki olan can güneşi, öyle bir güneştir ki, asla gurub etmez"³⁸⁷. "Gerçi gölge de güneşin varlığında bir nişan verir, fakat asıl güneş, her an can nuru bahşeyler"³⁸⁸.

İkbâl'e göre bu can nurunu taşıyan insan, her ne kadar günahkâr olsa, isyan etse de yine onun varlığı yeryüzünde yaptığı faaliyetler dünyanın inkişafını sağlamaktadır. Ayrıca onun gözü öyle bir keskin görüş sahibi oluyor ki, günün birinde göze görünen tecellilerden ve ilahî sıfatlardan vazgeçerek, Allah'ın zat nuruna şahit oluyor³⁸⁹. Ancak maddeye esir olan insan, bu manevî yükselişten nasibini

³⁸⁵ İkbâl, Cavidname , s.19.

³⁸⁶ İkbâl, Aynı yer.

³⁸⁷ İkbâl, Mesnevi, c.I, s.10. Beyt, 119.

³⁸⁸ Aynı yer, Beyt, 117.

³⁸⁹ İkbâl, Cavidname, s.20.

alamaz. Manen kör olan -maddi kör gibi- güneşi göremez. Ancak bu, Allah'ın uzak olması manasına gelmez. O'nun yanında bulunduğumuz halde O'nu idrak edemeyiz. İkbâl'e göre böylesi bir yaşayış ölümdür. Çünkü hayatın bir manası kalmamaktadır³⁹⁰.

İkbâl'e göre manevî yükseliş üç merhalede gerçekleşir:

1- Kendi şuuru: kendini kendi nuru ile görmek. Bu şuur kendisine benlik hissini verir ve mevcudiyetini ilk defa gösterir.

2- Diğerlerinin şuuru: Kendini diğerlerinin nuru ile görmek Muhitine yaptığı tesir ve orada uyandırdığı tepkiler kendisine kendini başkalarının aynasında görmek imkanını veriyor.

3- Zat-ı Hakkın Şuuru: Kendini Zat-ı Hak nuru ile görmek. En yüksek şuuru bu mertebede yani Allah'ta buluyor. İnsan ilahî cemâle aşık olup onu idrak ettikten sonra kendini Allah'ın nurunda görüyor. O zaman insan-ı kamil haline gelmiş oluyor³⁹¹.

İkbâl'e göre yaşamak insanın içinde bulunan benlik kuvvetini en mükemmel şekilde geliştirmek demektir. İnsanın kıymeti yalnız bu benliğe bağlıdır. Onu inkişaf ettirmek suretiyle insan Allah'ın huzuruna gidecek kadar kuvvetli oluyor, orada durmak kabiliyetini kazanıyor.

İkbâl'deki manevî yükseliş fikri Cavidname'de genişçe işlenmektedir. Mevlâna ile başladıkları yolculuk bir çok felekleri ve cenneti geçtikten, birçok şair, filozof ve din adamıyla, meleklerle ve şeytanla karşılaşmış sohbet ettikten

³⁹⁰ İkbâl, Aynı eser, s.11.

³⁹¹ İkbâl, Cavidname , s.27.

sonra yolculuk ilahi huzurda son bulmaktadır. Bu yolculuk Cavidname'de manevi bir yolculuk hayalinin kaleme alınışı şeklidir.

Cavidname'de ve diğer eserlerinde bir insanın manevi inkişafını nasıl gerçekleştireceğini, neler yapması gerektiğini ve ne gibi manevi merhalelerden geçmesi gerektiğini eserlerinin muhtelif yerlerinde dile getirmiştir.

2- İkbâl'e Göre Manevi Yükselişin Şartları

a- Helal lokma³⁹².

b- İmanın tatbikat haline getirilmesi: İkbâl bir şiirinde şöyle der: "İmana uygun işler, ibadetler imanın zevkini artırır. Tatbikat haline gelmeyen iman ölüdür"³⁹³.

c- Gönül sahibi olmak, manevi inkişafın ilk durağı ve ilk şartıdır³⁹⁴. İkbâl, "gönül"den çok bahseder. Onun "gönül"ü mutasavvıfların nazargahı ilahi olarak kabul ettikleri manevi kalptir. İkbâl'e göre ölü gönül, gönül değildir³⁹⁵. Gönülleri ölenler yaşama şansına sahip değildir. İkbâl, gönlün makamını arşın üstünde kabul eder³⁹⁶.

d- Seher vakti: Tasavvuf düşüncesinde seher vaktinin ayrı bir önemi vardır. O vakit, ilahi tecellilerin harekete geçtiği bir

³⁹² Hintli Mürid: "Bilim ve hikmeti nasıl aramalı bulmalı? Nasıl ilahi aşkın hararetini derdini yürek yarasını elde etmeli?" Piri Rumi: "Bilim ve Hikmet Helal ekmekten doğar. İncelik ve aşk helal etmekten gelir" Bkz. Karahan, Dr. M: İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler, s.167. krş. Öztürk, Kur'an ve Sünnete..., s.159, Mü'minun, 51.

³⁹³ İkbâl, R. Bihodi, s.52.

³⁹⁴ İkbâl'in manevi inkişaf die bahsetti tasavvufta "sülûk" denilen manevi eğitimden geçme olayıdır. Bkz. Necmüddin Kübra, a.g.e., s.191.

³⁹⁵ İkbâl, D. Kelim, s.17.

³⁹⁶ B. Cibril'den, M. İkbâl ve Şiirlerinden Seçmeler, A.K. Karahan, s.165.

andır. Duaların kabul edildiği, nazlara ve niyazlara cevap verildiği bir saattir. Bunun için İkbâl bu saati manevi yükselişin bir basamağı olarak kabul etmektedir.

"Yalvarma lezzetini seher vakti benden çekip alma, iltifat eyleme nigahtan gafil bulunmaya"³⁹⁷. "İster Attar ol, ister Rumi, ister Razi ol, ister Gazali, herşey boştur seher vakti yalvarışlarından mahrumsan"³⁹⁸.

e- Ağlamak: İkbâl'e göre gönül sahibi herkes ağlamalı ve gözyaşı dökmelidir. Bunun da İkbâl manevi yükselişin basamaklarından biri olarak kabul eder.

"Eğer senin bir avuç toprağının içine kanlar dökten parça parça bir gönül koymuşlarsa bahar bulutlarından yeryüzünü süslesin"³⁹⁹. Aynı benzetmeyi Mevlana'da da görmekteyiz: "Güneşin hararetiyle alem bulutunun ağlaması nasıl cihanın ağzının tadını getiriyor, nasıl alemi hoş bir hale sokuyorsa, sen de akıl güneşini yak, gözünü gözyaşları saçan bir bulut haline getir"⁴⁰⁰.

f- Fakr: İhtiyaç, yoksulluk, mahrumiyet hiç bir şeye sahip ve malik olmadığının şuurunda olması gibi manalara gelir⁴⁰¹. Tasavvufi düşüncede, kişinin her bakımdan kendini Allah'a muhtaç bilmesidir. Bu manada malı çok olana da fakir denir⁴⁰². Kur'an-ı Kerim'de tek başına fakirlik veya zenginlik önemli sayılmamıştır. Yani insanlar arasında fakirlik veya

³⁹⁷ İkbâl, B. Cibril, s.42.

³⁹⁸ Aynı eser, s.72.

³⁹⁹ İkbâl, P. Meşrik, s. 31, Krş. Kuşeyri, Risale..., s.134.

⁴⁰⁰ İkbâl, Mesnevi, c.V, s. 15-16.

⁴⁰¹ Uludağ, Tasavvuf terimleri, s. 171, Kuşeyri, a.g.e., s.440, Hucviri, a.g.e., s. 100.

⁴⁰² Kuşeyri, a.g.e., s. 440, Hucviri, Keşf..., s. 105, Mahir İz, Tasavvuf, s.136.

zenginlik ölçüsü asla kullanılmamıştır. Mutasavvıflara ölçü olan Hz. Peygamber'in yaşadığı fakr hayatıdır. O'nun yaşadığı manada fakirlik: "Sen her şeye sahip olduğun halde hiçbir şeyin sana sahip olmaması"dır. Eğer sahip olduğumuz şeyler bize sahip olmaya başlarsa o zaman geçerli olan ölçü: "Hiçbir şeyi kendine sahip kılmamak için, hiç bir şeye sahip olmamak"tır⁴⁰³.

İkbal'e göre fakr; benliğini kuvvetlendirerek manevi yükselişi gerçekleştirmek için "nasıl" ve "ne kadar?" kayıtlarından kurtulmaktır. Fakirlikte bu mertebeye ulaşmış bir insanın bir tek sözü, bütün dünyevi kuvvetleri yakacak kadar tesirlidir: "Fakir adem ateştir, amir ve kayser çöptür, kralların talih ve haşmetine, çıplak bir söz kafi gelir"⁴⁰⁴.

İkbal'e göre fakr, benliğin kuvvetlenmesinde aşk kadar önemlidir: "Mü'minin fakrı nedir? Cihetleri teshir etmek onun tesirinden köle, mevla sıfatlarını kazanır"⁴⁰⁵. İnsan hakiki fakr sayesinde kendi imkanlarını geliştirmeye mecbur kalıyor, zahiren zayıf görünen bir ruh, böylece günden güne kuvvet kazanıyor⁴⁰⁶.

Birçok konuda olduğu gibi İkbal, müslümanların fakr anlayışlarındaki yanlışlığı görmüş ve dile getirmiştir. İkbal'e göre yaşadığı dönemde müslümanların fakr anlayışları parasızlık, miskinlik ve dilenmektir: "Su ve topraktan el çekmek gerçek zahidlik midir? Gerçek zahidlik topraktan

⁴⁰³ Öztürk, Kur'an ve ..., s.223, Krş. İz. a.g.e., S. 136, Nesefi, İnsan-i ..., s.146.

⁴⁰⁴ İkbal, Cavidname, s.51, Krş. Schimmel, Tasavvufun Boyutları, s. 195, Kuşeyri, a.g.e., s.448.

⁴⁰⁵ İkbal, Cavidname, s.51.

⁴⁰⁶ İkbal, Zebur-u Acam, s.218.

yaratılmışlara hakimliktir. Ey dervişler, müridler, bıktım ben bu fakirlikten, çünkü fakirliğiniz parasızlık ve miskinlikten ibaret"⁴⁰⁷.

İkbal'in fikirlerinde, hakiki fakr timsali Hz. Ali ve Selman'dır⁴⁰⁸ Hakiki fakrı yaşayan insanlar hiçbir zaman zelim olmazlar. Onlar birer sultan gibidir⁴⁰⁹.

g- Mürşide bağlanmak: Tasavvufi düşüncede mürşide bağlanmak manevi arınma denilen "sülük"ün birinci şartıdır. Mürşidsiz sülük mümkün değildir. Tasavvufa mürşidlere insan-ı kamil de denir. İnsan-ı kamillerde insanları manen arındırma gücü vardır. Onlar Allah'ın yeryüzündeki zuhuru olarak kabul edildiklerinden mecbri olarak bir yönleri bedeni alemde, bir yönleri ilahi vasıfları tevil ettiklerinden dolayı onlar bu gücü kullanabilmektedirler⁴¹⁰. Mürşidlerin yaptıkları şudur: Mürşidler, dinin hükümleri, emirler -yasaklar bu işin genel çizgilerini, asgari meştereklerini verir. Mürşid bu asgari müşterekler üzerine oturttuğu disiplini sayesinde ferdin iç dünyasını aydınlatır ve manevi yükselişi gerçekleştirir⁴¹¹.

Tasavvuf hakkında eser yazmış olan mutasavvıflar ve tasavvuf disipliniinde önder durumunda olan kişiler tasavvufa girmek isteyenlerin mutlaka bir mürşide bağlanmayı tavsiye ederek tasavvufi ayatın ilk şartı olarak sabul etmişlerdir.

⁴⁰⁷ İkbal, B. Cibril, s.61, Krş. İz Tasavvuf, s. 136. Öztürk, Kur'an ve..., s. 232.

⁴⁰⁸ İkbal, Cavidname, s.53.

⁴⁰⁹ İkbal, Z. Acem, s. 256.

⁴¹⁰ Öztürk, Kur'an ve..., s.110, Tasavvufun Ruhu ve Tarikatler, İst. 1990, s. 108.

⁴¹¹ Öztürk, Tasavvufun Ruhu..., s.110, Krş. İz, Tasavvuf, s.180, Krş. Havva Said, Ruh Terbiyemiz, Çev: Cengiz Yağcı, İstanbul, (tarihsiz), s.212.

Kuşeyri, eserinin son bölümünde müritlere yaptığı tasviyelerde sağlam bir akide ile kuvvetli bir inanca sahip olduktan sonra tarikat yoluna girmek isteyenlerin devrinin hakiki mürşidini bulup intisab etmeyi tavsiye etmektedir⁴¹².

İkbal'e göre imanda kemale, ilimde yakine, hayatta huzura kavuşmak için kamil bir zata bağlanmak gerekir⁴¹³. Ancak İkbal gibi pek çok ilim ve fikir adamının yanısıra tasavvufta yüksek derecelere ulaşmış mutasavvıflarında birleştikleri ortak nokta, devrin hakiki mürşidini aramak. İkamet ettiği beldeye bulunmuyorsa bulana kadar hicret etmek gerektiği noktasındadır⁴¹⁴.

İkbal'in düşüncesine göre bu devirde böyle bir zatı bulmak gerçekten zordur: "Eğer onu bulamazsan ara; bulursan eteğine yapış, bunu gören alemin imamı ve muktezasıdır. Ben ve sen natamamız tamam odur" İkbal başka bir eserinde de kamil zata bağlanmak hakkında şöyle der: "Eğer sevgiliden sen mahrem bakış istersen ona aşınaların eteklerine sarıl"⁴¹⁵. İkbal'in manevi mürşidi Mevlana'da mürşidin eteklerine sarılmayı telkin ederek bulduğun an teslim olmayı tavsiye etmektedir: "Pir'i bul ki, bu yolculuk, Pir'siz pek tehlikeli, pek korkludur, afetlerle doludur. Bir pir ele geçirdin mi hemen teslim ol, Musa gibi Hızır'ın hükmüne girip yürü"⁴¹⁶.

Mevlana'nın da ifade ettiği gibi tasavvufi düşüncede mürşid-i kamiller, kendi zamanlarında, peygamberin nuru

⁴¹² Kuşeyri, Risale, s.589, Krş. Neseî, İnsan..., s.140, Necmüddin Kübra, a.g.e., s.153, Mesnevi, c.I, s.57, Beyit, 725-426.

⁴¹³ R. Bihodi, s.35, Kuşeyri, a.g.e., s.90, Krş. Tanımı Kaynakları, s.67, v.d.

⁴¹⁴ Kuşeyri, Risale ..., s.2.

⁴¹⁵ İkbal, Z. Acem, s.208.

⁴¹⁶ Mensevi, c.II, s.236.

kendilerinden zuhur eder. Aynı zamanda onlar herkesin gönüllerine hakimdirler ve istedikleri şeyi yaparlar⁴¹⁷.

İkbal'e göre kamil insanların yanındakilere ve eşyaya tesir etme gücüne sahiptirler. İkbal, bu konuda şöyle der: "Hava dalgası ile bir saman çöpünü ne yaparlarsa, aynını dağlara da yaparlar, hiç hayret etmemeli"⁴¹⁸.

Neticede mürşide bağlanmak tasavvufi düşüncede nasıl ilk şart ise, İkbal'in düşüncesinde de manevi yükselişi gerçekleşmesi için aynı zamanda benliğin kuvvetlendirilip yükseltilmesi için aranan şartlardan biri olarak değerlendirebiliriz. Her ne kadar İkbal, benliği bir şahsiyet olarak görüp onun kaybedilmesine karşı olsada, bir mürşide bağlanmayı benliğini yok etmek manasında değil, aksine kuvvetlendirmek manasında algılamak gerekir.

C- AŞK

1- Aşkın Mahiyeti

Tasavvufi düşüncede tüm yüceliğine rağmen akıl, tek başına insanı Allah'a götüremez. Akıllı tek rehber olarak kabul eden filozoflar ya Allah'a varamamışlar, veya sonunda aşka teslim olmuşlardır. Yani akıl ancak bazı cüz'i gerçekleri kavrayabilir, fakat külli hakikatleri özellikle Allah'ı akılla kavramak mümkün değildir. Bu esnada aşk devreye girer ve Mutlak Hakikatle direkt temasa geçer. Dolayısıyla Mutlak Öz'e ulaşp ondan bize sesler getirecek olan aşktır. Çünkü öz kendisi aşk dediğimiz bir temel duygu ve arzu ile hissettirmektedir. Allah'a varabilmek aşk mertebesine yükselmekle mümkündür⁴¹⁹.

⁴¹⁷ Mesnevi, c.V, s.63, Krş. c.I, s.134, Schimmel, Tasavvufun...,s.184.

⁴¹⁸ İkbal, Zebur-u Acem, s.214, Krş. Schimmel, a.g.e., s.184.

⁴¹⁹ Altıntaş Hayrani, Erzurumlu, İ. Hakkı, İst. 1992, s.66.

Kur'an-ı Kerim, Kemal noktasına ulaşmış imanı, aşk olarak tarif eder⁴²⁰. İslam alimleri dinin esasını ihlas olarak tarif ederlerken, ihlası da: karşılık beklemeden sevmek olarak nitelendirmişlerdir⁴²¹.

Buhari'de yer alan bir Hadis-i Kudsi'de şöyle buyurulmuştur: "Kulum bana ibadetlerle o kadar yaklaşıp ki, Onu severim. Bir kere de onu sevdim mi, artık ben o kulumun işittiği kulağı, göreceği gözü, şiddetle kavrayacağı eli ve yürüyeceği ayağı olurum"⁴²².

Mutasavvıflar gerçek aşkı, mecazi aşk dediğimiz ölçülü ilişkilerden şu şekilde ayırmışlardır: Aşık, sevgilinin kahr ve lütfu arasında fark görmez. Her şey Allah'tan geldiğine göre, O'nun nimeti kadar belalarına da "hoş geldin" diyebilmelidir. "Allah'ın yolunda her ne vaki olursa iyidir. Dostun nahoşluğuna merhaba"⁴²³.

Mutasavvıflara göre kulun Allah'a muhabbeti: Kulun kalbinde duyduğu bir şey olup, lafızla ifade edilemeyecek kadar latif bir histir. Bu hal ve his, insanı Hz. Allah'ı tazim etmeye, O'nun razısını herşeye tercih etmeye, ünsiyet ve ülfetini, devamlı surette kalbi ile O'nu zikrederek bulmaya ve O'na karşı içinde bir heyecan duymaya sevkeder⁴²⁴.

⁴²⁰ Bakara, 165.

⁴²¹ Öztürk, Kuran ve Sünnete..., s.404.

⁴²² Buhari, 38, Krş. Erdem Hasan Hüsnü, İlahi Hadisler, D.İ.B. Yay., Ankara, 1985, s.35.

⁴²³ İkbal, Cavidname, s.93, Krş. Öztürk, Kur'an ve s.405.

⁴²⁴ Kuşeyri, Risale, s.492.

Mutasavvıflar tarafından muhabbet, gerek gıyabında gerekse huzurunda sevgiliye muvafakat etmektir demişlerdir⁴²⁵

Felsefi düşüncede aşk, Allah'a karşı olup Allah'ı saf iyilik ve insanlarda mevcut sevginin nesnesi olarak kabul ederler. Yaratılmış her varlık doğuştan salt iyinin aşkıyla bezenmiştir. Bunun için dünyanın yaratılışının veya var olan her varlığın taşıp yayılmasının prensibi aşktır. İşte bu prensiple her şey zaruret kanununa göre Allah'tan çıkar ve gene O'na döner⁴²⁶.

Aşk için müfrit muhabbet⁴²⁷, sevginin mertebesi, varlığın aslı, yaratılış sebebi gibi tanımları yapılmıştır⁴²⁸. Muhabbet nurdur, aşk ise ateştir. Muhabbet şiddetli ve kuvvetli olunca aşk meydana gelir. Mutasavvıflar aşkı, hakiki aşk ve mecazi aşk diye ikiye ayırmışlardır. Hakiki aşk: Allah sevgisinin gönlünde galip olması ve onun bütün gönlünü kaplamasıdır⁴²⁹. Mecazi aşk: insanın insana veya herhangi bir şeye duyduğu sevginin göz yoluyla gönüle yerleşmesine mecazi aşk denir⁴³⁰. Mecazi aşk geçici ve yok olucu olan şeylere alakasından dolayı bunlar yok olunca sevmek ve aşk

⁴²⁵ Aynı eser, s.499, Krş. İbn Arabi ilahi Aşk, Çev: Mahmut Kanık, İstanbul, 1992, s.169.

⁴²⁶ Altıntaş, İbn Sina Metafizigi, s.73, Krş. Mehmet Bayraktar, Varoluşun sebebi ve varlığın delili olarak aşk, A.Ü.İ.F. c.XXVII, s. 299.

⁴²⁷ Uludağ Süleyman, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1991, s.58.

⁴²⁸ Necmüddin Kübra, Tasavvufi Hayat, s. 19, s.172.

⁴²⁹ Neseî, Azizüddin, Tasavvuf s.149.

⁴³⁰ Uludağ, a.g.e., s.58, Krş. Mehmet Bayraktar, Böylesi bir aşka "komedik aşk" tabirini kullanır. Bkz. Yunus Emre ve Aşk Felsefesi, Ankara, 1991, s.37.

da yok olur. Her iki aşkın da makamı matasavvıflar tarafından kalp olduğunu belirlemişlerdir⁴³¹

2- Gerçek Aşk

İkbal'in düşüncesinde aşk, benliği kuvvetlendiren en önemli unsurlardan biridir. Aşk, su ve topraktan yapılmış insanın yanı sıra ve çırpınısıdır. Damarlarda kanın dolaşarak hayatın devam edip etmemesi önemli değil, asıl önemli olan ciğerin aşkla yanmasıdır⁴³². Dünya hayatını yuva kurmak, gül koklamak gibi maddi şeylerle meşgul olmayı abes kabul eden İkbal, böylelerinin nefesleri var olduğu halde gönülden habersiz, aşksız ve şevksiz yaşadıklarını belirtir. İkbal'e göre dünya, aşk sarhoşluğunun verdiği ah ve feryad ile yükseliş yeridir⁴³³. Mevlana, dünya zenginliğine sahip olanın hiçbir kıymeti olmadığını gönül sahibi olmanın asıl zenginlik olduğunu belirterek Allah'ın da bunu istediğini belirtir: "Ey zengin yüzlerce çuval altın getirsen Tanrı der ki: A iki büküm adam, gönül getir"⁴³⁴. Can, yücelmeye yükselmeye can atar; ten, kazanca, ota, yiyeceğe içeceğe⁴³⁵.

3- Mecazi Aşk

Aşk düşüncesi, İkbal'in fikriyatında ilahi aşk olarak tezahür eder. İkbal, ilahi aşkın insanı uyanık ve akıllı yaptığını bunun karşıtı olan şehvi aşkların insanı ahmak yaptığını belirtir: "İlahi aşk ve vecd ki insanı uyanık ve akıllı

⁴³¹ Bkz. Geniş bilgi için: Gazali, İhya-u Ulumud-din, c.IV, s.597, v.d. Krş. Muhuddin İbn Arabi, Fütuhât el Melekiyye, Terc: Selahattin Alpay, İst., 1971, s.303.

⁴³² İkbal, Bal-i Cibril, s.65.

⁴³³ B. Cibril, Z. Acem, s.150.

⁴³⁴ Mesnevi, c.V.s.74.

⁴³⁵ Mesnevi, c.III, s.363.

tutar. Şehevî aşk ve şevk ki insanı ahmak ve sersem yapar⁴³⁶. İkbâl'in bu görüşünü manevî mürşidi olan Mevlana ile paylaştığını görmekteyiz: "Ancak zahiri güzelliğe ait bulunan aşklar, aşk değildir. Onlar nihayet bir ar olur"⁴³⁷.

4- Aşkın Niteliği

Mutasavvıflar ilahî aşkın kalbe yerleşmesiyle birlikte insanın içini yaktığını, akli şaşkın gözü kör ettiğini belirtirler. Hatta aşık o hale gelir ki: büyük korkuları dahi küçük görür ve bunlara dalmaktan çekinmez⁴³⁸. Nitekim Rabiatül Adeviyye: "Gerçek manada Allah'ı seven kişinin inlemesi ve aşkı mahbubu olan Allah'la beraber olmadıkça dinmez"⁴³⁹. Diyerek gerçek aşkın kalpte iniltiyle meydana getireceğini belirtmektedir. Aynı şeyi Hacı Bayram-ı Velî de görmekteyiz. "Yandı bu gönlüm yandı bu gönlüm; Yanma da derman buldu bu gönlüm"⁴⁴⁰. Gönüldeki yanışın boşuna olmadığını ifade eden Hacı Bayram-ı Velî; Aşk ateşinin insanı yakmasıyla olgunluk mertebesine ulaştırdığını belirtmektedir.

Nitekim İkbâl'de; gerçek hayatı, Aşkta dolaylı yanışı kabul etmekte olup aynı zamanda aşkla insanın hür olacağını ve kimseden korkmayacağını belirtir: "Damarlarda kan dolaşmış dolaşmamış ne çıkar, Asıl hayat ciğerin yanışındadır"⁴⁴¹. "Ne Sultana muhtaç olur ne de Sultandan

⁴³⁶ İkbâl, B. Cibril, s.62.

⁴³⁷ Mesnevi, c.I, s.16.

⁴³⁸ Necmüddin Kübra, Tasavvufi ..., s. 120.

⁴³⁹ Sühreverdî, Avarif..., s.630.

⁴⁴⁰ Cebecioğlu Ethem, Hacı Bayram-ı Velî ve Tasavvuf Anlayışı, Ankara, 1994, s.274.

⁴⁴¹ İkbâl, B. Cibril, s.67.

korkar, Aşk hürriyeti kazanmadır, aşk kimseye minnet etmemektir"⁴⁴².

İkbal'e göre hayatta aşkın yapamıyacağı hiçbir şey yoktur, her imkansız görülen şeyler aşk sayesinde mümkün hale gelir: "Mü'min aşktan, aşk ise müminden zuhur eder, Bizim imkansız gördüğümüz şeyleri aşk, mümkün hale kor"⁴⁴³.

İnsanın ruhunda fırtınalar koparan aşk, İkbal'in ifadesiyle bu aşk fırtınası insanı benliğinin şuuruna ermesini sağlar. Bunun için Hak diyarına götüren yollar çoktur fakat, sadece aşk yolu en iyi ve en kestirme olarak Hakka götüren yoldur⁴⁴⁴.

İkbal'e göre aşk hayatın usul ve kanunudur. Aşk sayesinde yeryüzünde bulunan unsurlar -Toprak, su, hava, ateş- aşk sayesinde birleşirler. Aşkın yaşayışını ise kelime-i tevhide bağlayan İkbal şöyle der: "Aşk ise bizim yüreklerimizin yanışı ile yaşıyor. Lailahe illallah kıvılcımı ile parlıyor"⁴⁴⁵.

5- Aşk ve Akıl

Daha önce de belirtildiği gibi mutasavvıflar aşkı genellikle akla mukabil bir kavram olarak ele almaktadırlar. Aşk hakkı bulmada emin bir rehberdir. Ancak akıl, Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellileri olan varlıklar aleminde dolaşır ve o aleme ilişkin izahlar yapar. Dolayısıyla akıl, Allah'a varma arzusuna uzaktan tercüman olursa da insanı hedefe götürmez. O halde akıldan hizmet bekleyenler onu, aşkın

⁴⁴² Aynı eser, s.143.

⁴⁴³ İkbal, R. Bihodi, s.5.

⁴⁴⁴ İkbal, Z. Acem, s.150.

⁴⁴⁵ İkbal, R. Bihodi, s.31.

emrine verip aşkın parlaklığıyla parlatmalıdırlar. Aksi halde aşktan uzaklaştırılmış akıllı ve onun ürünü olan bilgiler insanı özlenen yönde yürütme yerine cambazlık ve menfaat oyunu halinde kalırlar⁴⁴⁶. Mutasavvıfların bu görüşleri Mevlana'da şu şekilde tezahür etmektedir: "Bahtı yaver ve talihi kutlu olan bilir ki, akıl ve zeka taslama iblistendir, aşk Ademden". "Aşk ileri gidenler için gemiye benzer. Gemiye binen kişinin bir afete uğraması nadirdir. Çok defa kurtulur"⁴⁴⁷. Ayrıca akıllı ve zekayı bırakıp gönüle dalarak hayranlığı satın almayı telkin eder. Akıl ve zeka zan ve şüphe olmasına karşılık hayranlık bakış ve görüştür. Nihayetinde aşka götürür⁴⁴⁸.

İkbal, akıl ve aşkı birbirine zıt bir konumda değilse tasavvufi düşünceye mutabık olarak aklın aşkın emrine verilmesini ister. Ancak bunlar birbirlerini tamamlayan, aralarında yakın ilişki bulunan bir konumda olmaları gerekir. İkbal, akıllı tek başına fizoloflar gibi aşksız yol alan bir kılavuz olarak düşündüğü zaman, zamanın esiri, göz ve kulak putlarının hizmetkârı olarak kabul eder⁴⁴⁹.

İkbal'e göre, akıl harkeste var olan bir şeydir. Herkesin vücudu kan ve topraktır. Ancak, bu akıl, kan ve topraktan oluşan insanın içinde gizli saklı bir sır vardır işte o gönüldür. Gönülde yerleşen aşktır. Bunun için akıl ve aşk her ikisinin de bulunduğu mekan insandır. Yalnız akıl, dikkatle kainattaki bütün tezahüratları inceler ve onlardan zevk alır, ibret alır. Ancak madde ve mananın sırrına aşk olmadan ulaşamaz⁴⁵⁰.

⁴⁴⁶ Öztürk, Din ve Fitrat, İstanbul, 1990, s.178.

⁴⁴⁷ Mesnevi, c.IV, s.115.

⁴⁴⁸ Aynı yer.

⁴⁴⁹ İkbal, P. Meşrik, s.32.

⁴⁵⁰ İkbal, Cavidname, s.34.

Aklın Hakka ulaşmada yavaş davrandığını belirten İkbâl, bunun sebebini şöyle açıklamaktadır: "Akıl, renk ve kokuya sarılmış olduğu için dostun yolunda aheste yürüyor. Aşk ise yıl ve ay bilmiyor, yolun, çabuk ve yavaşını, yakın ve uzağını bilmiyor". Maddî, dünyevî tezahürata düşkün olan akla, her sıfattan uzak olan rengi, kokusu, mekânı, zamanı olmayan ilahî maşuka gitmek zor geliyor. Çünkü, bu yolda tam bir tecrit ve tam bir tasfiye ister en ufak bir maddî bağıllık bu yolda engel teşkil ediyor. Maddî bağıllık derken, fikirlere, hayallere, ilmi sistemlere de bir bağıllık olabilir. Mevlânâ'nın dediği gibi: "Aşkın beşle altı ile işi yoktur, onun maksadı dostun cezbesinden başka bir şey değildir."⁴⁵¹ O halde aklın didinmesi yalnızca zorlu hedefine götürür. Aşk ise dünyaya ehemmiyet vermeden zaman ve mekânları olmayan ruhani aleme taarruz yaparak onu fetheder⁴⁵². Zaman ve mekânı olmayan dünyayı fethettikten sonra insan bu dünyanın icaplarını başka türlü görmeye başlar artık manen ölmüştür ve manen kıyameti görerek ilahî huzurda ebedî hayata kavuşmuştur. İkbâl bu durumu şu mısralarıyla dile getirir: "Aşk mekansızlığa taarruz etmek demektir. Mezarı görmeden bu dünyadan ayrılmak demektir"⁴⁵³.

İkbâl'e göre, aşk bir gizli derttir ve bu kimde yoksa onun teni vardır ama canı yoktur. Bunun için can isteyen yaşamak isteyen sonsuz bir aşk ve hummalı bir çırpınıp istemeyi ihmal etmemesi gerekir⁴⁵⁴.

⁴⁵¹ Mesnevi, c.VI. s.3:

⁴⁵² İkbâl, Cavindame, s.36.

⁴⁵³ Aynı yer.

⁴⁵⁴ İkbâl, P. Meşrık, s.39.

İkbal, bir çok eserinde aşkla aklın karşılaştırmasını yaparak; akılı Garplılar, bir kurnazlık ve hayat prensibi görürken, Şarklılar aşkı kainatın özü olarak gördüklerini belirtmektedir. Aklın hakkı tanınması aşk sayesinde mümkündür. Aşka gelince o, akıldan sadece bir dayanak olarak yararlanır. Eğer aşk akılla yanyana gelirse müstesna bir alem kurar. **Yani Şarktaki aşkın, Garptaki akıl ile karışmasından bugün lazım olan yeni dünya nizamı husule gelebilir**⁴⁵⁵.

İkbal'e göre, insan aşk sayesinde hürriyetine kavuşur. Çünkü akıl, dünyadaki kemiyet ve keyfiyet içerisinde gezerken, aşk bunlardan uzaktır. Akıl kendim der ve hep kendi menfaatini düşünür. Aşk ise feragati paylaşmayı ve başkalarına hizmet etmeyi prensip edinir. Bunun için İkbal akıl ve aşkı karşılaştırırken akılı, dünyevi şeylerin semoolü, aşkı uhrevi şeylerin sembolü olarak tanıtır: "Akıl sevin ve mesut ol der, aşk kul ol ve bu yol ile hür ol der"⁴⁵⁶.

6- Aşk ve İlim

Tasavvuf düşüncesinde aşk, akla mukabil bir kuvvet olarak ortaya konunca onun ilimle de ilgisi üzerinde durmak zarureti hasıl olmaktadır. Çünkü ilim aklın bir semeresidir. İlim, akıl ile aşk arasında yeralan bir düşünce ürünü olarak zikredilebilir. Kur'an-ı Kerim'de ilimden bahseden pek çok ayet bulunmakla beraber ilmin önünde araştırılması gereken hudutsuz bir alem ve imkanın var olduğu belirtilmektedir⁴⁵⁷.

İlim, İkbal'in düşüncesinde dünyada olup bitenlerin yani koku ve renk dünyasının tefsiridir. Göz ve gönül onunla

⁴⁵⁵ İkbal, Cavidname, s.122.

⁴⁵⁶ İkbal, R. Bihodi, s.24.

⁴⁵⁷ Bkz. Şuara, 197, Krş. Maide, 105, Fatır, 23, Bakara 32.

beslenir. İlimin bu verileri neticesinde insan hayretle ve hayranlıkla cezbe ve iştihak makamına yükselir ve Cibril'in Hz. Peygamberi ilahi huzurda yalnız bıraktığı gibi insanı yalnız bırakır⁴⁵⁸. İlim aşkla kucaklaşırsa İkbâl'in ifadesiyle mutlu bir alemin hazırlayıcı unsurları arasına girer. Bu konuda İkbâl şöyle demektedir: "İlim harf ve sese kanatlar verir, cevherin temizliğini cevher olmayana verir. İlimin feleklerin sonuna kadar yolu var, güneşin gözünden bile bakışı alıp götürüyor. onun verileri, bütünüdür; bütünü takdiri onun tedbirine bağlanmıştır. Çöle diyor ki; "buğday ver" veriyor; denize diyor ki; "serap ver" veriyor. Onun gözü, kainatın temellerini görebilmek için kainatın tecellilerine bakıyor. Eğer gönlünü Hakka bağlarsa peygamberlik oluyor. Eğer Haktan uzak kalırsa kâfirlik oluyor"⁴⁵⁹. İlim yaptığı araştırmalardan dolayı her şeyi değiştirebilir, çölden bahçe yapar, hesaplarıyla feleklerin hududunu bile ölçer. Fakat bütün bu tahkikleri, yalnız dünyanın temellerini bulayım diye yapıyor. Ancak ilim hakka bağlanınca, en büyük mucizeleri gerçekleştirebilir, hatta peygamberliğin veraseti sayılabilir. Halbuki Allah'la olan münasebetlerini kesip yalnız akli delillere itimad ederse kâfir olmak tehlikesine uğrar.

Aşk ve Haktan uzak kalan ilim, İblis ve Firavun yanında yer alarak onların bağlı olduğu değerler kategorisine göre değerlendiriliyor: "Kalp ateşi bulunmayan ilme, şer deyinirsin. Onun nuru tamamen karanlıktır. Onun gazından alem kör ve ama oldu; onun buharı olanın ve olacağın

⁴⁵⁸ İkbâl, Cavidname, s.330.

⁴⁵⁹ İkbâl, Cavidname, s.144.

yapraklarını yere seriyor⁴⁶⁰. Aşksız ilmin neticesi, dünyayı tahrib eden harplerdir. Zahiren bahar gibi hayat verici görünüyor ama batının güz gibi her alanın güzelliğini nihayet bütün varlığını mahvediyor, yaratıcı itmam edici bir faaliyet göstermiyor.

Dinsiz ilim yalnız insafsız muharebeler kanuna aykırı baskınları getiriyor. Çünkü Allah'a karşı bir mesuliyet tanımıyor. İlim aslında nurlu bir kuvvettir. -Fakat aşktan uzaklaşınca nurlu sıfatlarının yerine ateşten sıfatlar giyiyor: "Avrupalıların göğsündeki ateş ondan geliyor, gece taarruzu ve yağmanın lezzeti ondan geliyor. Günlere feza bir yürüyüş veriyor, milletlerin sermayesini alıp götürüyor. Onun kuvveti iblis ile dost oldu, onun nuru ateşin sohbetinden ateş oldu"⁴⁶¹.

Son birkaç yüzyıldır Batının sömürgeciliği ve ilminin metaryalizmine karşılık özellikle İslam dünyasının Yaratandan ve O'nun kitabı olan Kur'an-ı Kerim'den uzaklaşmasını dile getiren ve çağımızda bunu haykıran İkbâl olmuştur. Görüldüğü gibi eserlerinde, Allahsız ilmin insanlık dünyasına yağdırdığı belaları ve felaketleri çeşitli vesilelerle dile getirmektedir. İkbâl, ilmi, yanında yer aldığı şeye göre ya dost yahutda yılan olabilen bir kavram olarak görmektedir⁴⁶². Bu vesile ile Avrupa medeniyetinin materyalist temellere oturmuş olması nedeniyle ilmi, bir yılan haline getirdiklerini belirtmektedir.

İkbâl müslümanın aşktan kopmasını İslam adına en büyük bela olarak telakki ederek bu tehlikeyi şöyle dile getirir: "Kalbi

⁴⁶⁰ Aynı eser, s.145.

⁴⁶¹ İkbâl, Cavidname, s.146, Krş.E: Hodi, s.59.

⁴⁶² İkbâl, E. Hodi, s. 60.

Allah'ın rengi ile boya, aşkın şan ve şerefini yükselt, Müslümanın tabiatı sevgi yüzünden yüksek ve galiptir. Müslüman eğer aşık değilse kafirdir"⁴⁶³ demektedir.

D- İKBAL'İN DÜŞÜNCESİNDE İNSAN-I KAMİL

1- İnsan

İnsan nedir? sorusuna, ilim, din, felsefe ve daha pek çok ilim dalı ayrı ayrı cevaplar vermektedir. İlim, insanı yalnız maddesi yönünde, sanat duygusal yönden, felsefe daha geniş açıdan ele alsa da bütünüyle kavramakta eksik kalıyor. Bunun sebebi felsefenin kullandığı araç olan aklın, insandaki sevgi ve aşktan kaynaklanan yönünü anlamakta yetersiz kalışdır. Bundan başka pek çok bilim dalı değişik açıdan ele alırken, insana bunların tümünü kapsayacak şekilde ele alıp hakkını teslim eden dindir⁴⁶⁴.

Kainattaki varlıklarda bir sıralama, bir tekamül sözkonusudur. En kamil varlık olarak da zirvede insan bulunmaktadır. Burada insan ile diğer varlıklar arasındaki farklardan veya hayvandan olan farklarından bahsedilmeyecektir. Zaten Allah, insanı yaratılış gayesini gerçekleştirebilmesi için en güzel ve en mükemmel biçimde yaratmıştır⁴⁶⁵. Ona kendi ruhundan üflemiştir⁴⁶⁶. Onu zeka akıl ve daha başka anlayış ve kavrayış kudretiyle donatarak içinde yaşadığı dünyanın sırlarını çözmeye müsait hale getirmiştir⁴⁶⁷.

⁴⁶³ İkbâl, E. Hodi, s.57.

⁴⁶⁴ Öztürk, Kur'an ve Sünnete Göre...,s.71.

⁴⁶⁵ Tin, 4.

⁴⁶⁶ Hicr. 29.

⁴⁶⁷ Altıntaş, E.İ. Hakkı, s.182.

2- İnsan: Allah'ın Halifesi

Kur'an-ı Kerimde: Hani Rabbin meleklerle yeryüzünde bir halife yaratacağım demişti. Melekler: "Orada bozgunculuk yapacak ve kan dökecek olanı mı yaratacaksın? Halbuki biz seni hamdinle tesbih eder ve takdis eyleriz" dediler. Allah: "Ben sizin bilmediğinizi bilirim" dedi⁴⁶⁸. Halife kelimesi geniş anlamlar ifade eden derin ve yüklü bir kelimedir. İnsan-ı Kamil, hakiki müşid, Allah'ın bütün isim ve sıfatlarına mazhar olan veli⁴⁶⁹, gibi manalar ihtiva eder. İnsan yeryüzünde Allah'ın halifesidir. O halde halife hilafetin gerekleri ile donatılmış olması gerekir. Ayrıca o, tabii olarak kendisine hilafet görevi veren zatın nurundan parçalar taşımalıdır⁴⁷⁰. O halde insan bedeni varlığının ötesinde "ben"iyle vardır ve bu ben onu ölümsüzlüğe, yani Allah'a götürür. K. Jaspers: "İnsan tanrıya dönük bir varlıktır" demektedir⁴⁷¹.

Kur'an bunu şu şekilde ifade eder: 1- İnsan topraktan yaratılmıştır⁴⁷². 2- Allah'ın ruhundan bir nefhadır⁴⁷³. Kur'an-ı Kerim insana işaret ederken insanın topraktan yaratılmış kalıbının yanında o kalıbı taşıyan ilahi "öz"e işaret etmektedir. İkbal'de eserlerinde; insan, sadece su ve balçıktan yaratılmamıştır. Bunun yanında ruh ve gönül sahibidir. Gerçi beden ruhun terakki etmesine yardımcı olmaktadır. Fakat asıl

⁴⁶⁸ Bakara, 30.

⁴⁶⁹ Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, s.205.

⁴⁷⁰ Kutub, İnsan..., s. 42.

⁴⁷¹ Karl Jaspers, Felsefeye Giriş, Çev: Mehmet Akalın, İstanbul, 1981, s.76.

⁴⁷² A'raf, 12-14.

⁴⁷³ Rahman, 14, Bakara, 30.

önemli olan ruh ve beden bütünlüğünün sağlanarak yeryüzünün halifesi olma olayının gerçekleştirilmesidir⁴⁷⁴.

İnsanın sadece ruhi ve sadece bedeni yapısıyla yüceltilmesi değil, ilahi emanet ve hilafetin sahibi olmanın yanında bir yığın noksanlığında toplandığı bir alandır, kan dökücüdür, bozgun çıkarır, acelecidir, nankördür, şehvetine düşkündür. Bu nedenle Kur'an-ı Kerim'de insan-ı kamil olarak nitelenen Hz. Peygamberin dahi beşeri niteliklerinden ayrı düşünülmemesini belirtir⁴⁷⁵. Muhyiddin İbn Arabi, insan tarifini yaparken onun Allah katında bakan gözdeki bebek diye tarif etmektedir: "İnsan, Allah katında bakan bir gözdeki bebek gibidir ve görmek sıfatı ile tabir edilmiş olan mahluk odur. İşte bundan dolayı ona insan denildi. Çünkü Allah mahluklarına insan ile nazar kıldı ve onlara rahmet eyledi. Alem onun vücuduyla tamam oldu. Bundan dolayı ona "halife" adı verildi.⁴⁷⁶

İkbal'in düşüncesinde halife konumundaki insan şark ve garbı olmayan bir yıldız mesabesinde. Çünkü Allah onun için yeryüzünde "inni cail" demiştir. Bu nedenle onun makamı semalara sığmayacak derecede geniş olup meleklerden bile yüksek olduğunu göstermektedir⁴⁷⁷.

İkbal'e göre insanın kıymeti ve imkanları o kadar büyüktür ki, o bu aleme sığmaz. Halbuki o bu alemleri araştırı araştırı onları tanıyabilir: "İnsana sığan alemdir;

⁴⁷⁴ İkbal, E. Hodi, s.46, Krş. Schimmel, Peygamberane Şair...,s39.

⁴⁷⁵ Furkan, 7-9.

⁴⁷⁶ İbn Arabi, F. Hikem, çev: Nuri Gençosman, İst. 1990, s.24.

⁴⁷⁷ İkbal, İkbal, Cavidname, s.135.

aleme sağlamayan insandır"⁴⁷⁸. İnsanın yeryüzünde Allah'ın halifesi olduğu gerçeği; insanın hayatının bütün sahalarında ister kendi şahsına taalluk etsin, ister ahlaki, iktisadi yahut insan faaliyetinin herhangi bir sahası olsun Allah'ın bir memuru sıfatıyla hareket etmesi gerektiğini ifade eder⁴⁷⁹.

3- İnsan-ı Kamil

İnsan-ı Kamil, Allah'ın zat, sıfat isim ve fiilleriyle en mükemmel biçimde tecelli ettiği insandır. Alemin var oluşunun ve varlığını sürdürmesinin sebebi, varlığı meydana getiren ve onu muhafaza eden ilke⁴⁸⁰ gibi tanımları yapılmıştır.

Tasavvufi düşüncede kamil insan; iyi söz, iyi hareket, iyi ahlak ve bilgi sahibi, şeriat, tarikat ve hakikatta tam olan insana denmiştir⁴⁸¹. Kendisine, imam, halife, kutup ve sahip zaman da denilmiştir.

İkbal'e göre, kamil insan; "Kur'an-ı Kerim'de tasvir edilen kendi öz varlığında yaratıcı bir faaliyet halindedir ve yükseklere tırmanırken binbir şekle bürünen bir ruh, bir canlılıktır" diye tanımlar⁴⁸². İkbal'e göre çevresinde bulunan evrenin en büyük hamlesine katılmak insana nasib olmuştur. Bazen dünyadaki mevcut güçlere uyar bazende muhalefetle karşılaştığı zaman kendi iç dünyasında daha geniş

⁴⁷⁸ Aynı eser, s.134.

⁴⁷⁹ İkbal, R. Bihodi, s.27, Krş. Cavidname, s.134, Ayrıca Bkz. Ensari Fazlurrahman, İlimden Felsefeden Dine, Çev: Kemal Kuşçu, Ank. 1967, s. 06, Krş. Y.N. Öztürk, Mevlana ve İnsan, ist., 1993, s. 46.

⁴⁸⁰ Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, s.250.

⁴⁸¹ Nesefi, İnsan-ı Kamil, s.14, Krş. Schimmel, Tasavvufun Boyutları, s.183.

⁴⁸² İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden...,s.29.

bir alem kurar. İnsan, sonsuz sevinç ve ilham kaynaklarının varlığını iç derinliğinde keşfeder⁴⁸³.

İkbal'in düşüncesinde amaçladığı ve en çok arzu ettiği hedefi, insanın yeteneklerini çok sıkı bir eğitimden geçirerek örnek yada ideal insanı yaratmaktır. Bu arzu İkbal'in düşüncelerinden eserlerine yansıyan en büyük arzudur. Çünkü yer yüzünde yollarını şaşırmış insanlara en çok örnek olacak böylesi insanlara ihtiyaç vardır. O şöyle der: "Bir müslüman zahinen Kur'an-ı okur hakikatte kendisi Kur'an'dır. İmanlı müslümanın varmak istediği yer, Frenk diyarlarından çok ileridedir. İleri yürü bu yolun sonu yoktur"⁴⁸⁴.

İkbal'in düşüncesindeki kamil insan Allah'ın vasıflarıyla tezyin edilmiş, gelişimi çok büyük ölçüde dini duygulardan kaynaklanan sınırsız değerdeki örnek insandır. Böylece Nietzsche'nin dini alaya alan, Allah'ı öldüren⁴⁸⁵ bir anlayışla ortaya koyduğu "üstün insan" anlayışıyla çakışır. Çünkü Nietzsche: "İnsan, hayvanla üst insan arasında gerilmiş bir iptir" diyerek insanı iki yönüyle ele alır. Biri sıradan kalabalıklar, yasalara ve geleneklere bağlı insanlar, diğeri gelecek çağlara uzanan, çabaları doğurucu, yaratıcı bir nitelik taşıyan insandır. Ancak sıradan kalabalıklar diye nitelediği, geleneklere ve dine bağlı insanlarla alaycı bir tavırla "Tanrı öldü" diyerek bu inançlardan kurtulmayı telkin eder. Çünkü böyle bir durumda insanın özgürlüğü kısıtlanmaktadır der⁴⁸⁶. Nietzsche'ye göre insan sonsuz enerji yüklüdür ve bu enerji

⁴⁸³ İkbal, a.g.e. s.63.

⁴⁸⁴ D. Kelim, s.63.

⁴⁸⁵ Nietzsche, Eylem Ödevi, çev: İ.Z. Eyüboğlu, İst. 1991, s.55.

⁴⁸⁶ Böyle Buyurdu Zerdüşt, çev: Turan Oflazoğlu, İstanbul, 1991, s. 250.

Bkz. Eylem Ödevi, s. 64, ve 294.

hiç tükenmek bilmez üst insan dediği ideal terki binde bu enerji bir makine gibi devamlı dönüp durmaktadır⁴⁸⁷.

Görüldüğü gibi Nietzsche'nin üstün insan teorisi ile İkbâl'in insan-ı kamil düşüncesi -belki İkbâl bazı yönleriyle etkilenmiş olabilir- temelinde birbiriyle uyuşan tarafları yoktur. Ancak çelişen yönleri pek çoktur.

Çünkü İkbâl'in insan-ı kamil anlayışının temelinde evrenin en büyük hamlesine katılmak nasib olan insanın, inancı sağlam, gönlünde ilahi aşk ateşi yatmaktadır. İkbâl'e göre hür olmak Allah'a hakiki bağlılıktan geçer⁴⁸⁸. Nietzsche'ye göre ise dinden ve inançlardan kurtulmakla hür olunur. İkbâl'in Nietzsche'yi tenkid ettiği düşünce ise; onun ortaya attığı "ebedi dönüş teorisi"dir. Bu düşünceye göre enerji kaynakları terki binin tekerrürü süpermen didiği terki bin meydana gelişinde önemli bir faktördür. Ancak "üstün insan" bundan öncede bir çok defa ortaya çıkmıştır. Her defasında ortaya çıkışı içimizde bir arzu bir istek doğurabilir mi? İnsan ancak ender ve yepyeni bir şey için istek duyabilir. Nietzsche'nin telkin ettiği bu fikir içimizde böyle bir duygu, arzu ve istek doğurmuyor. Dolayısıyla İkbâl'e göre bu görüş aşırı kadercilikten bile çok daha tehlikeli bir görüştür⁴⁸⁹. Çünkü bu görüş insanın hareket kabiliyetini enerjisini tahrip eder ego veya benliğin gücünü yok eder.

İbn Arabî'nin insan-ı kamil anlayışı İkbâl'in fikirlerini destekler mahiyettedir: "Allah insan-ı kamil'in dış suretini âlemin hakikatleriyle suretinde, batını çehresini de kendi

⁴⁸⁷ Nietzsche'nin Ebedi Dönüş Teorisi, Bkz. Eylem Ödevi, s. 227, v.d.

⁴⁸⁸ İkbâl, R. Bihodî, s.24.

⁴⁸⁹ İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.159, Krş. Peygamberane Şair..., s.43.

sureti üzere inşa kıldı"⁴⁹⁰, diyerek İkbâl'in görüşleriyle paralellik arzetmektedir.

İkbâl'in eserlerinde arslan, insan-ı kamil sembolü olarak kullanılmaktadır. O, her hakikati içine alabilecek kadar kuvvetli olan şahsiyettir. Bu sembolü Mevlanada da görmekteyiz. İkbâl muhtemelen Mesnevi den ilham alarak bu sembolü kullanmıştır⁴⁹¹. Hayatın kıymeti ibadet ve dualardan ibaret değildir. Bir an arslan gibi kendini dünyaya atmak, yüz sene normal ölçülere göre yaşamaktan çok daha iyidir. Bir tek "an"ın cezbesi kısa bir ömrün ateşi senelerce normal şartlarda geçen bir hayata bedeldir.

İkbâl'in eserlerinin en büyük konusu insandır. İkbâl'in kamil insanı (merd-i mümin), Rumi'nin Merd-i Hakkı (dürüst insan) gibi Allah'ın kuludur. Rumi'nin Merd-i Hak'kı, Allah'ın en güzel ve en şerefli yaratığıdır. Ruh, ilahi bir kaynaktan gelmekte ve anavatınından koparıldığı için yuvaya dönmek için çırpınmaktadır⁴⁹². İkbâl'de benliğin sonsuzluğu konusunda manevi mürşidiyle hemfikirdir. Bu inanç, daha öncede belirtildiği gibi felsefesinin temelini oluşturur⁴⁹³.

E- İBADET VE DUA

Yaratıcı ile yaratılan arasında ilişki iki türlüdür. Biri, yaratıcıdan yaratılanlara doğru ilişki, diğeri yaratılışından

⁴⁹⁰ Kendi suretinde inşa kıldı dediği "Allah. Ademi kendi sureti üzerine halk etti" mealindeki hadis-i şerif kastedilmektedir. Bkz. Füsusu'l Hikem, s.33.

⁴⁹¹ "Arslan, boynunda zincir bulunmakla beraber bütün zincir yapanlara beydir" Bkz. Mesnevi, c.I, s.254, B.3160.

⁴⁹² Mesnevi, c.I, s.1, Beyt, 2. Krş. Ahmet Asrar, M. İkbâl ve Mevlana Cel. Rumi'i, Pakistan Büyükelçiliği. Yay. (tarihsiz)s.6.

⁴⁹³ İkbâl, Bkz. Benlik ve İnsan..., Krş. Öztürk, Mevlana ve İnsan s.116.

yaratana doğru ilişkidir. Birinci ilişki ilahi vahiy ile ikinci ilişki ibadetle gerçekleşir. İbadetin özü ve bütün ibadetlerin hedefi ise Hz. Peygamberin ifadesiyle duadır. "Dua, ibadetin iliği, özüdür"⁴⁹⁴.

Dua denilen, insandan Allah'a olan bu sözlü ilişki modern bilim açısından neticeleri hayranlıkla izlenmesine rağmen henüz keşfedilmiş değildir⁴⁹⁵. Ancak insanlık var olalı beri insanlar dua etmektedirler. Normal olarak insan doğrudan doğruya Allah'a hitab etme vasıtasına sahip değildir. Normal kelime alışverişi olabilmesi için iki taraf arasında ontolojik açıdan eşitlik bulunmalıdır⁴⁹⁶. İşte bu prensibi bozacak bir hal vuku bulduğu zaman insan Allah'a hitabeder ve onunla konuşma yeteneğine sahip olur. Bu öyle olağanüstü bir durumdur ki, bu halde insan kendi kafasını günlük durumunun üstünde bulur. Bu durumda insan normal manada insan değildir. İşte bu durumda insan üst bir duruma gelmektedir. İkbal bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Düşünme halinde zihnimiz Nihai Hakikatı gözleyebiliyor. O'nun fiil ve hareketlerini inceleyebiliyor. Ancak dua ve ibadet halinde ağır ilerleyen bütünlüğün kademeli rehberliğinden ayrılarak düşüncenin önüne geçiyor ve Mutlak Hakikate egemen olmaya çalışıyor. Bununla amacı kendi iradesiyle nihai hakikatin hayatında manevi bir tecelli vasıtası olarak tabii ve hayati bir fiildir ki onunla şahsiyetimizin küçük adası daha büyük bir hayat içinde bulunduğu durumunu birden bire keşfeder"⁴⁹⁷.

⁴⁹⁴ Tirmizi, Camiussahih, Mısır, 1937, Dua, I.

⁴⁹⁵ Alexis, Carrel, insan. .. 178. Krş. Dini Düşüncenin Yeniden....s.125.

⁴⁹⁶ İzutsu Toshihiko, Kur'an'da Allah ve İnan, çev: Süleyman Ateş, s.182.

⁴⁹⁷ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden...., s.26. Krş. İzutsu, Kur'an'da...., s.183.

Bu durumu Kur'an şöyle ifade eder: "Biz insana şah damarından daha yakınız"⁴⁹⁸.

Demek oluyor ki, insanla Allah arasında doğrudan bir ilişkiden bahsedilebilir. Ayrıca duada bir birlik söz konusudur. Yani bir kaynaşma ve vuslat halidir de denilebilir. Bunu "alalade istemek'ten ayırmak gerekir. Çünkü dua bir psikolojik hal olup şahsi tecrübenin başkalarına aktarılması veya anlatılması mümkün değildir⁴⁹⁹. Bu konuda İkbâl şöyle düşünmektedir: "Din sadece kavram ve kuramlarla yetinmez aksine amaç ve hedef edinenin daha derinliğinde incelenmesini ona daha çok yaklaşmasını ister. Ancak bu yakınlaşma dua ve ibadet yoluyla gerçekleşebilir"⁵⁰⁰. Kur'an'da "Bana dua edin size cevap vereyim"⁵⁰¹ derken yapılan duaların mutlaka neticeleneceğini belirtir. İkbâl, dua ve ibadetlerin ruhani tecellilerle son bulacağını ifade ederken bu olayı kasdetmek istemiştir⁵⁰². Ancak bu tecellilerden her dua edenin çeşitli şekillerde etkileneceğini ifade eden İkbâl: "Mesela peygamberlik şuurunda bu, tamamen yaratıcıdır, yani bundan yepyeni bir ahlak dünyası vücuda gelir"⁵⁰³, demektedir.

İkbâl'e göre dua ve ibadet psikolojik açıdan tabii bir duygunun belirtileridir. Dua ve ibadet en yüksek derecesinde soyut düşünceden çok üstündür. İbadet ve düşünce gibi belirli bir zaman ve uğraştan sonra elde edilen bir nesnedir. O halde insanın yaratıcı ile olan münasabeti lisan işi değil bilakis hal

⁴⁹⁸ Kaaf, 16.

⁴⁹⁹ Bkz. Ra'd, 11.

⁵⁰⁰ İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.124, Bkz. Öztürk, Kur'an ve Sünnete ...,s.341.

⁵⁰¹ Mü'min, 60, Krş. İzutsu, insan..., s.184.

⁵⁰² İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.124.

⁵⁰³ Dini Düşüncenin Yeniden..., s.124.

işidir, gönül ve yaşama işidir. İşte ilim ve lisanüstü bu oluş dua sayesinde meydana gelmektedir.

İnsan bütün varlığı, bütün faaliyetleri bütün düşünce ve hayalleriyle dua etmektedir. İnsanın elinden çıkan, sanat, ilim, düşünce, mücadele, hepsi dua sayesinde meydana gelmektedir. Yani yaratıcı kudret bazen beynimizde, bazen gönlümüzde bazende bileğimizde tecelli etmektedir⁵⁰⁴. Sehl b. Abdullah: "Kabul edilmesi ihtimali en fazal olan dua (Kal ile değil) hal ile yapılan duadır"⁵⁰⁵, diyerek hal ile yapılan duanın makbuliyetinden söz etmektedir. Bunun için İkbâl, ilmi ve fikri faaliyetleri dua ve ibadetin en yüksek mertebesi olarak görür; "Gerçek şudur ki ilim için yapılan her gayret esasında bir ibadet şeklidir. Tabiatı ilmi olarak müşahede eden kişi, bir bakıma ibadet halinde ilim ve irfanı arayan bir mutasavvıf mevkiindedir"⁵⁰⁶. Tabiatı incelemeyi mutlak hakikatın hareketleriyle sıkı bir temasta tutmayı sağladığını belirten İkbâl; "Böylece Mutlak Hakikate daha derinden nüfuz etmemiz için basiretimizi keskinleştirir", demektedir⁵⁰⁷. Dolayısıyla bu gibilerin dua ve ibadeti zihni faaliyeti için zorunlu bir tamamlayıcı olarak kabul edilmelidir.

İkbâl'e göre, dua ve ibadet, ister kişisel, iste toplumsal olsun, kainatın dehşet verici sessizliği içinde, insanoglununun kendisine, bir cevap bulmak için hissettiği derin hasret ve şiddetli arzusunun ifadesidir⁵⁰⁸.

⁵⁰⁴ Öztürk, Kur'an ve Sünnet..., s.342.

⁵⁰⁵ Kuşeyri Risalesi, s.491, Krş. A. Carrel, a.g.e., s.178.

⁵⁰⁶ İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.128.

⁵⁰⁷ İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden ..., s.127.

⁵⁰⁸ Dini Düşüncenin Yeniden..., s. 129, Krş. Garaudy, İslam ve İnsanlığın Geleceği, s.21.

İnsan dua ve ibadet esnasında bu cevabı ararken kendi zatını inkar etme noktasına gelir ve bu esnada kendi zatını ispat etmiş olur. Böylece kainatın hayatında dinamik ve faal bir unsur olarak kendi değerini keşfeder. İkbal'e göre dua ve ibadet sırasında insan nefsinin takındığı bu tutumu yüzünden İslam dini namazda insan kişiliğinin hem reddi hemde ispatına imkan bırakmıştır⁵⁰⁹ derken, A. Carrel: "Dua eden bazı formüllerin ezberlenmesini değil, dünyanın asil ve yüce prensibinin teması içinde şuurun kendinden geçmesi ve mistik bir yükselişi anlamalıdır" demektedir⁵¹⁰.

1. İbadet ve Cemaat

İkbal'e göre ibadetin gerçek amacına ulaşması için cemaat halinde yapılması gerekir. Zaten ibadet içtenlikle ve dürüst şekilde yapıldığı zaman içtimai bir mahiyet taşır⁵¹¹.

Kur'an-ı Kerim'e göre insan nevinin vatan, millet, kabile, din, dil, ırk ve rengi göre ayrılmış olması, sadece bu çeşitli grupların tespiti ve tanınması içindir⁵¹². Namaz ve cemaat sadece ilim, irfan ve marifet kaynağı olarak görülmemelidir. Namaz ve cemaat aynı zamanda insanlar arasındaki bütün ayırımları ortadan kaldırma amacını da gütmektedir.

Şu psikolojik gerçek de unutulmamalıdır. Kişi cemaat halinde tabii bir insanın sezi gücü oldukça artmış oluyor.

⁵⁰⁹ Aynı yer.

⁵¹⁰ Carrel, a.g.e., s.178.

⁵¹¹ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.128, Krş. Mahir İz, Din ve Cemiyet, İst. 1990, s.44 Öztürk, a.g.e., s.103.

⁵¹² Hucurat, 13.

İslam dininde ibadet topluma mal edilmek suretiyle ruhani tecrübe ve tecellilere kazandırdığı, toplumsal niteliğe özellikle dikkat edilmesi gerekir⁵¹³. Günlük cemaatle kılınan namazdan, her yıl hac mevsiminde Mescid-i Haramda kılınan cemaatle namaz ve diğer topluca ibadetlere geçişte çeşitli ırk, din ve mezheblere mensub insanların birleşmesi, toplanması ve uzlaşması için çok geniş imkanlar sağladığı görülmektedir⁵¹⁴.

İkbal'e göre günlük namaz vakitlerinin belirli zaman ölçülerinde olması, egoyu hayat ve özgürlüğün nihai kaynağının daha yakınına getirmekle ona öz kişiliğinin geri verilmesi içindir. Namaz insanın benliğini uyku ve ışın mekanik etkisinden kurtarıp hürriyete sığınmasıdır⁵¹⁵.

F- TASAVVUFÎ KEMAL VE AHLAK

Cemiyet hayatını ve insanlar arasındaki karşılıklı ilişkileri tanzim eden iki çeşit kaide ve müeyyide vardır. Bunların biri maddi ve hukuki müeyyideler, diğeri ise; manevi ve ahlaki müeyyidelerdir. Ahlak hemen her din ve toplumun ortaklaşa güzel kabul ettikleri duygu ve davranışlardır. ahlaksız dinler bulunduğu gibi, dinsiz ahlaklarda mevcuttur⁵¹⁶. İslam'da ahlak, dinin prensipleriyle uygunluk arzeder ve beraber bulunur. Ahlakın konusu insani davranışlar olduğundan bu

⁵¹³ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.129.

⁵¹⁴ Aynı yer, Krş. Mahir İz, Din ve ..., s.57, Garaudy, İslâm ve ..., s.22.

⁵¹⁵ Aynı eser, s.150, Krş. İz. Din ve..., s.44, Garaudy, a.g.e., s.21.

⁵¹⁶ Altıntaş, Erzurumlu İ.Hakkı, s.172, Geniş Bilgi için Bkz. Recep Kılıç, Ahlakın Dini Temeli, Ankara, 1992, s.17, vd.

davranışlar din ve dünya üzerindeki bir mutluluğu sağlama amacına yönelik olarak gerçekleştirilmektedir⁵¹⁷.

Gerek fert gerekse cemiyet hayatını huzur ve saadeti için yukarıda zikredilen iki çeşit müeyyidenin sağlıklı bir şekilde tatbik edilmesine bağlıdır. Ancak cemiyette insanları yalnızca maddi ve hukiki müeyyidelerle idare etmek mümkün değildir. Bunun yanısıra ahlaki değerlere gerekli önemin verilmesi şarttır. Zaten manevi ve ahlaki değerlerden yoksun bir içtimai yapıda maddi ve hukiki değerlerin uygulanması mümkün değildir⁵¹⁸.

İkbal'in gerek şiirlerinde gerekse makale ve diğer eserlerinde tarihte milletlerin medeniyet ve maddi refahta zirveye çıktıkları halde manevi ve ahlaki yönden çöküntüye düşüklerinden yıkılarak tarih sahnesinden çekildiklerini anlattığını görmekteyiz⁵¹⁹. Bu nedenle toplumda veya toplumu oluşturan fertlerde ahlaklılık ne kadar dirlik ve düzenin kurulmasına yardım ederse, ahlaksızlıkta o kadar bozulmasını ve yıkılmasını hızlandırır⁵²⁰.

İkbal'in düşüncesinde, tasavvufi ve ahlaki geleneğe uygun olarak en mükemmel örneği Kur'an-ı Kerim'in "Sen pek yüce bir ahlak üzerinesin"⁵²¹ buyurduğu Hz. Peygamberdir⁵²². Hz.

⁵¹⁷ Altıntaş, s.172.

⁵¹⁸ Dikmen Mehmet, İslam Ahlakı, İstanbul, 1985, s.9.

⁵¹⁹ İkbal, Bal-i Cibril, s.108.

⁵²⁰ Bayraktar, Yunus Emre..., s.84.

⁵²¹ Kalem. 4.

⁵²² İkbal, E. Hodi, s.18.

kamillerin yaptığı güzel ahlak anlayışı ve insanın benliğinin yüceltilmesi düşüncesi yatmaktadır⁵²⁹. Benliğin yüceltilmesi, terbiyesi ve benliği zayıflatan hususlar benlik konusu işlenirken ele alınmıştı⁵³⁰. Şimdi ise İkbâl'in eserlerinde -özellikle manzum eserlerinde- yer alan ahlaki fikirlerine temas edilecektir.

Önce, oğlu Cavid'e yaptığı tavsiyelere bir göz atalım: İkbâl tavsiyelerine zamanın kötü gidişatından insanların gerek ibadetlerinde gerek günlük hayatlarında özü kaybettiklerinden şikayet eder ve şöyle başlar:

"Secde şimdi baş koymuştur sırf yere

Benzemiş bitmiş kocamış pirlere

His, düşünce, din, siyaset, bilgi, fen,

Hepsi candan ayrı varsa yoksa ten.

Elde Kur'an gönlü bilmez arzu

Aklı sığmaz bir acayip şeyki bu."⁵³¹

Eserinin devamında İkbâl, müslümanın günlük yaşayışlarında batının mutlaka etkisini gördüğünden şikayet eder:

"Her ne varsa bilgi, din, namus, ar

⁵²⁹ Gümüşhanevi M. Ziyaüddin, Ehl-i Sünnet itikadi, çev: A. Kadir Kabakçı, Fuat Gürel, İst. 1983, s.93, Krş. Dikmen, İslâm..., s.33, v.d.

⁵³⁰ İkbâl, Bkz. Benlik ve İnsan..., s.140.

⁵³¹ İkbâl, Cavid'e Hitap, s.23.

Ecnebi isteklerin bir dahli var"⁵³²

İkbal, Hz. Peygamberin bir Hadis-i Şerifinden, ilham alarak oğluna şu tavsiyeyi yapar:

"Az ye, az yat, az konuş bir er gibi

Kendi etrafında dön pergel gibi"⁵³³.

Artık şiirinin gelişen bölümünde şu ahlaki tavsiyelerde bulunur:

a- İhlâslı olmak:

"Tertemiz ihlası öğret gönlüne

Kuldan artık titremezsın bir dene"⁵³⁴.

b- Adaletli olmak:

"Adil ol hiçbir zaman zalim değil,

Bey iken yoksul iken ol mutedil"⁵³⁵

Yani İkbal zengin olsanda fakir olsanda orta halli ol diye tavsiyede bulunmaktadır.

c- İslami kaidelere sıkı bağlılıktan kesinlikle taviz vermeyip te'vil'de yapmamak, yapılacak bir işte başkası fetva verseler de yine kendi kalbine danışmak⁵³⁶:

⁵³² İkbal, a.g.e., s.24.

⁵³³ İkbal, Cavid'e Hitap, s.26.

⁵³⁴ Aynı eser, s.26.

⁵³⁵ Aynı yer.

⁵³⁶ Hz. Peygamberin şu Hadisi Şerifine telmihtir: "Onlar sana fetva vermişde olsa kalbine de danış" Kütüb-ü Sitte Muhtasarı, Haz. İ. Canan, Ankara, 1990, c.X, s.13.

"Güçde olsa hükme te'vil isteme

İşte kalbin başka kandil isteme"⁵³⁷

d- Daima Allah'ı zikretmek, böylece nefisini zaptetmiş olmak :

"Rabbi zikretmekle canın dincelir

Nefsi zaptet cismine kudret gelir"⁵³⁸

e- Daima ileriye doğru hareket etmek :

"Ay döner bulmak diler o bir makam

Lakin insan hep yürür durmak haram

Durmayıp uçmaktır ömrün lezzeti

İnle bağdaşmaz onun hür fitratı"⁵³⁹

f- Doğru sözlü olma, helal lokmaya dikkat etmek,

"Doğru sözdür pak gıdadır dine öz,

Yarı görsün halvet-ü cilvetde göz"⁵⁴⁰

g- Hakka bağlı olmakta elmas gibi sert olmak,

"Din yolunda sert olup elmastan

Hakka bağlan kurtulup vesvasdan"⁵⁴¹

h- Önce edebi öğrenmek :

"Din budur: Bitmez yanış, bitmez taleb

⁵³⁷ İkbâl, Cavid'e Hitap, s.26.

⁵³⁸ İkbâl, Cavid'e Hitap, s.26.

⁵³⁹ Aynı yer.

⁵⁴⁰ Aynı yer, Krş. P. Meşrik, s.108.

⁵⁴¹ Aynı yer, D. Kelim, s.25-63.

Sonra aşk lazım fakat ilkin edeb!"⁵⁴²

ı- Namahreme dikkat etmek, arsızdan kaçmak:

"Gizlidir ya bir hanım namahreme

Sende arsızdan kaç ülfet eyleme"⁵⁴³

k- Kimseyi incitmemek:

"İnciten söz gelmesin asla dile

Rabbimin mahlukudur kafir bile,

Küfrü, dini gönlünün bir sırrı say

Bir gönül kırdıysa artık gönle vay"⁵⁴⁴

l- Azimli olmak:

"Handa olsan beyde olsan sen eğer

Azmi asla verme ele fakr'a er"⁵⁴⁵

m- Her şeyini Allah'dan istemek:

"Derdi, gönle özgü bir sermaye bil

Hak'dan iste nimeti Handan değil"⁵⁴⁶

n- Nefsine hakim olup ihtirastan vazgeçmek:

"İhtiras yoksulluğun bir nev'idir

Bahtlı kimse nefsine gaalib gelir"⁵⁴⁷

⁵⁴² Aynı eser, s.27, Krş. Mesnevi, c.IV, s.63.

⁵⁴³ Aynı yer.

⁵⁴⁴ Cavid'e Hitap, s.28.

⁵⁴⁵ Aynı yer.

⁵⁴⁶ Aynı yer, Krş. A. Hicaz, s.39.

⁵⁴⁷ Aynı eser, s.30, Krş. Cavidname, s.141, Krş. Mesnevi c. IV. s.92-93.

Görülüyor ki İkbâl'in oğluna tavsiyeleri hem dini hemde ahlaki tavsiyeler ihtiva etmektedir. Bunun dışında eserlerinin bir çoğunda insan-ı kamil örneği olarak bütün ahlaki güzelliklere sahip hakiki müslümanın vasıflarından bahseder. İşte İkbâl'e göre hakiki müslüman; bir insan-ı kamildir. Çünkü o, Hz. Paygamberin ahlakıyla ahlaklanmıştır⁵⁴⁸.

İkbâl'in eserlerinde müslümanlara yapmış olduğu ahlaki tavsiyeleri şöyle sıralayabiliriz:

a- Gönlünü Hakka ve Kur'an'a bağlamak: "Gönlünü Hakka bağla; nafil beklemeye, padişahlar sana huzur ve saadet veremezler. Zira bu puthanenin kapısında secde edilemez"⁵⁴⁹.

"Eğer müslüman olarak yaşamak istiyorsan bu ancak Kur'an'ın ahkâmına tabiyet etmekle mümkündür"⁵⁵⁰.

b- İmanı tatbikat haline getirmek: "İmana uygun işler ibadetler imanın zevkini arttırır, tatbikat haline gelmeyen iman ölüdür"⁵⁵¹.

c- Kalpte olan dilde de aynısı olmalıdır: "Dilin kalbindekini söylesin bir bir tehlike karşısında bile eskiden beri kalenderlerin meşrebidir bu böyle"⁵⁵².

⁵⁴⁸ İkbâl, Bal-i Cibril, s.128. Krş. R Bihodi, s.38, 52-53.

⁵⁴⁹ P. Meşrık, s.108.

⁵⁵⁰ İkbâl, R. Bihodi, s. 34, Krş. "Her yapığınız işte maksadın Hakka yaklaşmak olsun, Ta ki, Allah'ın azameti sende gözüksün", Bkz. E. Hodi, s.58.

⁵⁵¹ İkbâl, R. Bihodi, Bkz. E. Hodi, s.58.

⁵⁵² B. Cibril, s.55.

d- Birbirini sevmek: "Din adamlarının ilahilerinde hem güç hem barış var. Dünyalıların kurtuluş birbirini sevmektedir"⁵⁵³.

e- Yardımlaşma gerçek mutluluğun anahtarıdır: "Dünyada gerçekte mutlu olanlar ancak başkalarına yardım elini uzatanlardır"⁵⁵⁴.

f- Meşakketlere katlanmayı öğrenmek: "Zamane meşakketlerinden şikayeti bırak meşakkat çekmemiş insan tam ve olgun bir insan değildir. Bilmez misin ki, ırmak suyu başını taşa çarpa çarpa tatlı ve lezzetli olur"⁵⁵⁵.

g- Makam, mevki derdine düşmemek: "Hakkın kulu için makama hiç lüzum yoktur, o kimsenin kölesi değildir" "Padişahlık kaftanı içinde derviş olarak yaşa; gözün daima uyanık olsun, daima Hakkı düşünerek yaşa"⁵⁵⁶.

⁵⁵³ İktbal, Doğudan Esintiler, Bang-i Dara'dan, s.64.

⁵⁵⁴ Aynı eser, s. 55.

⁵⁵⁵ İktbal, A. Hicaz, s.51.

⁵⁵⁶ İktbal, E. Hodi, s. 58.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

I. İKBAL'IN DÜŞÜNCESİNDE SİYASET FELSEFESİ

1- Milliyetçilik

İslam'a göre, milletlerin varlığı bir gerçektir..

Müslümanların tamamı İslam ümmetini, Arap, Türk, Acem gibi topluluklar da müslüman milletleri meydana getirir¹ Milliyetçilik milletini sevmektir². Müşrik, muvahhid hatta dinsizde bile bu duygu vardır. Aslında ecdada saygı ve bağlılık, fitri bir duygudur³. Bunun için islamiyet ecdadla övünmeyi tamamen yasaklamamıştır. Ancak bu övünme ve sevgi, başka milletleri hakir görme ve maddi manevi servetlerine tecavüzü öngören bütün davranışlar milliyetçilikle bağdaşmaz⁴. Doktrin olarak milliyetçilik; toplumun farklı bir kimlik taşıdığının bilincinde olması ve buna göre hak ve menfaatlerini savunmasıdır⁵. İdeoloji olarak ise; insanlarda tabii olarak mevcut bulunan milliyet duygusuna yön verip,

¹ Beyaz Zekeriya, İslam'a göre Milliyetçilik, İst. 1990, s. 17.

² Gedikli Ercüment, İslam'da Asabiyye-Milliyetçilik, Ank. 1990, s.26.

³ Canan İbrahim, Kütüb-i Sitte Muhtasarı, c.IV, s.260, s. 255, Krş. Gedikli, a.g.e., s.24.

⁴ Canan, a.g.e., s.259. Gedikli, a.g.e., s.26.

⁵ Gedikli, a.g.e., s.25.

onu canlı tutan düşünce ve görüş sistemidir⁶. Kavmiyetçilik yaparak, kavmini kayırarak, adaletten ayrılmak, başka kavimlerden olanları küçük ve düşük görmek suretiyle zulmetmek, İslamiyetin yasakladığı milleyetçilik anlayışıdır.

a- İrk, Millet ve Milliyet

Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren Avrupada aynı yüzyılın sonlarına doğru, İslam dünyasında ırka dayalı devlet ve millet olma arzusu gelişip kuvvetlenmiştir. İrk bir realitedir, bunun inkar edilmesi mümkün değildir. İrk üstünlüğünü savunmak en ilkel toplumlardan modern toplumlara kadar herkeste görülmektedir⁷. Bugün geçerli olan görüşe göre sosyolojik açıdan ırkın tanımı şöyle yapılmıştır: "İrkler belirgin ve aynı zamanda kalıtsal olan, doğal seçim, mutasyon, karışma ve yalıtma gibi etmenleri sonucu olarak ortaya çıkan bedensel farklılıklarla belirlenen insan birimleridir"⁸.

İslam düşüncesi insanlar arasında soy veya ırk farklılıklardan dolayı üstünlük iddiasında bulunulamayacağını, üstünlüğün ancak günahlardan sakınmakla olacağını bildirmiştir: "Ey insanlar biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık birbirinizle tanışasınız diye cemiyetlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak Allah indinde en iyiniz, takvası en fazla olanınızdır. Allah bilir ve her şeyden haberdardır"⁹. Ayrıca, insanların dillerinin ve renklerinin ayrı ayrı olmasını Allah'ın

⁶ Aynı yer, Krş. Güngör Erol, Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, İst. 1992, s.78, v.d.

⁷ Gedikli, İslâm'da ..., s.37, Krş. Beyaz, İslâm'a s.101.

⁸ 4 Haz. 1951 tarihinde Unesco'nun Paris'te yapılan toplantısında imzalanan bildiride yapılan tanımı. (Bkz. Gedikli, a.g.e., s.36.)

⁹ Hucurat, 13.

varlık ve kudretini gösteren alametler olduğunu bildirmektedir¹⁰.

Millet ise, aynı toprak üzerinde yaşayan siyasi organizasyon oluşturmuş, soy, dil, din, kültür ve tarih birliğine sahip bunun neticesi olarakta milli bir karakteri bulunan, gelecekte de bir arada yaşama arusunu taşıyan insanların meydana getirdiği topluluktur diyebiliriz¹¹.

Milliyet, millet olmanın bütün vasıflarına haiz olduğu halde siyasi organizasyon oluşturamadığı için, yani devlet kuramadığı için millet adı verilmeyen insan topluluğudur. Milliyetin hukuki manası ise "tabiiyyet" yani vatandaşlıktır¹². Millet ile halk arasında şu fark bulunmaktadır: Millet, geçmişteki, haldeki ve gelecekte nesillere şamil bir kavramdır. Halk ise ülke sınırları içinde yaşayan insanların tümüdür, bu insanların arasında mensubiyet şuurunun bulunmasında icab etmez¹³. Millet değilse, halk görüşünü savunanlar genellikle tarihlerine ve kültürlerine yabancı kimselerin savundukları bir tezdır.

İkbal'in düşüncesinde ırk fikri pek fazla önem arzetmez ve ırkçılık yapılmasını şiddetle reddederek puta tapıcılık

¹⁰"Gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin değişik olması, O'nun varlığının belgelerindendir" (Bkz. Rum, 22).

¹¹Gedikli, İslâm'da..., s.16, Krş. Arvası . Arvasi Abdülhakim, Türk İslâm Ülküsü, İst. 1992, c.2, s.255, Beyaz, İslâm'a, s.25, Güngör, Kültür Değişimleri...,s.78.

¹²Sadri Maksudi Arsal, "Milletlerin yaşayabilmeleri ve mensup oldukları millete bağlılığı ve sadakatidir" demektedir. Bunu İkbal açısından düşündüğümüzde mensub olduğu İslam milletine bağlılık o milleti oluşturan ümmet şuuruna ermesini sağlar. Bkz. Arsal, Sadri Maksudi, Milliyet DuygusununSosyolojik Esasları, İst. 1975, s.63.

¹³Gedikli, a.g.e., s.10, Krş. Beyaz, a.g.e., s.23, Arvasi, a.g.e., s.256.

olarak algılar. İrkçılığı bir bakıma su ve çamur kaydından kurtulamamak olarak gören İkbâl, renk ve kokulara ayrılmanın müslümanlara haram olduğunu belirtir: "Ne Efganlıyız, ne Türk'üz nede Tatarız, Bir çemen evladıyız; aynı ormanda yetişmişiz, renk ve koku ayırmak bize haramdır. Zira bizi aynı ilkbahar yetiştirmiştir"¹⁴. İlkbahardan maksat Hz. Peygamber ve onun tebliğ etmiş olduğu İslamiyettir. Önce renk ve kokudan sıyrılış ve ondan sonra Hintli veya Turanlı olduğunu belirten İkbâl, bizi birbirimize bağlayan soy sop rabitası değil, Hicazlı sevgilidir demektedir¹⁵. Bir eserinde İkbâl şöyle der: "Yalnız O'nun sevgisi bizi birbirimize bağlamaya kafidir. Gözümüze O'nun şarabının keyfi kafidir. O şarabın sarhoşluğu kanımıza kadar işlemiştir. O, eskiyi yakıp mahvetmiş ve yeniği yaratmıştır"¹⁶.

İkbâl'e göre ırk, renk, soy, sop önemli değil; mühim olan peygamber sevgisinin etrafında tüm milletlerin kümelenmeleridir.

İkbâl'e göre ırk ile iftihar etmek cehalettir. İrkin hükmü ten üzerine caridir, ten ise fanidir¹⁷. Allah'a bağlılık ve aşk¹⁸ canda, soy sop bedendedir. Bunun için Aşk bağı, soy sop bağından daha kuvvetlidir¹⁹.

¹⁴İkbâl, P. Meşrik, s.39.

¹⁵R. Bihodi, s. 56, Hicazlı Sevgili: Hz. Peygamber kastedilmektedir.

¹⁶Aynı yer.

¹⁷İkbâl, R. Bihodi, s.56.

¹⁸Burada kastettiği mana: Peygamber sevgisidir.

¹⁹İkbâl, R. Bihodi, s. 56, Krş. Hucurat, 13.

İkbal'e göre, ırkçılık bir ad yüzünden insanları rezil edip birbirine düşüren, bir adım dahi ileri gitmeye engel olan, putlara tapmaya benzer bir düşüncedir²⁰.

İnsan fikri puta tapar, put yapar; her zaman bir put arar. Gene ortaya bir azerlik (put yapıcılık) usulü atıldı. Yeni bir Allah heykeli yontuldu. Bu put, kan dökmekten zevku sefa bulur. Bu putun adı renk, mülk ve neseptir²¹ Irkçılık fikrini ilk defa ortaya atanların İngiliz Lordları olduğunu belirten İkbal, şöyle der: "Tepeden tırnağa hile ve fen dolu Garbın Lord'u din ehline vatan talimini verdi"²². Ancak, din topraktan sıyrılmaktır. Bunun için can, cihetlere sağlamayacağından dolayı hür insan için vatan ve toprak kaydına düşmek fikri yabancıdır²³.

İkbal'in düşüncesinde millet; içi bal dolu bir kovana benzer. Bu petek Hz. İbrahim peteğidir. Bal, Hz. İbrahim'in imanı olup nergiz, lale, nilüfer ve çeşitli çiçeklerden özleri toplanmış birer damladır. Ancak hiçbirisi hangi çiçekten geldiğine itiraz etmez: "Ey akıllı dostum, balı petek yuvalarında gör de, bundaki ince manayı anla, o bal kırmızı laleden alınmış bir katre, şehla nergisten bir katredir. Fakat bu demiyor ki, ben nergisten alındım. O demiyor ki, ben nilüferden toplandım: bizim milletimiz İbrahim peteğidir. Balımız İbrahim imanıdır. Eğer soy sopu millet mefhumunun bir cüz'ü sayarsan kardeşlik işini rehnedar edersin"²⁴.

²⁰Cavidname, s.116. Krş. R. Bihodi, s.52.

²¹İkbal, R. Bihodi, s.43.

²²İkbal, Cavidname, s.115. Bkz. Makyavelizm, Bolay, a.g.e., s.157.

²³İkbal'de ümmetler topluluğu fikrine istinat eden bir milliyetçilik anlayışı var olduğu görülmektedir.

²⁴İkbal, R. Bihodi, s.55.

İkbal'e göre asıl millet; ırk, soy sopa bağı olan millet değil İslam düşüncesinde sınırları ve özellikleri belirlenmiş bir tek ideal ve ülküler etrafında toplanılan insanlar topluluğudur. "Bizim milletimizin temeli başkadır. Bu teme bizim gönüllerimizde gizlidir. Biz hazır olduğumuz halde gaibe gönül bağlamışız o halde şunun bunun kaydından kurtulmuşuz"²⁵. Bunun için müslüman milletlerin kuvvet kaynağı Hz. Peygamberin ırklar ötesi kurmuş olduğu birlik şuurundandır. Bundan İslam milleti hayat bulmaktadır.

b- Vatan ve Milliyetçilik

Ülke-yurt-devletin unsurlarından biridir. Devlet felsefesi açısından toprağı olmayan topluluğun devlet niteliğı kazanması düşünülemez. Bugün bile bunun mücadelesini yapan, devlet olabilmek için toprağı sahip olma mücadelesi veren topluluklar görmekteyiz.

Vatan, sadece bir toprak parçası olmaktan öte, sevilen, bağlanılan uğrunda canlar, mallar feda edilen bir milletin maddi manevi bütün varlık ve kıymetlere verilen isimdir²⁶. Bunun için vatan sevgisi milliyet duygusunun oluşumunda önemli bir unsurdur. Çünkü tapraktan yaratılan insanın toprağı sevgiyle bağlanması kadar tabii bir şey olamaz. Kültürümüzde bu konuda yerleşmiş atasözleri vardır. Bir hadis derecesinde kendisine itibar edilen "vatan sevgisi imandandır" sözü veya "Allah'ım dünyada vatansız ahirette imansız bırakma" gibi sözler, bunlara güzel bir misaldir²⁷.

İkbal'de aynı görüşte olup toprağın milletin oluşumuyla alakasını şöyle dile getirir: "Vatan denilen bir avuç toprak,

²⁵İkbal, R. Bihodi, s.13.

²⁶Beyaz, İslâm'a ..., s.31. Krş. Gedikli, İslâm'da ..., s.28.

²⁷Gedikli, a.g.e., s.28.

Mısır, İran,Yemen dediğin şey ise, vatandaşın vataniyle alakası var; çünkü milletin tohumu onun toprağındadır" ²⁸.

Fakat İkbâl'in tasvib etmeyip karşı olduğu vatan anlayışı; özellikle batılıların çeşitli oyunlarıyla müslümanların parça parça bölünerek kağıt üzerinde cetvellerle sınırları çizilip bölünmelerinden oluşan vatan anlayışıdır. Neticede aynı tarihi geçmiş ve ortak kültürü paylaşan, aynı zamanda asırlarca beraber yaşayan müslümanlar birdenbire aralarında husumet ve geçimsizlik ortaya çıkmış, zaman zaman savaşılar ve toprak kavgalarına varan bir hal almıştır. İşte bu tehlike karşısında İkbâl, bu fikrin ve tehlikeli oyunların kaynağının batılıların olduğunu belirterek müslümanları uyarmış ve birliğe davet etmiştir. "Politika dilinde vatan başka bir anlam taşır. Peygamberin sözlerinde vatan başka bir anlam taşır. Dünya ulusları arasında rekabet işte bundandır. Ticaretin amacı sömürü ise işte bundandır. Allah'ın kulları bunun yüzünden milletlere bölünür. İslam birliğinin kökü bununla kazılır" ²⁹.

İkbâl'in vatan anlayışı tam bir netlik arzetmez. Bir yandan vatana bağlı kalınmasının milletlerin oluşumunda önemli bir faktör olduğunu vurgularken diğer yandan vatan anlayışının asrımızda oluşturulan yeni bir putçuluk olduğunu söyler: Ancak bu putçuluğu biz yukarıda temas ettiğimiz nitelikte müslümanların bölünüp parçalanmaları olarak algıladığımızda görüşlerinde bir tezat olmadığını görürüz ³⁰.

²⁸İkbâl, Cavidname, s.116, Krş. Gedikli, a.g.e., s.29.

²⁹Asrar, Doğudan Esintiler, (Bangî Dara'dan) s.74.

³⁰"Müslüman ayrı bir Harem (Kabe) inşa etmiştir. Uygarlık Azer'i (put yapan) de yeni yurtlar inşa etmiştir. Bu yeni tanrıların en büyüğü

Çünkü Müslümanların tarihi gelişimine bakıldığında vatan ve ırk birliği değil, din ve inanç birliği ön plandaydı. Bu durum kendi milli-benliğini ve mensubiyet anlayışını kaybetmeden varlığını bir devlet içerisinde sürdürme neticesine götürmüştü. Ancak İktbal'inde belirttiği gibi ırka dayalı milli devlet anlayışı çıkıp inanç yerine ırkı ön planda tutan bir zihniyetin hakim olmasıyla müslümanlar parçalanmış, Arap, Türk, Acem, Afganlı, Hintli diye bölünmüştür. İşte İslam birliğinin kökünün kazılmasına sebep olarak gördüğü ve putçuluk dediği budur.

İktbal'in düşüncesinde millet ve milliyet kavramı memleket ve ırk mefhumundan ziyade inanç ve din faktörü ağırlık kazanmaktadır: "Müslüman isen gönlünü bir iklime bağlama, bu keyfiyet ve kemmiyet aleminde kaybolup gitme, Müslüman memleket mefhumuna sığmaz. Onun gönlünde Şam ve Rum manasız sözlerdir"³¹. Yani nihai hedef olarak millet, Hz. Peygamberin ümmeti, vatan da müslümanların yaşadıkları geniş coğrafyadır.³².

İktbal'e göre milliyet mefhumunu ırka dayalı bölünmüş bir vatan üzerinde bina edenler müslümanlar arasında dostluğa ve kardeşliğe son vermişlerdir. Bu düşünce İslam milleti için çok büyük bir tehlikedir.

İktbal, çağın gerektirdiği şartlar neticesinde ayrı ayrı devletler haline gelmiş müslümanların artık kendi içlerinde birlik ve kardeşliklerini tesis ederek devletlerini yükseltmelidirler. Ayrı devletler halinde yaşayan

vatandır. Giydiği elbise ise dinin kefenidir. (Bkz. Asrar, a.g. yer.) Krş. İsmail Kara, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, İst., 1986, c.1, s.447.

³¹ İktbal, R. Bihodi, s.26.

³² Asrar, Doğudan..., s.73, Krş. R. Bihodi, s.27.

müslümanları bir bahçenin koku yayan güllerine benzeten İkbâl şöyle der: "Gül kokusu gülü terkettiği için dönüp dolaşıyor ve bahçenin geniş sahasına yayılıyor"³³. İkbâl'in nihai hedef olarak düşündüğü müslüman devletlerin ırk ve soy düşüncelerini bir yana atarak asgari müştereklerde aynı inanç ve idealler uğrunda kuvvetlenmeleri gerekmektedir. Ancak dünyada yaşayan müslümanların bir tek çatı altında toplanarak birleşmeleri henüz mümkün olmamıştır. İkbâl'in ideal düşüncesinden bu sonuç ortaya çıksa da gerçekleşmesi şimdilik mümkün görünmemektedir. Fakat İkbâl'in devlet hakkındaki düşüncelerini süsleyen hedef budur.

2- Batılılaşma

Avrupalılaşma, garplılaşma, medenileşme, uygarlaşma, çağdaşlaşma gibi kelimelerle ifade edilen batılılaşma, müslüman milletlerin tarihlerinde gerçek manada batılılaşma ailgisi olmayan açık ve gizli yabancı sömürge zihniyeti ve yabancı baskısı şeklinde kendini gösterir³⁴. Kapitalizm ve sömürgecilik batıda rönesanstan bu yana gerçekleşen sanayi devriminden itibaren beraberce ortaya çıkmış ve birlikte gelişmişlerdir. Bundan sonra batının meselesi, ortaya çıkan çeşitli felsefi akımlar sayesinde, mutlak değerlerinin varlığına imanin terkedilmesidir³⁵. Öte yandan batı menediyetinde bazı önemli fikri değişiklikler de yaşanmıştır. Batı medeniyetini oluşturan esas unsurlar bu aşamada ortaya çıkmış ve gelişme keydetmiştir. Bugün gerçek manada batılılaşmanın bu unsurlara bağlı olduğuna inanan pekçok kimse, bunların; ilim,

³³İkbâl, R. Bihodi, s.27.

³⁴Doğan Mehmet, Batılılaşma İhaneti, İst. 1986. s.9.

³⁵Roger Garaudy, İslam ve ..., s.28.

teknik ve insan haklarını teminat altına alan hukuk ve hürriyet olduğunu kaydederler³⁶.

İkbal, bu unsurların batıya islam düşüncesinin etkisiyle ulaştığı kanaatindedir³⁷.

Aynı şekilde bu unsurlardan bilhassa ilim ve tekniğe sahip olunduğu takdirde müslümanların batı medeniyetini yakalayabileceği kanaati yaygındır. İkbal'in bu kanaatte olduğunu görmekteyiz³⁸.

Dana önce de İkbal'in Avrupa'ya giderek öğrenim gördüğünü, doktora çalışmasını da orada yaptığını, çeşitli devlet ve ilim adamlarıyla görüşüğünü ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinde konferanslar verdiğini belirtmiştik. Batıyı bu kadar yakından tanıyan bir filozof olarak memleketine döndükten sonra batı hakkında yaptığı tespitlerin ve tenkidlerin hala geçerliliğini koruduğunu görmekteyiz. İkbal'in de belirttiği gibi, çalışma, azim ve gayretleri disiplinli olmaları gibi olumlu yönleri olduğu kadar, kapitalizm ve sömürgecilik düzenlerini kurarak zayıf durumda olan özellikle müslümanları ezmeye çalışan düzenler gibi olur. uz yanlarının da var olduğunu inkar etmek imkansızdır.

İkbal batıda kaldığı süre içerisinde gördüğü iyi hasletlerin önceden müslümanların ellerinde olduğunu ve o zamanlar hakim durumunda bulunduklarını halbuki bu güzel hasletlerini

³⁶Turhan Mümtaz, Garplılaştırmanın Neresindeyiz, İst. 1967, s.46.

³⁷İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden ..., s.23-24, Krş. Geniş Bilgi için Gürkan Ahmet, İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi, Ankara, 1965, s. 17, 416.

³⁸Turhan, Garplılaştırmanın ..., s.47, Krş. Dini Düşüncenin ..., s.24.

kaybettikten sonra hakimiyet ve güçlerini batılılara kaptırdıklarını eserlerinde üzüntüyle dile getirir³⁹.

İkbal'in son zamanlarda üzüntüyle müşahade ettiği bir başka husus, İslam dünyasının manevi yönden akıl almaz bir hızla batıya yaklaşmasıdır. Önceleri bunu tehlikeli bulmayan İkbal, batı dünyasının iki yüzünün varlığını keşfettiğinde gerekli uyarıları yapmayı ihmal etmemiştir⁴⁰. Çünkü M. Turhan'ın da belirttiği gibi "Bugünkü garp medeniyeti bizim onu taklide başlağımız devirlerdeki garp medeniyeti değildir. O, artık tarihe karışmıştır" Batının da artık değerleri değişmiş gerçek yüzü ortaya çıkmıştır⁴¹. İkbal'de bu medeniyetin İslam kültürünün bazı çok önemli safhalarının yalnız bir uzantısı ve gelişmiş şekli olarak görürken, "Tek korktuğumuz şey, Avrupa kültürünün parlak dış görünüşünün bizim için birer ayak bağı olup bu kültürün, gerçek yüzünü görmemizi engelleme ihtimalidir"⁴² demektedir.

Batı medeniyeti hakkında Meryem Cemile'nin şu tespiti İkbal'in fikirlerini doğrular mahiyettedir: "İslamda insanın maddi refahı yalnız bir vasıttır. Garbda ise bizzat nihai gaye nazarıyla bakılır"⁴³.

Batının görünüşteki parlak yüzü, onun hedefe götüren her yolu meşru sayan zihniyeti İkbal'in düşüncesini hiç

³⁹İkbal, B. Cibril, s. 132, Krş. Cavidname, s.313. Krş. Gürkan, a.g.e., s.466.

⁴⁰İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.23-24, Krş. Cavidname, 66-69.

⁴¹Turhan, a.g.e., s.22.

⁴²İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden ..., .24, Krş. B. Cibril, s.59, Garaudy, İslâm..., s.28.

⁴³Meryem Cemile, Batı Materyalizmi Karşısında İslam, çev: Kemal Kuşçu, İst. 1962, s.48, Krş. Garaudy a.g.e., s.29.

etkilememiştir: "**Batı ilminin cilvesi aklımı başımdan alamadı benim. Medine ve Necef'in toprağı sürmesidir gözümün**"⁴⁴.

Batı ile İslam Dünyasının karşılaştırmasını yapan İkbâl, bu iki tarafın eksik yanlarını veciz bir şekilde şöyle ifade eder: "**Şark, hakkı görüp dünyayı görmemiştir. Garp dünyada kalıp Haktan kaçmıştır**"⁴⁵. Garaudy ve Meryem Cemile gibi daha pek çok batılı ve doğulu ilim ve fikir adamının görüşleride aynı dorultudadır⁴⁶.

İkbâl'e göre, batı medeniyeti yıkılacaktır. Onun bu kanaate varmasının sebebi açıktır. Çünkü Batılılar geliştirdikleri teknolojileriyle göklere ve denizlere hakim olmuşlardır. Ayrıca geliştirdikleri silah ve bombalarla milyonlarca insanın sırf kendi çıkarları için kanlarını akıtmışlardır. Ama bir gün ilahi kudret hepsini gırdabında boğacaktır⁴⁷. Aynı zamanda köşe kapmaca oynar gibi paylaştıkları İslam memleketlerinde artık Avrupalılar barınamayacaklardır. Çünkü eski dünya üzerinde yenibir dünya doğmaktadır. İçlerindeki uyanık insanlar halkı uyuklarından uyandırıp sabahı müjdelemektedir⁴⁸.

İkbâl, Batı medeniyetinin görüldüğü gibi olmadığını gören yönünün göz kamaştırdığını gönlünde buna kandığını

⁴⁴İkbâl, B. Cibril, s.59.

⁴⁵İkbâl, Cavidname, s.66, B. Cibril, s.47.

⁴⁶Garaudy, a.g.e., s.27, Cemile, Batı ..., s.47.

⁴⁷İkbâl, B. Cibril, s. 192, Krş. Garaudy, a.g.e., s.29, Cemile, a.g.e., s.49.

⁴⁸İkbâl, B. Cibril, s. 132, Krş. Cemile, a.g.e., s.47, İkbâl, Türkiye'nin uyanışını zevkle izlemiş ve diğer ülkelerinde örnek almalarını istemiştir.

belirtir⁴⁹. Müslümanlar garbın cazibesine kapılır onların putlarının önünde eğilirse meydana gelecek sonuçlarına da katlanmak zorundadır. Çünkü netice ağır olacaktır: "Garbın taklidi, şarkı kendinden uzaklaştırır; bu kavimlerin garbın tenkidini yapması gerekir".

Garplılarda ait gösteriş sihirbazlıktır, başkasına istinad etmek küfürdür⁵⁰. Garaudy'nin görüşleri İkbâl'in fikirlerini desteklemektedir. O'na göre kim olursa olsun eğer geleceklerini seviyorlarsa, bilsinler ki, Batı medeniyeti iflas etmiştir. "Eğer kendimizi bu medeniyetin akıntısına barıkacak olursak o bizi toplu intihara götürür" demektedir⁵¹.

Müslümanların batı karşısında almaları gereken tavrın çerçevesini şöyle çizmiştir: "Garbın kuvveti ne çenk ne rebaptandır. perdesiz kızların raksından değildir.

Lale yüzlü sihirbazların büyüünden değildir,

Çıplak bacaklar ve kesilmiş saçlar değildir,

Onun muhkem olması densizlikten değildir,

Onun parlaklığı latin harflerinden değildir.

Avrupalıların kuvveti, ilim ve fendendir,

İşte bu ateşten onların ışıkları parlıyor,

Hikmet elbiselerin kesilmesinden ileri gelmez; sarık ilim ve hünere mani değildir. Ey şuh ve cüretli genç; ilim ve fen için kafa lazımdır, Avrupa elbisesi değil!⁵².

⁴⁹İkbâl, Cavidname, s.315, Krş. Cemile, a.g.e., s.47; Dogan, Batılılaşma ..., s.32.

⁵⁰İkbâl, Cavidname, s.316.

⁵¹Garaudy, a.g.e., s.27.

⁵²Cavidname, s.313.

Mehmet Akif'te batılılaşımadaki ölçünün, Avrupa'nın ilim ve fenninden istifade edilmesi gerektiğini, aksi halde batının giyim kuşamının ve yaşayışının taklid tahlil edilmesinin terakkiye mani olacağını belirterek İkbâl ile aynı görüşü paylaşmaktadır.

Başka yerlerde taharriye heveslenmeyiniz
Onu kendinden bulur yükselecek bir millet
Çünkü her noktada taklid ile sökmez hareket
Alınız ilmini garbın, alınız san'atını,
Veriniz hemde mesainize son sür'atini⁵³.

Batının ilim ve fennini isteyen doğuluların Avrupanın bütün zahiri olaylarını taklidi şart değildir. Ancak Mümtaz Turhan'ın da belirttiği gibi batının ilmini almaktan bahseden herkesin yalnızca yaşayışını taklid etmekle kaldıklarını bunun hayata geçirilmediğini belirtir⁵⁴.

Önceleri Batılılaşmayı ihtiyatla karşılayan fikir adamları mevcuttu. bunlardan biri de Ziya Paşa'dır. O şöyle demektedir:

"İster isen anlamak cihanı,
Öğrenmeli Avrupalı lisanı.

Bitmiş orada fûnun terakki" diyerek "çağdaşlaşma" anlamında batıya yönelmeyi tavsiye etmektedir. Ancak batı taklitçiliği tarzında gelişen olaylar karşısında "Avrupalılaşıma"ya karşı şu sözleri sarfetmekteydi:

"İslâm imiş devlete pabend-i terakki
Evvel yoğ idi iş bu rivayet yeni çıktı

⁵³Safahat, s.187.

⁵⁴Turhan, İslâm..., s. 23. Krş. Safahat, 185.

Milleti nisyan ederek her işimizde
Efkar-ı Frengi tebaiyet yeni çıktı"⁵⁵.

Ahmet Cevdet Paşa, Ziya Paşa, Ziya Gökalp, Mehmet Akif gibileri, hep aynı noktada birleşmekteydiler. Batılılaşmak yerine çağdaşlaşalım, bunu kendi değerlerimizle birlikte yabancılaşmadan gerçekleştirelim. Zaten İktbal'in de aynı fikirde olduğu görülmektedir.

3- Devlet İdaresi ve Cumhuriyet

İkiden fazla insanın biraraya geldiği yerde bir nizam ihtiyacı doğar. Hayatın başlangıcından beri bu böyle olmuştur. Zaman içinde toplumlar çoğalıp geliştikçe nizamın kaideleri şekillenmeye ve yayılmaya başlamış bunları uygulayacak müesseseler oluşmuştur. Neticede hukuk, kanun ve devlet nizamına gelinmiştir.

Tarih boyunca pek çok siyaset felsefecileri devlet idaresi hakkında çeşitli görüşler ortaya atmışlardır. Bunlardan bir kısmı devlet yönetimini dine dayandırma eğilimi göstermişlerdir. İlk çağlarda Eflatun, hayal ettiği devletinde "Felsefecilerin idareci durumunda olduğu insanlar arasında erdemin hakim olduğu dine dayalı bir devlet idaresi arzulamaktadır"⁵⁶. İslam Düşünce Tarihinde de, Farabi'nin "El medinetül Fazıla"sı⁵⁷, İbn Haldun'un "Mukaddime"si⁵⁸ müslüman filozofların ortaya koymaya çalıştıkları devlet felsefelerine misal olarak zikredebiliriz.

⁵⁵Kabaklı Ahmet, Temellerin Duruşması, İst. 1990, s.366, Turhan, a.g.e., s.57-66, Akif, a.g.e., s.442, Ayrıca geniş bilgi için Bkz. Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, s.200.

⁵⁶Eflatun, Devlet, çev: Salahattin Eyüboğlu, Ali Cimcoz, İstanbul, 1975, s.121.

⁵⁷Farabi, "El-Medinetül Fazıla", çev: Nafiz Danışmen, İst, 1989, s.79, v.d.

⁵⁸İbn Haldun, "Mukaddime" çev: Zakir Kadiri Ugan, İst. 1989, c.I. s.444, v.d.

İkbal'in düşüncesinde de devlet idaresi dine dayalı bir yönetim şeklidir. Ancak İkbal'in düşüncesinde net bir biçimde idare şekli ortaya konmuş değildir. Ancak devleti oluşturan fertlere İslam topluluğu, bu topluluğa da ümmet denir⁵⁹. İkbal'in tasavvur ettiği devlette dünya ahiret dengesi kurulmuş olup devlet, din ve dünya işlerinde "dünyevi" ve "uhrevi" diye bir ayırım yapmaz. Çünkü böyle bir devletin amacı; şeriatin insanlar arasında yayılmasını ve yaşanmasını sağlamaktır⁶⁰. İslamın tevhid anlayışını yansıtan İslam devletinin anayasası iki temel prensibe dayanır; Biri ilahi kanunların üstünlüğü, diğeri ise; bütün vatandaşların kanun önünde mutlak eşitliğidir. "Allah katında en üstün olanınız O'ndan en çok korkanınızdır"⁶¹. İkbal'e göre fertlere "manevi güç" kazandıran eşitlik anlayışı İslami siyasi iktidarın temeli olarak değerlendirir⁶².

İkbal'in eşitlik üzerinde çokça durması, onu demokrasinin İslam'da en önemli siyasal ideal olduğu sonucuna götürmüştür. bu yönetim şekli, İslam'ın çıkarlarının müslümanların çıkarlarından üstünlüğü kaidesine dayanır. Çünkü İslamiyet, hürriyetlere yalnızca içtimai menfaatler için kısıtlamalar getirirken, insanın tüm yetenek ve karakterlerinin geliştirilmesi için yeterli hürriyeti de tanır⁶³.

⁵⁹Bkz. Hakikat bu sizin ümmetiniz bir tek ümmettir. Ve Ben Rabbinizim. O halde bana kulluk edin (Enbiya, 92)

⁶⁰İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.210.

⁶¹Hucurat, 13,

⁶²İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.211.

⁶³Esposito John, Güçlenen İslam'ın yankıları, çev: Erol Çatalbaş, İst. 1989, s.204, Krş. Dini Düşünce..., s.216.

İkbal'e göre aslında temellerinin İslam'da bulunduğu ancak çağımızda Batıda geliştirilen demokrasi anlayışının bir kısmına katılmakla beraber bütünüyle kabul etmez. Çünkü batılı demokrasi anlayışında insanların değeri veya yetişmiş insanların fikirleri değil, sayıya değer verildiğini belirtmektedir⁶⁴. Mevdudi'de bu fikre katılarak Batının yönetim şekillerinde insan sayısına, yani halk hakimiyetine dayandığını belirterek şöyle der: Batılının siyasi düşüncesine göre cumhuriyet idaresi halk hakimiyetine dayanır - yani İkbal'in dediği gibi insanların sayıldığı bir yönetim- İslam'ın getirdiği politik nizamda ise, hakim olan halkın kendisi değildir. hakimiyet hakkı; halkın da, kabul ettiği ve teslim olduğu Allah'a aittir⁶⁵.

Bu düşünceye göre İkbal, yöneticilerin seçkin ve kendisinin merd-i mü'min diye tarif ettiği şahsiyeti ve benliği yüksek insanlardan oluşmalıdır. Aksi halde ideal bir demokrasi yönetimi gerçekleşemez⁶⁶. İkbal'in böyle bir düşüncesi görünüşte cazip görünse de böyle bir yönetim biçimi bu zamana kadar tam manasıyla hiç bir yerde gerçekleştirilememiştir. Çünkü demokrasi geleneklerinde salt çoğunluk prensibi esas olup mükemmel insanların görüşlerine itibar edilmez.

İkbal'in devlet ve demokrasi fikrinde en küçük bir aristokrasi anlayışı bile İslam'a aykırıdır. Çünkü, ileride temas edileceği gibi, ideal bir milletin gerçekleşmesi için lüzumlu şartlardan olan tevhit ve peygamberlik anlayışında eşitliği

⁶⁴İkbal, Darb-ı Kelim, s. 54, Esposito, a.g.e., s.204.

⁶⁵Mevdudi, Ebul-Ala, Hilafet ve Saltanat, çev: Ali Genceli, İstanbul, 1972, s.34.

⁶⁶Esposito, a.g.e., s.104.

bozacak, hukuku çiğneyecek hiçbir kanun ve uygulama yoktur⁶⁷.

İkbal'e göre bir devletin savaş durumunu ortaya çıkartacak tek mazeret toprağa sahip olmak veya başka şeyler değil, sadece Allah aşkı ve İlayı kelimetullah içindir: "Haktan gayri bir gaye uğruna kılıcını sıyıran kimsenin kılıcı, kendi göğsüne gömülür"⁶⁸.

İkbal'e göre şimdilik her müslüman topluluğu devletlerini kurup kendi içlerine çekilmeli ve geçici olarak bütün dikkatlerini sadece kendi meseleleri üzerine yoğunlaştırmalıdır. Tâ ki; bütün müslüman devletler aralarında cumhuriyetler topluluğu kurabilecek yetkiye ve güce erişsinler. İslami yönetimle yönetilen bir devlet, bir milletler cemiyetidir. Bu öyle bir milletler cemiyeti ki, sun'î sınırlar ve ırk ayırımlarını, fertlerin sosyal faaliyet alanını daraltmak için değil, sadece tanışmalarda kolaylık olması içindir⁶⁹.

İkbal, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı olarak ayrı kurumlar halinde çalışmasını yanlış bulur. Bu durumun İslam dünyasını ve özellikle Türkiyeyi saran bir batı cereyanı olduğunu belirtir⁷⁰. Çünkü bu durumun Hristiyanlıkta devlet ile Hristiyanlığı karşı karşıya getirmiş olup, yıllarca süren tartışmaları başlattığını belirtir.

İkbal'in düşüncesinde, devlet yönetiminin şeklinden ziyade, o devleti oluşturan fertlerin benlikleriyle ve sağlam bünyeye dayalı teşkilatlarına ilgili fikirler ortaya koyup bu işin pratikte uygulanmasını kendinden sonraki gelenlerden

⁶⁷İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.211, Krş. Mevdudi, a.g.e., s.31.

⁶⁸E. Hodi, s. 59.

⁶⁹İkbal, Dini Düşüncenin..., s.216, Krş. Esposito, Güçlenen..., s.205.

⁷⁰Esposito, a.g.e., s.208.

istemmiştir. Bu işin pratik yönünü de bilindiği gibi, M. Ali Cinnah ve onun arkadaşları ortaya koymuştur⁷¹.

İkbal'in düşüncesinde devleti meydana getiren unsurların en önemlisi ferttir. Fert, cemiyeti, cemiyet milleti, millet de devleti oluşturur. İkbal'in düşüncesinde bu kavramlar iç içe ve birbirleriyle irtibatlıdır.

a- Fert ve Cemiyet

İkbal'e göre fert, cemiyetin dolayısıyla milletin temel unsurudur. Ferdin yaşayabilmesi için iç benliğini maddi hayatla irtibatlandırması gerekir. İkbal'in deyimiyle buna; "Can ve ten" işbirliği denir böylece fert yaşama şansını elde eder⁷² Fertle cemiyet daima birbirleriyle dayanışma halinde olmalıdırlar. Tarih sahnesine cereyan eden bütün olaylarda, fertle cemiyet arasında devamlı bir münasebet var olduğu gözlenmiştir⁷³. İkbal'e göre ferdin cemiyete bağlanması fert için bir rahmettir: "Cemiyet içinde kendini yok eden fert, deryalar kadar genişlemek isteyen bir damlaya benzer. Fert mensub olduğu cemiyetin ve milletin değerine göre ihtiram görür. Ferdin bir nizamata tabi olabilmesi için cemiyet içinde yaşaması lazımdır. Çünkü ferdin tekbaşına bir varlığı ve rolü sözkonusu olamaz. Cemiyeti oluşturan vahdet bağı İkbal'e göre islamiyet sayesinde gerçekleşir. Milletin nihai kaderi devletin teşkilat ve nizamından çok fertlerin güç ve yeteneklerine dayanır⁷⁴.

⁷¹İkbal, R. Bihodi, s.23, Farabi, el Medinetül ..., s.79.

⁷²İkbal, R. Bihodi, s.23, Krş. Farabi, a.g.e., s.79.

⁷³Kutub Muhammed, İslamda Fert ve Cemiyet, çev: Mehmet Süslü, İst. 1985, s.208, Krş. R. Bihodi, s.29.

⁷⁴İkbal, R. Bihodi, s.9, Krş. Kutub, İslâmda..., s.208, v.d. Farabi, Devlet ..., s.49, Eflatun, a.g.e., s.92-117.

b- Millet (Ümmet)

Daha önce de belirtildiği gibi İkbâl'in millet mefhumunda anladığı, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin sünnetinin etrafında kenetlenilen çeşitli ırk, dil ve renge mensup insanlar topluluğudur⁷⁵. Bu görüş ırki bir milliyetçiliği savunanlara karşı uygun düşmemektedir. İkbâl milleti vahdet temeline dayandırarak şöyle der: "Dinin kuvveti vahdettir. Vahdet görünür hale gelince millettir"⁷⁶. Vahdeti gerçekleştiren fertlerin değişik bakışlardan bir tek görüş ortaya çıkaracaklarını belirterek bu birliği gerçekleştirenlerin millet olmaya hak kazanacaklarını savunur⁷⁷.

İkbâl'in düşüncesinde ideal bir millet fert gibi bir şahsiyet ve bir "ego"dur. Dolayısıyla "ego"nun yükseltilmesi için gereken unsurların aynısı, bir "benlik" olan milletin geliştirilmesi için de geçerlidir⁷⁸. İkbâl, eserlerinde ideal bir milletin teşkili için gerekli olan faktörleri şöyle sıralamıştır: dini ve milli manada tevhid, lider (Hz. Paygember), Kanun (Kur'an-ı Kerim), merkez (Mekke), Toprağın işlenmesi, ve kadına değer vermek⁷⁹.

1- Tevhid:

Allah'ın birliği, insanların birliğine aksediyor. Bu şekilde yalnız gerçek tevhid sayesinde insanların yalnız gerçek tevhid sayesinde insanların birliği ve ondan dolayı müstakbel bir sulh

⁷⁵İkbâl, P.Meşrik, s.39. Krş. Said Havva, İslam, çev: Salih Uçan, İstanbul, 1987, s.111.

⁷⁶İkbâl, Cavidname, s.313.

⁷⁷İkbâl, Cavidname, s. 313. Krş. Hamidullah Muhammed , İslam'da Devlet İdaresi, çev: Kemal Kuşçu, Ankara, 1979, s.91.

⁷⁸Bkz. Benlik Felsefesi, s. 114. vd.

⁷⁹İkbâl, R. Bihordi, 12 v.d. Krş Cavidname, (giriş), s.34.

temin edilebilir. Tevhid, "**Bin gözle bir tek hedefe bakmak demektir**"⁸⁰. Tevhid, bin zerreyi bir güneş haline getiriyor. Mevlana'nın dediği gibi: Aferin üstad akli küll'e yüzbinlerce zerreye birlik bahşetti"⁸¹.

İkbal'in eserlerinde tevhid fikri fert bazında "lailahe illallah" kelime-i tevhidini can ve teninde bizzat yaşamak, cemiyet bazında ise "kelime-i tevhid" etrafında birlik oluşturmaktadır. Bu birliğe milli birlik te denilebilir: "Fert, tevhidden dolayı lahuti oluyor. Millet, tevhitten dolayı ceberüti oluyor. İkiside tevhidden ötürü kemale erişir. Onun hayatı celal, bununki cemaldir. Bu bir Süleymandır; O bir Selmandır; O tepeden tırnağa fakr, bu sultandır"⁸². Kısaca, İkbal'e göre dini manada tevhidden, siyasi manadaki tevhide geçiş Allah'ın iradesinin hayatın her alanında gerçekleştirilmesidir⁸³.

2- Peygamberin Rolü (Lider, yönetici, örnek)

Peygamberlik düşüncesi daha önce geçmişti⁸⁴. İkbal'e göre peygamber tevhid prensibi gerçekleştiren bir örnektir. Tevhid, evvela peygamberin şahsiyetinde gerçekleşir. İkbal peygamberi rolünü şöyle anlatır: "Dünyadaki varlığımızın temeli peygamberliktir, dinimiz, şariatımız peygamberlikten ileri gelmiştir. Peygamber yüzbinlerce şahsı tek varlık haline getirir. Muhtelif kısımlara ayrılmayacak kadar ahengin birliğini gerçekleştirir. Yani Peygamber nefes birliğini ve

⁸⁰Cavidname, s.341, Bkz. R. Bihordi, s.12.

⁸¹İkbal, Mesnevi, c.IV, s.286, Krş. İkbal, Dini düşüncenin Yeniden ..., s.210.

⁸²İkbal, Cavidname, s.341.

⁸³İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.261, Krş. Farabi, el Medinetül..., s. 80.

⁸⁴Bkz. peygamberlik s., 148 v.d.

maksat birliğini sağlamıştır"⁸⁵. Peygamberlik, tevhidi milletin gönlüne sindiren, insanlara hakiki bir millet şuuru aşıl原因 ve onun ideal şeklini gerçekleştiren bir kuvvettir. Bu kuvvetini peygamber, toplumda Kur'an- ı Kerim'in ifadesiyle "üsve-i hasene"⁸⁶ olma vasfında ifadesini bulmaktadır.

3- Kur'an-ı Kerim (Kanun)

Tevhid ve nübüvvet temelleri üzerine oturtulmuş milletin bir kanunu olması lazımdır. Ancak bu kanun insanlara göre değişikliğe uğrayan değil, asırlar boyunca değişmeyen fert ve cemiyetlere yol gösteren bir rehber olmalıdır. İkbal'e göre bu da Kur'an-ı Kerim'dir. İkbal, buna "Muhammed dininin iç yüzü" diye bir tabir kullanır⁸⁷.

4- Mekke (Merkez, Başkent)

Yukarıda sayılan faktörler doğrultusunda ilerleyen milletlerin bir merkeze ihtiyacı vardır. İkbal'in düşüncesinde ideal bir milletin merkezi Mekke ve Kamedir. İcra ettiği fonksiyon itibarıyla hangi ırk ve mezhebe mensub olursa olsun ibadet maksadıyla yılda bir defa toplanılan bir merkezdir. İkbal nihai bir hedef olarak gördüğü müslümanların birliği fikri bugün pratikte uygulama sahası henüz bulmuş değildir. Dolayısıyla İkbal'in düşüncesinde oluşturduğu Mekke merkezli bir tek devlet fikri gerçekleştirme hayali biraz ütopya gibi gelmektedir. Ancak İkbal'in de belirttiği gibi ayrı ayrı devletler halinde teşekkül etmiş müslüman milletlerin aralarında sıkı bir mânevi ve iktisadi bağın kurulmasıyla yılda bir defa dahi olsa bir araya gelerek sıkı bir işbirliği bağı

⁸⁵İkbal, R. Bihodi, s. 35, Cavadname, (giriş) s.35. Krş. Akbulut, Nübüvvet..., s.63.

⁸⁶Ahzab, 21.

⁸⁷İkbal, R. Bihodi, s.56,

kurmaları mümkündür. Bugün bu umutların ilk ışıkları belirmekte olup yakın zamanda daha iyi gelişmelerin meydana geleceği muhakkaktır⁸⁸.

Böylelikle İslam devletleri üzerinde oynanan oyunlar ve menfaatçi çevrelerin çıkarları bozulur. Aralarında birlik ve beraberlik şuuru geliştirilmiş olur.

5- Toprağın İşlenmesi

Toprağın sunduğu nimetlerden istifade etmek alemini tanzim eden kuvvetleri ele geçirmek ideal bir milletin teşkili için aranan şartlandandır. Bunun için tabiat bilgisinin tahsil edilmesi ve tatbikata konulması lazımdır. Tabiat kanunları insanı kolayca ele geçirir. Ama insan bunları öğrenir dayanma gücü kazanırsa bir daha tabiat insanı ele geçiremez. İkbâl'e göre masiva ele geçirilmek ona hakim olmak için yaratılmıştır. Ama buna hakim olmak kolay olmayacaktır. Bunun için insan zorluklarla penceleşmeli en zor görünen şeyler bile çalışma ve gayret neticesinde kolay hale getirilmelidir⁸⁹. İkbâl'e göre masivaya ehemmiyet vermemek ve alçak telakki etmek fikri yanlıştır. Çünkü bu alem müslümanlar için yaratılmıştır: "Ey afyon çekip uykuya dalan, sen bu sebepler alemine yani masivaya alçak vasfını veriyorsun. Kalk mahmurlaşmış gözünü aç; bu varlığa mecbur ve mahkum olan alemin alçak telakki etme; Bu alemin varlığının gayesi, müslümanın bütün melekatiyle zatını

⁸⁸İkbâl, R. Bihodî, s.56, Krş. Hamidullah, İslâmda ..., s. 94, İz Mahir, Din ve Cemiyet, Haz. Ertuğrul Düzdâğ, İstanbul, 1990, s. 58. Garaudy, İslam ve ..., s.22.

⁸⁹İkbâl, R. Bihodî, s.46.

genişletmektedir. Müslüman nelere muktedirdir, onu denemektir"⁹⁰.

Millet tabiata hakim olmanın yanında onun örtüsünün altındaki gizli perdeyi ve neş'eyi zevkle seyretmelidir. Tabiata bakarken bir "kör" gibi değil, kalp gözüyle temaşa ederek yaratılış gazyesini düşünmelidir⁹¹.

6- Kadına Değer Vermek

İkbal'in kadın dediği, İslamdaki annelik rolüdür. Kadın erkeğin çıplaklığını örter⁹². Onu bir hizmetkar gibi telakki edenler Kur'an-ı Kerim'i anlamamışlardır. Çünkü annelik kutsal bir vazifedir ve peygamberlikle irtibatlıdır. Anne şefkati peygamber şefkatine benzer. Bunun için anne, insanlığa rahmettir. Ana şefkati onun yüzündeki karakter çizgileri insanlığın kaderinin aynasıdır.

İkbal'e göre milletin teşekkülü için analara tazim ve hürmet şarttır. Annelerin çektikleri acılar toplumun benliğini kuvvetlendirir. Milletin değeri para, kumaş, altın veya gümüşle. Onun değeri sıhhatli taze ve kudretli dimağlara sahip çalışkan, cevval ve çevik evlatların yetiştirilmesiyle ölçülür. Bunun için İkbal şunu söyler: "Kardeşliğin ince manasını koruyan analardır. Kur'an-ı ve milleti kuvvetlerinden analardır"⁹³.

İkbal, eserlerinden kadınlara hitab ederek onlara bazı mesajlar vermek istemiştir. Özellikle bu asırda batıdan esen eşitlik ve özgürlük gibi, görünüşte güzel, fakat istismara açı-

⁹⁰ Aynı eser, s.44.

⁹¹ Aynı eser, s.45, Krş. En'anı 101, Ahkaf, 3, Enbiya, 30.

⁹² Bakara, 178, Krş. Garaudy, İslâm ve ..., s.147.

⁹³ İkbal, R. Bihodi, s.49.

laflarla kadınların kandırılıp insanlıktan çıkarıldıkları dile getirir ve gereken uyarıyı yapar.

Fikri ve fiziki görünüşü garp medeniyetiyle sıvanmış kadınları İkbâl, kadın olarak saymaz ve bu gibilerinin milletini birbirine bağlayan bağları kopardığını belirtir⁹⁴. Bu gibilerin hürriyeti, küstahlık ve fitneler doğurduğuna, ar ve haya duygusunu yitirdiğine işaret ederek, hatta güzelliğinin bozulmaması için ana olmak istemediğini, sahip olacağı çocuğun zahmetine katlanmayı istemediğini belirtir⁹⁵.

İkbâl, kadınlara Hz. Peygamberin kızı Hz. Fatma'yı ve Hz. Ömer'in kızkardeşi Fatma'yı örnek olarak takdim eder. Hz. Fatma muhtaç birine içi yanmış, sırtındaki çarşafı çıkarıp bir yahudiye satıp ihtiyaç sahibine verirken Hz. Ömer'in kızkardeşi Fatma'da Kur'an okumasıyla abisinin müslüman olmasını sağlamıştı⁹⁶.

İkbâl, bir milletin bekasını kadınların iyi eğitilmesine bağlı olduğu görüşündedir: "Cihanın sağlamlığı anaların elindedir. Bütün varlıklar onların karakterine emanet edilmiştir. Bu ince hakikati idrek etmeyen bir milletin işlerinde devamlı bir düzen olmaz"⁹⁷.

Bunun için İkbâl, Batı'dan estirilen feministlik akımına kadınların kapılmamalarını, Allah'ın zaten verdiği güzelliğin cihanı aydınlattığını, bir daha başka şeylerle güzelleşmek için uğraşmamak gerektiğini, çünkü bütünüyle çirkinliklerin ortaya

⁹⁴İkbâl, Aynı yer.

⁹⁵İkbâl, R. Bihodi, s. 49, Krş. Kutub, İslâm'da ..., s.217.

⁹⁶İkbâl, R. Bihodi, s. 49, Aynı yer, Krş. A. Hicaz, s.46.

⁹⁷İkbâl, A. Hicaz, s. 45.

çıkıldığını söyleyerek bu asrın kadınlarına gerekli uyarıyı yapar⁹⁸.

Kadın ile erkeğin eşitliğini savunmak eşyanın tabiatına aykırıdır. Ayrıca kadın erkek münasebeti devamlı istismar edilir. Kadının kadınlığından istifade edilerek milletin ruhi yapısı çöküntüye uğratılır⁹⁹.

II- İKBAL'İN İSLAM TEFEKKÜRÜNDEKİ YERİ

A- MODERNİZM VE İKBAL

Son bir buçuk asırdan bu yana müslümanların fikri ve ameli hayatında ciddi problemlerin var olduğu gerçeğini inkar etmek mümkün değildir. Bu problemlerin tespitinde ve çözüm arayışlarında müslüman aydınlar ikiye ayrılmışlardır. Birinci gruba; "**gelenekçiler**", ikinci gruba da; "**modernistler**" denilmiştir¹⁰⁰.

"Modernizm" terimi bugün hala yanlış yorumlanan, kuşkuyla bakılan ve yadırganan bir terimdir. Çünkü konu, dinde yenileşme, reform, yada modernleşme olunca daha sevimsiz bir hal almaktadır. Bunun sebebi bir yandan kelimenin batı menşeli olmasından¹⁰¹, bir yandan da İslam dünyasında gelişigüzel ve sorumsuzca kullanılmasından kaynaklanmaktadır¹⁰². Reform kelimesi, bozulmuş bir şeyin yeniden düzene sokulması demektir. Pek çok kimse dinde reform denince bundan dinin bozulmuş olduğu manasını

⁹⁸ Aynı yer, Krş. Cavidname, s.138, D. Kelim, s.38.

⁹⁹ İkbâl, Cavidname, s. 196, Krş. A. Hicaz, s.45.

¹⁰⁰ Aydın Mehmet, Fazlurrahman ve İslam Modernizm, İslami Araştırmalar Dergisi, Ekim 1990, c.IV, sayı 4, s.273.

¹⁰¹ Güngör, Erol, İslam'ın Bugünkü Meseleleri, İst. 1991, s.8.

¹⁰² Aydın, a.g.m., s.273.

çıkarmakta ve böyle bir fikre şiddetle karşı çıkmaktadır¹⁰³. **Halbuki burada düzeltilmesi söz konusu olan şey hiç bir zaman dinin kendisi, yani Kur'an ve Sünnet değildir, düzelecek şey, müslümanların bugünkü fikri ve ameli yapılarıdır.**

İslam modernizmi, dinin bir kısmını atıp geri kalan kısmını zamanın şartlarına göre uydurmak niyetinde değildir. Veya Batıdan alınan ilmi yada felsefî sistemleri İslam'a uyarlanarak ortaya konması gibi bir faaliyeti de yoktur.

Modernizmin merkezi tezi şudur: "Temel kaynakları olan, Kur'an ve Sünnete dayandırıldığı, bu kaynaklar ve onların ışığında oluşan topyekün tarihi miras, ilmi ve rasyonel bir süzgeçten geçirilerek anlaşıldığı ve yorumlandığı taktirde İslam, tarihi içtimai gelişme sürecinin ortaya çıkardığı değişme hadisesinin doğurduğu problemleri çözmeye, o sürecin altında ezilmeye değil ona yön vermeye kadir bir inanç sistemidir"¹⁰⁴. İktbal'de; "Mutlak Hakikat kavramına dayanan bir toplum kendi hayatı süresince süreklilik ve değişiklik özelliklerini uzlaştırmak zorundadır. Bu toplum kendi toplumsal yaşantısını düzenleyebilmek için ebedi ilkelere sahip olmalıdır"¹⁰⁵, demektedir.

Gelenekçilik, selefiyecilik veya ihyacılık adıyla anılan, -aralarında istilahi yönden manalarında pek fark yoktur- ikinci bir grup müslüman aydını; "sünnet" ile "kitaplarda yer alan hadis" arasında bir ayırım yapmadan "sünnete" dönüş ve ilk dönem Müslümanların yaşayışlarından örnek alınarak bugünkü

¹⁰³ Güngör, a.g.e., s.8. Krş. Fazlurrahman, İslam, çev: M. Dağ, M. Aydın, İstanbul, 1992, s.297.

¹⁰⁴ M. Aydın, Fazlurrahman ve ..., s.274.

¹⁰⁵ İktbal, Dini Düşüncenin Yeniden ..., s.201.

gelişmelere çözümler aramaktır. Bu Hz. peygambere değil, tarihi bir döneme dönmek anlamındadır¹⁰⁶.

Bu görüşü savunanlara göre selef müslümanlığına dönüldüğü takdirde modernleşmeye engel olan bid'atlerin kalkacağını, yani İslam'ın yeniden hamle gücü kazanacağını düşünüyorlardı, geriye dönmelerinin sebebi, ileriye gitme arzusu idi¹⁰⁷.

19. yüzyılın başlarından itibaren müslümanlar batının siyasi ve askeri taarruzunun yanında fikri ve dini taarruzlarada uğramışlardı. Yer yer müslümanlar şiddetle ezilmiş, veya hakimiyetlerinden mahrum bırakılmışlardı¹⁰⁸. Batılılar tarafından müslümanlara fikri saldırılar üç yönden yapılmaktaydı. Bunlar; Hristiyan misyonerleri, Batı düşüncesi ve batılıların sırf tenkid etmek maksadıyla yaptıkları İslami araştırmalar¹⁰⁹.

İslam dünyasında meydana gelen siyasi mağlubiyetler neticesinde meydana gelen huzursuzluklar, İslam'ın kendi öz mirasına, yani tarihine ve tatbikatına bir göz atmak ve yeniden bir şeyler ortaya koymak fikrini zaruri hale getirmişti¹¹⁰. Zaten Batının bu tutumu Müslümanların yetersizliğini ve batının üstünlüğünü ortaya koymaktaydı. Bu durum müslümanlarda yeterince moral çöküntüsüne de yol açmaktaydı. Bunun üzerine şu intiba bırakılmıştı: "İslam kendi

¹⁰⁶Erol Güngör, İslâm'ın ..., s.9. Krş. M. Aydın, a.g.m., s.275, Fazlurrahman, İslâm, s.297.

¹⁰⁷Göngör, a.g.e., s.10.

¹⁰⁸Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi, İst. 1989, c.XII, s.19.

¹⁰⁹Fazlurrahman, İslam, s.296.

¹¹⁰Fazlurrahman aynı yer, Krş. Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İst., 1992, s. 276.

kendini yeniden kurmak yolunda bazı şeyleri yapabilecekse, bunu ancak Batının tesirleri ve oradan aldıkları ile yapabilir"¹¹¹.

Bu görüşün ne derece yanlış olduğu kanaati o zamanki bir kısım aydınlar tarafından defalarca dile getirilmiş olmakla beraber konumuz bu olmadığından dolayı olayın bu yönüne girilmeyecektir. Ancak bu görüşü benimseyen pek çok aydının da var olduğunu belirtmek gerekir¹¹².

İslam Dünyasında kendi bünyesi içerisinde ilk fikri ve siyasi alanda modernizm hareketi Cemalettin Efgani (1839-1897) den gelmiştir¹¹³. Daha sonra bunu talebeleri takib etmişlerdir. Modernizm hareketi biri ortadoğuda, diğeri Hindistan'da olmak üzere iki büyük kola ayrılarak faaliyet sahasını genişletmiştir. Muhammed İkbal, Emir Ali'den sonra gelen ve Hindistan'da modernizm çizgisini takib eden alimdir. İkbal, eserleriyle ve bir dizi konferansı ile fikri modernizmin hayata geçirilmesinin aciliyetini ve ciddiyetini gözler önüne sermiştir: o şöyle demektedir: "Hareketli ve durmadan genişleyen bir hayatın gittikçe artan karmaşıklıkları, yeni yeni görüş ortaya çıkaracak yeni durum ve şartların ortaya çıkışı kaçınılmazdır. Bu görüşler, manevi genişleme denilen şeyin zevkine hiçbir zaman varmamış bir halka göre sadece bir akademik değeri olan ilkelerin yeniden yorumlanması ve açıklanmasını gerekli kılmaktadır"¹¹⁴.

İkbal, geniş felsefi kültürüyle batının felsefi mirasına dayanarak, modern felsefi terimlerle İslamı yorumlayan bir

¹¹¹ Fazlurrahman, a.g.e., s.296, Krş. Güngör, İslâm'ın ..., s.19.

¹¹² Hindistandaki S. Ahmet Han (1817-1898) bunlardan biridir.

¹¹³ Fahri, İslâm Felsefesi..., s.301, Yurdaydın, İslâm Tarihi..., s.220-235.

¹¹⁴ İkbal, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.219, Krş. 227.

alimdir. Gerçekte O'nun gayesi Batı kültürünün ve felsefesinin doğruluğunu göstermek değil, daha çok onun Kur'an'ın dünya görüşüyle asli uyumunu göstermektedir¹¹⁵. İktbal, şöyle demektedir: "**Avrupa kültürü, İslam kültürünün bazı çok önemli safhalarının yalnız bir uzantısı ve gelişmiş şeklidir**"¹¹⁶. İktbal'e göre esasta eski kelam yetmez, batılılaşma bir zorunluluktur. İslam alemi geleneğiyle ilişkisini kesmeden bütün metafizik soruları yeniden düşünmeye mecburdur¹¹⁷.

Batı düşüncesinin yanısıra İslam dünyasında kendinden önceki veya kendi çağdaşları olan modernist akımın temsilcilerinden etkilenmiştir. İktbal'in düşüncesinde önemli bir yer tutan ve temelini Kur'an-ı Kerim'e dayandırdığı hareketlilik ilkesidir. İktbal'den önce aynı düşünceyi Afgani de de görmeyiz. Afgani ise; İslam, hareketlilik demek olup müslümanın çekingen olmaması gerektiğini belirtir¹¹⁸.

Bazılarına göre kapanmış olduğu savunulan "içtihad kapısının" modernistler, kesinlikle kapanmadığını savunmaktadırlar. Çünkü hicretten dört asır sonra ve hiçbir zaman resmen ilan edilmemiş olan bu içtihad kapısının kapanışı, hiç bir şekilde Kur'an-ı Kerim'den kaynaklanmaz. Çünkü Kur'an-ı Kerim, devamlı olarak düşünmeye ve araştırmaya davet eder¹¹⁹. Afgani ve Abduh'un savundukları gibi İktbal'de, İslam hukukunun esas itibarıyla gelişmeye

¹¹⁵ Ülken, Türkiye'de ..., 277, Krş. Nasr, S. Hüseyin, Batı Felsefeleri ve İslam, çev: Selahattin Ayaz, İst., 1985, s.29.

¹¹⁶ İktbal, Dini düşüncenin Yeniden ..., s.24.

¹¹⁷ Aynı eser, s.19, 221, Krş. Ülken, a.g.e., s.277.

¹¹⁸ Yurdaydın, a.g.e., s.233, Krş. P. Meşrik, s.80, Cavidname, s.290.

¹¹⁹ Al-i İmran, 119, En'am, 126, Krş. İktbal, Garaudy, İslâm ve ..., s.51, Yurdaydın, a.g.e., s.250.

müsait olduğundan ictihad yoluyla kendisini modern şartlara uydurabileceği tezini savunmaktadır¹²⁰. Bir takım birbirlerine fikri açıdan zıt, düşünce ekolleri mezheb ve tarikatların ortaya çıkabileceği düşünülürse, günümüzde ictihad müessesesini bir takım kişilerin elinden bu selahiyeti alıp bir müslüman teşrii meclisine vermek modern zamanların en uygun icma formülü olarak görünmektedir. İkbâl'e göre bu kurumu ortaya çıkarıp ilk defa işleten modern Türkiye olmuştur. Bu kurum, T.B.M.M.'ne vererek ilk olumlu adım atan devlet olmuştur.¹²¹

Hilafet meselesiyle ilgili T.B.M. Meclisinin ictihadı üzerinde duran İkbâl, hilafetin bir fert üzerinde bulunmasının zaruri olmadığı görüşünü ileri sürmüş, İbn Haldun'un görüşüne dayanarak halifelik müessesesinin bir parlamento tarafından da yürütülebileceğini belirtmiştir¹²².

Sonuç olarak İkbâl, bir yandan İslâm'ın tarihi gelişimi sürecini tahlil ederek ondan kopmama ilkesini savunurken, diğer yandan fikri problemlere batılı filozofların çözüm metodlarıyla meseleleri ele almıştır. Kendinden önceki modern düşüncenin çizgisini takib ederken kendinden sonraki düşüncüyü yönlendirmede etkili rol oynadığını söylemek biraz güçtür. Çünkü onun ferdiyetçilik ve dinamizm doruğunu karşılaştığı mukavemet neticesinde hedefine ulaşamadı¹²³. Ayrıca onun felsefi düşüncedeki derinliğin anlaşılabilmesi

¹²⁰ İkbâl, Dini Düşüncenin Yeniden..., s.227.

¹²¹ İkbâl, Aynı eser, s.216, Krş. İbn Haldun, Mukaddime, c.II, s.436, v.d.

¹²² İkbâl, Dini Düşüncenin ..., s. 213, Krş. İbn Haldun, Mukaddime, c.II, s.486, v.d. Yurdaydın, İslâm Tarihî ..., s. 331.

¹²³ Şeriatî Ali, Biz ve İkbâl, çev: Ergin Kılıçtutan, İst. 1988, s. 144, vd. Krş. Fazlurrahman İslâm ve Çağdaşlık, s.172.

veya onun peşinden giden bazı siyasetçilerin istismarıyla takib edilemeyip bazı ilmi fikirleri şahsi açıdan bir yorum olarak kalmıştır. Ancak son zamanalrad gerek Pakistan'da, gerekse dünyanın çeşitli ülkelerinde İkbāl hakkında düzenlenen konferanslar ve sempozyumlar onun fikri yönünün ortaya çıkarılmasına zemin hazırlamaktadır. Yine, Pakistan'daki çeşitli üniversitelere bağlı İkbāl akademileri de aynı fonksiyonu yerine getirmektedir.

B- İKBAL VE TÜRKİYE

İkbāl'in yaşadığı ve eserlerini verdiği dönem Osmanlı Devletinin çeşitli savaşlarda dağılma ve yıkılma dönemine rastlar. Bu dönemi takib eden kurtuluş mücadelesiyle birlikte Yeni Türkiye Cumhuriyetinin kurulması ve bazı sosyal alandaki inkılaplar İkbāl'in özellikle ilgi alanına girmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti meclisi ve hükümetinin faaliyetlerini, Türk Milletinin milli mücadelesini övgüyle sözederken, yapılan bazı yanlışları -özellikle kıyafet ve aşırı batılılaşma akımını benimsemelerini- eleştiri konusu yapmıştır. Her şeyden önce şunu söylemek gerekir ki, İkbāl'in Türk milletine derin bir sevgisi ve saygısı vardır.

İkbāl'in bu özel ilgisini her şeyden önce Mevlana'ya bağlamak gerekir. Çünkü O'nun manevi mürşidi Mevlana, hemen her konuda her düşünce ve her aşamada İkbāl'in manevi hocası, üstad ve mürşidi durumundadır¹²⁴. Biz

¹²⁴ Asrar Ahmet, M. İkbāl ve Türkiye, Pakistan Büyükelçiliği, Ankara (tarihsiz)s.1, Krş.. Şakıl Akhtar Mevlana ve öğrencisi İkbāl, Pakistan Büyükelçiliği, Ankara, (Tarihsiz), s.1., Mevlana c. Rumi'nin Dr. İkbāl üzerindeki Etkisi, M. Aminuddin Pakistan Postası, Kasım 1977, Ahmet Asrar, M. İkbāl, ve C. Rumi, Pakistan Büyükelçiliği, Ankara, (tarihsiz) s.1, v.

Mevlana-İkbal ilişkisini araştırmamızın muhtelif yerlerinde zikretmiştik.

İkbal'in 1908 tarihinde yazdığı "Bilad-i İslamiyye" şiirinde İstanbul'un uzun süre Osmanlı Devleti'nin merkezi olduğu ve toprağında bazı sahabeler bulunduğu için Kabe gibi kutsal saymış ve şöyle demiştir: "Konstanniyye (İstanbul) taprağı, yani kayserin diyarı, ümmetin mehdi'sinin şan-ü şevketinin parlak timsali harem (Kabe) toprağı gibi bu toprak da tertemizdir. Eyüp Ensari'nin türbesinden şu ses geliyor: Ey Müslüman, ümmetin kalbi bu şehirde atar, bu şehir yüzyıllar süren kanlı savaşların meyvesidir"¹²⁵.

1912'de Osmanlı Devleti ile İtalya arasında meydana gelen Trablusgarb Savaşı'nda Türk askerleri ve yerli mücahitlerin kahramanlığı ve şehit düşenlerin hatırasına onlara duyduğu derin saygısını tasvir etmek amacıyla "Hz. Peygamber'in Huzurunda" adlı manzumesinde kendisinin, cennette, Hz. Peygamberin huzuruna çıktığını belirtmiş, Hz. Peygamber'in kendisine ümmetinden ne gibi bir hediye getirdiğini sorması üzerine şöyle bir karşılık verdiğini ifade etmiştir: (dedim)

"Ya Muhammed dünyada yok rahatlık
Bütün özlemlerinden umudu kestim artık,
Varlık bahçesinde binlerce gül, lale var
Ama ne renk, ne koku, hepside vefasızdır.
Yalnız bir şey getirdim, kutsanmıştır tekbirle
Bir şişe kan ki eşi yoktur cennette bile
Bu senin ümmetinin namusu vicdanıdır

¹²⁵ Asrar Ahmet, Doğudañ Esintiler, s.72.

Bu, Trablus şehidinin kanıdır."126

Trablusgarb savaşıdan sonra bu sefer Balkan Savaşı (1912-1913) patlak vermişti. Edirne düşman orduları tarafından kuşatılmıştı. Çarpışmalar uzadıkça askerin erzakı kalmaz. Edirne kalesi komutanı Şükrü Paşa askerleri için Edirne halkından erzak toplar. Ancak Edirne kadısı gayr-i müslim halktan da erzak toplandığını duyunca Paşa'yı uyarır. Şeriate göre Türk ve Müslüman olmayan azınlıktan toplanan malların geri verilmesini ister ve bu istek yerine getirilir. Bu hadise İkbali çok etkiler ve "Edirne Kuşatması" adıyla bir şiir yazar. Şiirin son mısraları şöyle biter: "Asker, Yahudi ve Hristiyanların mallarına bir daha dokunmadı. Müslüman Allah'ın emrine uymaya mecbur kaldı"127.

Kurtuluş Savaşı'nda Türk milletinin ve komutanlarının gösterdikleri kahramanlıkları sevinçle ve takdirle izleyen İkbali, Peyam-ı Meşrik'te "M. Kemal Paşa'ya Sesleniş" isimli şiirinde methiyeler yazarak mazlum milletlerin gözünü açtığını belirtir: "Bir ümmet var ki, biz onun hikmet akıl ve idraki sayesinde takdirin gizli alemindeki sırlara vakıf olduk.

Bizim aslımız, rengi uçmuş bir kıvılcım iken onun bir bakışı ile cihanı kaplayan ve aydınlatan güneş haline geldik.

Koş Mustafa Kemal koş. atın çatlayana dek,

Bizi tedbir mat etti, sana tedbir ne gerek"128.

İkbali Türkiye'nin geçirdiği değişikliği kurduğu rejimi ve yaptığı inkılapları da yakından takip etmektedir. İslamda Dini

126 Asrar, Doğudan..., s.66, Krş. Asrar, İkbali ve Türkiye a.g.m. s.2, Çağatay Neşet, Muhammed İkbali ve Türkiye, Pakistan Postası, Ankara, 1976, c.24, sayı, 1, s.10.

127 Asrar, Doğudan..., s.81, Krş. Asrar, İkbali ve Türkiye..., s.3.

128 İkbali, P. Maşrik, s.88, Krş. Asrar, a.g.m., s.3.

Düşüncenin Yeniden Doğuşu aldı eserinin altıncı bölümünde Türkiye'ye ve Türk Inkılaplarına temas etmiş ve yapılanlara İslami bir temel arama çabasına girmiştir.

Önce, Türkiye'de ortaya çıkan dini siyasi düşüncelerden milliyetçilik ve dini terakkiperver adıyla iki gurup ortaya çıkmıştır. Birinci gurubun değer verip itibar ettiği şey devlet ve vatandır. Bu gurup için din herhangi bağımsız bir kimlik taşıyor ve herhangi bir fonksiyonu da yoktur. Dolayısıyla din ile devletin birbirinden ayrılması görüşünü savunurlar¹²⁹, İktbal'e göre din-devlet işleri ruhi ve bedeni diye iki ayrı saha değildir. Türk Milliyetçileri bu görüşü Avrupalının siyasi düşünce tarihinden ödünç almışlardır ve bu düşünce yanlıştır¹³⁰.

Diğer bir gurup olan dini terakkiperver cemiyeti, Said Halim Paşa'nın görüşlerine genişçe yer veren İktbal, Said Halim Paşa'nın, İslamiyetin mahalli şartlara göre İslami bir renge boyanmasından yakındığını belirtir. Said Halim Paşa; Temelde dinamik olan hayat görüşünü kımıldamaz hale getirmiş bulunan sert kabuğu İslamın üzerinden koparıp atmak, ahlaki sosyal ve siyasal ideallerimizi asıl olan sadelik ve evrensellik içinde yeniden bina etmek amacıyla, hürriyet, eşitlik ve dayanışmanın esas hakikatlerini yeniden keşfetmek gerekir. Yani yapılacak şey, ictihad hürriyetini kullanmayı teşvik etmektir.¹³¹

¹²⁹ İktbal, Dini Düşüncenin ..., s.209, Krş. Doğuştan Günümüze..., c.12, s.62.

¹³⁰ Laiklik konusunda Devlet idaresi bölümüne bakınız.

¹³¹ İktbal, Dini Düşüncenin ..., s.213, Yurdaydın, a.g.e., s.173, Ülken, Türkiye'de..., s.202, Krş. Said Halim Paşa, Buhranlarımız, İst., Şems Matbaası, 1335, s.147.

T.B.M.M.'nin hilafeti kaldırıp halifeliği ve içtihad yetkisini meclise devretmesi olayını yerinde ve İslamın ruhuna tamamiyle uygun olduğunu kabul eden İkbâl: "İslam dünyasında halen etkinliklerini göstermekte olan yeni güçler karşısında bir zaruret haline de gelmiştir" demektedir¹³². İkbâl belki kendi düşüncesine göre bu fikri benimsemekle haklı olabilir ancak asırlar boyu aynı ülkü ve aynı idealler peşinde bütün müslümanları tek vücut halinde tutmayı başaran halifelerin bu müessesenin kaldırılmasının Türkiye Cumhuriyeti ile pazarlığa girişen Batılı devletlerle gizli emeller uğruna feda edildiğini gözardı etmiş olduğunu kanaatini taşımaktayız¹³³.

Pratikte uygulanamazlığından söz ederek aslında bu şartlar altında yapılması gereken şeyin, kendi devletini kuran bütün müslüman devletlerin kendi aralarında cumhuriyetler topluluğu kurabilecek kudret ve yetkiye ulaşabilmek olgunluğa erişebilmelidir. İkbâl bir Türk Milliyetçisi olan Ziya Gökalp'in fikirlerine katılarak bu kanaatlere vardığını görmekteyiz¹³⁴.

İkbâl, Ziya Gökalp'in yeni Türkiye'ye fikri öncülüğünü yaptığı Türkçe ezan, namaz ve Kur'an okunması fikrini Kur'an-ı Kerim'de belirtilen kadının veraset ve boşanma olayının erkeğe nazaran eşit hale getirilmesi fikrini ve Türkiye'nin bunu uygulamaya koyması olayını tasvib etmez.

¹³²İ.D.D.Y.D. s.213.

¹³³Geniş bilgi için Bkz. Kabaklı Ahmet, Temellerin Duruşması, İstanbul, 1990, s.144v.d. Krş. H. H. Ceylan, Cumhuriyet Dönemi Din-Devlet İlişkileri, İst., 1991, c.I, s.107, ve 176.

¹³⁴Bkz. Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, Haz. Mehmet Kaplan, İst., 1970, s.176.

Bunu Gökâlp'in bilgisinin eksikliğine bağlayarak uygulamanın yanlışlığını dile getirir¹³⁵.

İkbal, bir süre geçtikten sonra Türkiye'nin Batı'dan yana tavır koymasını eleştirmeden de yapamaz. Çünkü yapılan inkılaplar getirilen yenilikler Avrupa'nın terkettiği eskilerdir:

"Yenileşme yolunda M. Kemal dedi ki,

Eski resme cila lazımdır,

Kabe'nin hayat elbisesini yenileştirmedi

Avrupa'nın yeni Lat ve Menat'ı ona geldiler

Türklerin kanununda yeni bir ahenk yoktur

Onların yenisi Avrupa'nın eskisidir

...

Türk kendisinden geçmiş Avrupa'dan sarhoştur

Avrupalıların elinden zehir içti" ¹³⁶

Bir başka eserinde de:

"Onlar kendilerini Avrupa'ya uyduruyorlar

Halbuki yıldızlar onlara daha yakındır" ¹³⁷.

a- Mehmet Akif ve Muhammed İkbal

Akif ve İkbal aynı tarihlerde farklı coğrafyalarda yaşamış iki müslüman şairdir. Biri 1938'de, diğeri 1936'da vefat etmiş, aynı fikirde aynı ızdırabı paylaşan fikir adamlarıdır. Akif, baytarlık okumuştur. İkbal ise felsefe ve hukuk tahsil etmiştir. Meslekleri farklı olmasına rağmen bu iki fikir adamını birleştiren bir yakınlık vardır. Her ikisinin ortak yanı şair olmaları ve şiirlerini insanları uyandırmak için yazmalarıdır.

¹³⁵ İkbal, Dini Düşüncenin ..., s.228, Krş. Gökâlp, a.g.e., s.176.

¹³⁶ İkbal, Cavidname, s.314-315.

¹³⁷ İkbal, Bal-i Cibril, s.81.

Her ikisi de memleket meseleleriyle ilgilenen, müslümanların düşmüş oldukları çöküntü durumundan kurtarmak için yazan, söyleyen fikir adamıdır.

Akif, yıllar süren savaşlardan sonra yorgun ve bitkin çıkmış Osmanlı Devleti'nin, maddi varlıklarını kaybettikleri kadar manevi benliklerini de yitirmiş bir milletin ancak gerçek İslam'a dönüşüyle kurtulabileceğine inanmaktadır¹³⁸.

İkbal'de yıllarca sömürge durumunda yaşayan, İslami ve değerlerini kaybetmiş olmasından ötürü köleleşmiş ve şahsiyetlerini yitirmiş, kendi anlayışlarına göre bir din ihdas etmiş bir milletin ancak gerçek İslamiyete dönüşle kurtulabileceğine inanmaktadır¹³⁹.

Akif, İkbal'i Mısırda iken tanımıştır, eline geçen ilk eserini okuduğunda Akif: "Çok güzel kıtalarıyla gazelleri var. Gazellerin bir ikisi bana sarhoş gibi na'ra attırdı" demektedir. Ayrıca İkbal'e ulaştırılmak üzere Safahat'ını gönderdiğinde kaydetmektedir¹⁴⁰.

İkbal'in Hindistan'da, Akif'in Türkiye'de temas ettikleri içtimai meseleler benzerlik arz etmektedir. Bu da bütün Müslüman ülkelerde aynı cemiyet meselelerinin var olduğunu göstermektedir¹⁴¹. Bu iki mütefekkir şair ağız birliği etmişcesine hep aynı içtimai meselelerden dem vururlar. Müslüman ülkelerin acıklı halleriyle İslam'dan uzak

¹³⁸ Ersoy, M. Akif, Safahat, Haz. Ö. Rıza Doğrul, 22. Baskı, İst, 1987, s. 15, 185, 187, 192, Krş. Altıntaş, iki Müslüman Şair, a.g.e., s.1.

¹³⁹ Asrar, İkbal ve Türkiye, s.1.Krş. Altıntaş, a.g.m. 2.

¹⁴⁰ Asrar, İkbal ve Türkiye, s.1, Krş. Çağatay Neşat, Pakistan Postası, c.XXIV, s.1, Edip Eşref, M. Akif, Hayatı, Eserleri, ve yetmiş muharrin yazıları, s. 144.

¹⁴¹ Altıntaş, Hayrani, İki Müslüman Şair, M. Akif, M. İkbal, a.g.m.s.2, Krş. Asrar, a.g.m., s.2.

müslümanların perişanlıklarını beraberce dile getirirler. İkbâl, Peyam-ı Maşrık'ta, Akif'te Süleymaniye Kürsüsünde isimli eserlerinde bu ıstırabı dile getirirler¹⁴².

Her iki şairde, müslümanlarda "**manevi bir diriliş**" istemektedir. Nihayet Müslümanlarda bir kıpırdanış görmeyen her iki şairin Allah'a serzenişleri, şikayetleri aynıdır.

İkbâl'in 1911'de yazdığı "şikva" adlı şiirinde asırlar boyu dinini yüceltmek için çırpınan müslümanların bugün düştükleri durumu haketmediklerini dile getirerek:

"Ey Rabbim sana bağlı olanların feryadını bir kerecik duy!

Sana daima şükredenlerden bir kerecik olsun sitem dinle
Buna rağmen başkalarına gelince bolca rahmet
yağdırıyorsun

Gazabının yıldırımını ise yalnız biçare müslümanlara isabet ediyor¹⁴³.

Mehmet Akif'te bu mealde pek çok şiirinde Allah'a serzenişte ve şikayette bulunur:

"Ya Rab bu yüreklerdeki ses dinmeyecek mi?

Senden daha bir emr-i sükün inmeyecek mi?

Her an ediyorsun bizi mahkur-i celalin

Kurban olayım nerde senin nerde cemalin

Sendense eğer çektiğimiz bunca devahi

Kimden kime feryad edelim söyle ilahi

La yüs'el'e binlerce sual olsa da kurban

¹⁴² Alintaş, a.g.m., s.2.

¹⁴³ Şikve, çev: Prof. Ali Gencali, Pakistan Postası, Ocak 1976, c.XXIV, sayı 1, s.15.

İnsan bu muammalara dehşetle nıgehbân" ¹⁴⁴.

İkbal ve Akif müslümanların düştükleri bu ıstıraplı durumun sorumluluğunu yine müslümanlara yükleyerek gerçek kurtuluşu İslam'a dönmekle ve onu gerçek yönüyle yaşamakla mümkün olacağını belirtirler¹⁴⁵.

İkbal ile Akif'in daha pek çok fikirlerinde benzer yanlarını ortaya koymak mümkündür. Gayemiz onları birbiriyle mukayese etmek değildir. Onların benzerliklerini ortaya koymak, perişan hale düşmüş iki müslüman milletin bağrından çıkan iki şairin nasıl aynı dertleri dile getirdiklerini vurgulamaktır.

Akif'in sefahatini okurken İkbal'in Peyam-ı Maşruk veya Darb-ı Kelim'ini okuyormuş gibi bir hisse kapılmak mümkündür. Ama bu iki şair birbirlerini hiç görüp tanımamışlar ve birbirleriyle fikir alışverişi yapmamışlardır.

¹⁴⁴ Akif, Safahat, Tevhit Yahut Feryad, s.19.

¹⁴⁵ Aynı eser, Süleymaniye Kürsüsünde, s.187, Krş. "Cevabi Şikva" Terc. Ali Gencali, Pakistan Postası, c.XXIV, sayı 2, s.15.

SONUÇ

Muhammed İkbâl, yirminci yüzyılın başlarında Hindistan'da yaşamış, İslâm-Batı ve Hint kültürüyle yetişmiş, ilmiyle alim, fikirleriyle arif, ve şiirleriyle şair kişiliğe sahip yüzyılımızın yetiştirdiği büyük ilim ve fikir adamlarındandır.

O'nun bu kadar önemli bir kişiliğe sahip olmasının ve dünyada tanınmasının bize göre en önemli sebebi; İngiliz sömürgeci altında bulunan Hindistan alt kıtasında yaşayan müslümanların sözcüsü durumunda olarak yaptığı mücadele ve elde ettiği neticelere bağlamak gerekir. Çünkü İkbâl yaşadığı bölgenin insanlarını dertlerini ve sıkıntılarını dile getirmekle kalmayıp, adeta sömürülen, ezilen ve toprakları işgal edilen tüm insanlığın uyanmasını ve şahsiyetlerine tekrar kavuşmalarını isteyen bayraklaşmış bir önder durumundadır.

Henüz 1909 senesinde Aligarh'taki bir konferansta Hindistan'ın kuzey-batısında müslümanların ayrı bir devlet halinde ortaya çıkmasından bahsederken dinleyiciler tarafından bu, İkbâl'in hayali diye ciddiye alınmamıştı. Halbuki fikir planında önderliğini yaptığı ayrı devlet fikri, ölümünden dokuz yıl sonra Pakistan devleti olarak ortaya çıkmıştır.

İkbâl'in doğu-batı edebiyat ve kültürüne hakim olması, İslâm ve batı felsefelerini yakından bilmesi yaşadığı çağda müslümanların sosyal, kültürel ve siyasal meselelerine bu iki kültürün ve düşüncelerin bakış açılarını birbirleriyle sentezleyerek ortaya yeni kavramlar çıkarmış ve yeni ufuklar açmıştır.

İkbâl'in şahsiyetinin oluşmasına etkili olan pek çok amil tespit ettik. Bunlardan en önemlisi yaşadığı dönem içerisinde

müslümanların siyasi ve sosyal durumlarıdır. bilindiği gibi parlak bir geçmişe sahip olan müslümanlar son iki asırdan beri gerilemiş ve yıkılmaya yüz tutmuş bir hal almıştır. Öte yandan bununla da kalmayıp pek çok batılı devletin sömürgesi veya fiili işgallerine maruz kalmışlardır. Bu nedenle İslami ve insani şahsiyetlerini kaybeden müslümanların içler acısı hali İkbâl'i hassas ruhlu, şair, mücadeleci ve benliğe çok önem veren bir şahsiyet kimliği kazandırmıştır.

İkbâl'in şahsiyetinin oluşmasında etkili olan diğer bir husus da Mevlana'nın tesiridir. İkbâl Mevlana'yı tanıdıktan sonra manen mürşid-mürid ilişkisi ortaya çıkmıştır. Mevlana'nın önemli eseri olan Mesnevi'yi hiç yanından ayırmayan İkbâl, yazdığı bazı eserlerinde Mesnevi'ye telmihle söze başlar.

Çalışmamızın ağırlık noktasını teşkil eden felsefi ve tasavvufi kavramlardan en önemlilerini ele alarak inceledik. Ulaştığımız neticede şunu gördük:İkbâl düşüncesini üç temel kavram üzerine kurmuştur. **Benlik, İnsan-ı Kamil ve Aşk.** Bu üç temel kavram incelendiğinde birbirleriyle çok yakından ilişkili oldukları görülür.

Doğu-Batı felsefelerini yakından inceleyen bir filozof olarak İkbâl'in felsefe hakkındaki görüşleri dikkate değerdir. Çünkü İkbâl, Yunan felsefesinin İslam düşüncesine önemli katkılarının yanı sıra Kur'an'la ilgili görüşleri kararttığının kanaatinde değildir. Yani müslümanlar Kur'an'ı Yunan düşüncesiyle değil, kendi öz kültürlerinin ışığında okumalıydılar.

Felsefe, eşyaya akıl ve idrak yoluyla dışardan bakar. Din ise Mutlak Hakikatı daha yakından bir temas içinde idrak eder. Bunun için felsefe tek başına insanların müşküllerini halledebilecek durumda değildir. Bunun için geçmişte olduğu gibi felsefi düşünce ile vahiy, yine ihtişamlı günlerdeki gibi beraber ve iç içe çalışmalıdırlar.

İkbal'e göre Varlık, aslında benlik cevherinin bir görünüşüdür. Bu nedenle varlıklar bünyelerinde taşıdıkları aşk ve cezabelerinden dolayı kendini ortaya koyma arzusu taşırlar. Evren'in sabit ve sakin olduğu Aristo'cu tezine karşılık İkbal, Eş'arilerin Atomculuk tezini savunur ve Allah'ın yaratıcı faaliyetinin bir özü olarak kabul eder.

Zaman ise münferit "**şimdi**"ler dizisi olup gerçek dış varlığı olmayan bir akıştır. İkbal'e göre üç çeşit zaman vardır. Maddi cisimlerin zamanı, maddi olmayan cisimlerin zamanı ve ilâhi zaman. Maddi olmayan cisimlerin zamanından kademeli olarak hareketle ilahi zamana ulaşılır. Bu zaman ise; Bütün tarih, sebep-netice sırasından bağımsız olarak bir tek bölünmez ebediyet üstü bir "**şimdi**"de toplanmıştır.

İkbal'e göre asıl bilgi, Mutlak Hakikat'in bilgisi olup bu bilgiye ulaşmanın yolu da iç tecrübeye dayanmaktadır. İkbal Tasavvufi tecrübeye dayalı bilgiyi hakiki bilgi olarak kabul eder ve inkar edenlerin aksine bunun savunuculuğunu yapar. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in verilerine dayanarak Tarih ve Tabiatın da bilgi kaynaklarından olduğunu ifade eder.

İkbal'in felsefi düşüncesinin en önemli konusu "Ego" felsefesidir. "Ego" filozofların "Benlik", mutasavvıfların "Nefs" dedikleri varlıktır. İkbal'e göre atomdan Allah'a kadar her varlık bir "ego" sahibidir. Her ego, kendisinden daha yüksek seviyede bulunan bir ego haline gelmeyi hedefler. İkbal, Mutlak Hakikatı bir "ego" olarak kabul ederek "Mutlak Ego"nun yaratıcı kudreti ego birliği olarak çalışır. Dünya madde atomu dediğimiz mekanik hareketten insan kişiliğindeki serbest fikir hareketine kadar, bütün ayrıntılarıyla "Büyük Benlik"in kişiliğinin belirtisidir.

İnsanda benlik tecrübesi halden hale geçen ve durup dinlenme bilmeden değişen sürekli bir oluşum içinde akıp

giden bir tecrübedir. İnsani benliğin kendini bilme, kendini ortaya çıkarma, Hakkın huzurunda kendini yok etme gibi özellikleri vardır. İktbal'e göre benliğin terbiyesi için itaat, nefse hakimiyet ve Allah'a naip olmak gibi şartlar vardır.

İktbal'in düşüncesinde peygamberlik fikrinin yanı sıra Hz. Peygamberin Peygamberliği önemli bir yer tutar. İktbal bu kavrama yeni bir yaklaşım getirerek dinamik bir mana yüklemiştir. Şöyle ki; Hz. Peygamber, insanların din ve dünyalarını mamur eden değersiz bir şeye dahi onun sayesinde değer kazandıran, insanları bir dava etrafında kenetlendiren müstesna bir şahsiyettir. Allah, Alemleri sadece Hz. Peygamber'in aşkına yaratmıştır. O halde dünya O'na ümmet olanlar için bir mirastır. Müslümanların maddi ve manevi güçlerini ortaya koyarak bu mirasa sahip olmaları gerekir.

İktbal'in yanlış telakkileri bertaraf ederek müslümanların düşüncelerinde yeni ufuklar açtığı bir başka günlerini kaybederek başka milletlerin siyasi ve kültürel sömürgesi durumuna düşünce, anlayışlarında aşırı kadercilik fikri yerleşmişti. İktbal, kader anlayışını yeni ve orjinal bir fikir olarak ortaya koymuştur. Kader, imkanları hala belli olmayan, yani kader, bir fikir veya hesap işi değil, hissedilen bir zamandır. Gelecek, Allah'ın yaratıcı hayatının organik bütünlüğü içinde mevcuttur. İktbal'e göre her şeyin kaderi bir efendi gibi dışardan emreden talihin acımasız eli değil, her şeyin iç yeteneğidir. Yani bunun yarattığı imkanlar elde edilebilir ve iç bünyesinde saklı olup herhangi bir dış baskı olmaksızın sıralarıyla kuvveden fiile çıkarlar.

İktbal'e göre tasavvufun ortaya çıkması ve toplumda icra ettiği fonksiyon itibarıyla çok orjinal ve o derece güzeldir. Ancak daha sonra bu fonksiyonun yerini tembellik, miskinlik, ve geçim kaynağı olarak telakkı edilmeye başlanmıştır. İktbal,

sufilerden ve tasavvuf anlayışından bu noktada şikayet etmiş ve karşı çıkmıştır. İkbâl'in düşüncesinde Aşk anlayışı ayrı bir yer tutar. Aşk, benliği kuvvetlendiren en önemli unsurlardandır. İkbâl, aşkı, hayatın usul ve kanunu olarak kabul eder. Bugün yaşayan müslümanların kalplerinde aşk ve cezbe kaybolduğundan hem Allah'ı unutmuşlar, hem de başka milletlerin kölesi durumuna düşerek benliklerini kaybetmişlerdir. Halbuki hayatta aşkın yapamayacağı ve aşamayacağı hiç bir şey yoktur. İkbâl'e göre akıl, aşkın emrinde olmalıdır. Çünkü akıl, Hakkı tanıırken aşka ihtiyaç duyar. Tek başına Hakkı bulamaz. İlim, aşkla kucaklaşırsa mutlu bir alemin hazırlayıcısı olur. Aksi düşünülecek olursa aşksız ilim kanlı savaşlara sebep olmaktadır. Bunun örnekleri dünyamızın her yerinde yaşanmaktadır.

İkbâl'in düşüncesinde İnsan-ı Kamil, kıymeti ve imkanları bakımından o kadar büyüktür ki, o bu aleme sığmaz. Çünkü Allah'ın Zat, Sıfat, isim ve fiilleriyle en mükemmel biçimde tecelli ettiği insandır. İkbâl'in ideali insanın yeteneklerini çok sıkı bir eğitimden geçirerek örnek yada ideal insanı yaratmaktır. Çünkü çağımızda insanlar en çok örnek alabilecekleri müstesna insanlara muhtaçtırlar. İkbâl'in İnsan-ı Kamil düşüncesi Mevlana'nın Merd-i Hakk'ında ifadesini bulan, gönlü aşkla dolu yaşayışı Hz. Peygamberin hayatıyla paralellik arzeden bir yapıya sahiptir. Nietzsche'nin Allah'ı hesaba katmayan, inançlardan kurtulunca hür olacağını hedefleyen "üstün insan" anlayışının tam aksine; İkbâl'de "Merd-i Mümin" dediği inançlara sıkı sıkıya bağlı böylece hürriyetine kavuştuğu inanmış mü'min anlayışıdır. Bu inanmış mü'min kainatta olan hadiselerle katılır ve yönlendirir.

İkbâl'e göre insanla Allah arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Bu durum söz ile değil, hal ile vuku bulmaktadır. Bu ilişki ibadet ve dua ile gerçekleştirilir. İkbâl'e göre dua ve ibadet ister kişisel ister toplumsal olsun kainatın dehşet verici sessizliği içinde insanoğlunun kendisine bir cevap bulmak için hissettiği derin hasret ve şiddetli arzusunun ifadesidir.

İkbal'in siyasi düşünceleri yaşadığı çağın siyasi ve sosyal hadiselerine göre şekillenir. Avrupa da doğan ırkçılık üzerine dayalı bir milliyetçilik anlayışıyla, devletlerin ortaya çıkmasıyla savaşların ve kanlı olayların meydana geldiğini belirtir. Ancak İkbal, milliyetçiliği bir realite olarak kabul eder ve Hindistan'nın kuzey batısında müslümanların yaşadığı bölgelerde ayrı bir devletin kurulmasını ister.

Devlet idaresinin dine dayalı olmasını isteyen İkbal, Demokrasinin İslami bir yönetimin ideal bir şekli olduğunu kabul etmesine rağmen pek çok eksikliklerden de söz eder. İkbal'e göre yöneticiler, seçkin ve kendisinin merdi mü'min diye tarif ettiği şahsiyetli ve benliği teşekkül etmiş insanlardan oluşmalıdır.

Günümüzde hilafetin siyasi fonksiyonunu kaybettiğini belirten İkbal, bundan sonra her müslüman devlet kendi bünyesine çekilerek kendi devletinin siyasi ve iktisadi yapısını geliştirmeye çalışmalıdır. Ancak sıkı bir işbirliği kurulacak bir siyasi teşkilatla bu devletler bir birlik oluşturmalıdır. Böylece bu devletler dini ve milli bir tevhide gerçekleştirmiş olurlar.

Hindistan'da gelişen modernist akımın temsilcisi olarak İkbal kendinden önceki aynı akımın önderlerinden istifade etmesine rağmen kendisinden sonra fikirleri takip edilememiştir. Bunu pek çok sebebe dayandırabiliriz fakat en önemlisi onun ilmi ve fikri kültürünü derinliğinin anlaşılamaması, bu sonucu doğurmuştur.

Özet olarak İkbal, çağımızın yetiştirdiği en önemli ilim ve fikir adamlarından olup, Dünyada bir yandan müslümanların uyanışa ve sıkı bir işbirliğine gitmeye yöneldikleri günümüzde, diğer yandan dünyanın bazı yerlerinde vatanlarından edilen müslümanların Haçlı zihniyetinin tekrar hakim kılınmaya çalışıldığı bir devirde şiddetle İkbal gibilere ihtiyaç olduğu görülmektedir.

**İKBAL'İN ŞİİRLERİNDEN
SEÇMELER**

Bu fâni ve karanlık dünyanın menzili nerededir? Ne varsa
hepsi akan kum gibi uçup gidiyor.

Tenim, Keşmir cennetinin bahçesinden bir güldür.

Gönlüm Hicaz'ın Kâbesinden, nağmelerim de Şiraz dandır.

Peyam-ı Maşrık'tan

* * *

1. Kanlı yaşımdan Arap diyarı baştan başa lâle bahçesi olsun.
Kokusu uçmuş Acem'e nefesim bahar gibi taravet versin.
2. Yaşamak, didinmek ve kıvranmaktır. Ebediyet ıstırap
çekmektir. Toprağımın her zerresi çırpınan bir gönül
olsun.
3. Ne bir yolda durup dinlenir; ne bir menzilde yerleşir.
Benim gönlüm, benim yolcumdur; Allah ona yardımcı
olsun!
4. Akıldan sakın; o hep yoksulluklar besteler. Bizim
gönlümüzü teli kırık bir sazla alıp götürür.
5. Sen daha ham, iyi yanmamış bir gençsin; benim siirim ise
baştan aşağı yanıştır. Bu söylediğin gazel sana şifa versin!
6. Benim canıma mahrem olursan artık hiçbir emelin
kalmaz. Meğer ki senin çiğ danen uçsuz bucaksız bir
umman olsun.
7. Hayatın buhran ve ıstırabını bir kere idrak ettin mi artık
canına bir an huzur nasip olmaz.

Peyam-ı Maşrık'tan.

Bu karanlık gecede bana sabahı müjdelediler.

Mumu söndürdüler, güneşi gösterdiler.

Peyam-ı Maşrık'tan

Hastalanırsan derdinden kendine derman yap.

Dikene alış ki, baştan başa çemen olasın!

Peyam-ı Maşrık'tan

Gençler uykuya dalmış; ihtiyarların gönlü ölmüş.

Seher vakti kimsenin gönlünden ah yükselmiyor.

* * *

HAYDAMA

Hicaz Devecisinin Türküsü

1

Sahralar aşan devem, benim güzel ceylânım! Sen benim
gümüşümsün, sen benim altınımsın. Varım, yoğum hep senin.
Benim uyanık bahtım.

Haydi biraz hızlıca;

Menzil uzak değildir.

2

Güzelsin, cana yakın; sevgilimsin, dilbersin; hûrilerden
güzelsin. Leylâ seni kıskanır. Sen çöllerin kızısın.

Haydi biraz hızlıca;

Menzil uzak değildir.

3

Yakan güneş altında serap içine dalar, sanki yüzer, gidersin.
Mehtaplı gecelerde şahap yıldızı gibi çakıp geçersin. Gözlerin
uyku bilmez.

Haydi biraz hızlıca;

Menzil uzak değildir.

4

Almış başını gider bir bulut parçasısın, yelkensiz bir gemisin,
gececeğin yolları Hızır gibi bilirsin. En ağır şey sırtında bir
tüy gibi hafiftir. Ey ciğer pârem, deve.

Haydi biraz hızlıca;

Menzil uzak değildir.

5

Dizginden hoşlanmazsın; kendi haline bırak, rahat rahat
yürürsün. Aç ve susuz yürürsün, gece gündüz yürürsün. Bir
yerde durmak seni hayli rahatsız eder.

Haydi biraz hızlıca;

Menzil uzak değildir.

6

Yemen'de akşamlarsın. Karen'de sabahlarsın, vatanın sert
kumları ayağının altında bir yasemen gibidir. Ey Hutenin
ceylanı!

Haydi biraz hızlıca;

Menzil uzak değildir.

7

Bak ay artık yoruldu; dağ ardına çekildi. Doğu taraflarından sabahın ilk ışığı yavaş yavaş belirdi. Gecenin elbisesi yer yer sanki yırtıldı. Çölden bir rüzgar esti.

Haydi biraz hızlıca;
Menzil uzak değildir.

8

Nağmelerim güzeldir, duyan gönül açılır. Mızrabımdan uçuşan nağme cana can katar. Kervanların çanıdır. Gönülleri çoşturur. Kâbe yolcusu devam!...

Haydi biraz hızlıca;
Menzil uzak değildir.

Peyam-ı Maşrık'tan

* * *

Patron işçi kanından lâ'l yapar kendine
Köy ağaları köylüyü her an harap etmekte.

İnkılâp lâzım bize

Bize inkılâp lâzım

Şehrin şeyhi, elinde tesbih, evrad çekerek

Yüzlerce müslümanı tuzağa düşürüyor,

Saf cahil kâfir ise sapık bir brehmenin zünnarına bağlanmış.

İnkılâp lâzım bize

Bize inkılâp lâzım.

Beye bak, Sultana bak, hepsi hepsi kumarbaz.

Ellerindeki zarlar tamamen hilelidir.

Mahkûmların canını tenlerinden söktüler.

Onlar hâlâ uykuda.

İnkilâp lâzım bize

Bize inkilâp lâzım.

Va'iz mescidde halkı irşad ile meşguldür.

Oğluda medresede dersini okumakta.

Va'iz bir ihtiyardır; fakat kafası çocuk...

Oğlu bir gençtir; lâkin daha gençken bunamış

İnkilâp lâzım bize

Bize inkilâp lâzım.

Feryad ey müslümanlar, ilm-i fen fitnesinden

Cihanda Ehremenler çok ucuz.. fakat yezdan..

Arada bul bakalım.

İnkilâp lâzım bize

Bize inkilâp lâzım.

Şu yüzünüz batıla bak!.. Hak yerine oturmuş

Yarasa kör gözü ile güneşe baskın yapar.

İnkilâp lâzım bize

Bize inkilâp lâzım.

Kilisede İsayı daraağacına astılar.

Muhammed Fâtihayı alıp Kâbeden göçtü.

İnkilâp lâzım bize

Bize inkilâp lâzım.

Bu asrın şişesinde ne zehirler gördüm ben

Öyle zehir ki bunlar, zehirli yılanları

Aman vermez öldürür.

İnkilâp lâzım bize

Bize inkilâp lâzım

Zaiflere verirler bazan kaplan kudreti

Kabarcık fanusundan alev fişkırmalıdır.

İnkilâp lâzım bize

Bize inkilâp lâzım.

Zebur-ı Acem'den.

Kör olmuştur bu cihan;
Gönül denen aynadan
Gafil ömür sürmede.
Halbuki gören bir göz
Evvelâ O'nu görür.
Cihan ne kadar kördür.
Gece; siyah, karanlık.
Yollar karmakarışık.
Yolcu, zavallı yolcu
Ne yol bilir, ne de iz.
Kervanın kılavuzu
Çırpınır durur aciz.

Ham sevda rakip sarhoş;
Aşık ise kör kandil.
Haber getiren...sorma
O da fitil mi fitil...
Güzellerden bahs eden
İşte bu zavallılar...

Gönlüm bir mü'min, iman
Zevkini bilmiş tatmış.
Yine gönlüm bir kâfir
Şüphe batağına batmış.
Müslümanlar, bi çare;
İşim düştü gönüle.
Bir gün bakarsın tufan

Olur gemime kaptan.
Bazan bir ufak dalga
Atar benim gemimi
Sahilde kayalara.

Dalgaların gözü var;
İşleri bilip yapar.
Kim verdi gözü ona?
İnci deniz dibinde
Çörçöp çıkmış sahile

Kimse farkında değil;
Yanıyor bu ciğerim.
Ben bu korkunç azabı
Senelerdir çekerim.
Elimdeki iksiri
Savurdum ben sahraya.
Ne yazık oldu heba!

Gönlünde yepyeni bir
Cihanın varsa eğer
Haydi çıkar ortaya.
Frenk âleminin var
İçinde gizli yara.
Adım adım o âlem
Yaklaşıyor mezara

Zebur-ı Acem'den

UYANIŞ

Derin uykuya dalan gonca, uyan, uyan kalk:

Nergis gibi gözünü açıp etrafına bak:

Safâ sârâyımızı keder, talan etti bak:

Kuşlar ötüyor, uyan! Ezanlar okunmada...

Bu ateşli feryatlar:

Her tarafı kavurdu;

Her tarafta bir figan...

Uyan derin uykudan,

Derin uykudan uyan!

Derin uykudan uyan!

Seher vaktidir, güneş ufukta yükseldi bak!

Sehrin kulağına kanlı bir küpe taktı.

Sahralardan, dağlardan, kabileler, kervanlar

Yola koyuldu uyan!..

Ey dünyayı gören göz, anlayan göz! Uyan da

Gör ne haldedir cihan!

Uyan derin uykudan:

Derin uykudan uyan!

Derin uykudan uyan!

Bak bütün Şark ne halde;
Külü göğ e sivrulmuş...
Boğulmuş bir inilti; susuyor; eser yok
Bu kaybolmuş bir feryad.
Bu toprakta her zerre bir muztarip nazardır.
Hindistan'dan isyan et, Semerkand'dan, Iraktan
Hemedan'dan tuğyan et;
Bir hayat göster, canlan!
Uyan derin uykudan!
Derin uykudan uyan!
Derin uykudan uyan!

Sen ne biçim ummansın? ovalar gibi sakın!
Böyle deniz olur mu? artmıyor, eksilmiyor.
Kabaran dalgalar yok, timsahlar kaynaşmıyor,
Böyle deniz olur mu? bu denizin yarılmış
Göğsünden başı göğ e ren bir dalga ol da
Ufuklara kanatlan
Uyan derin uykudan;
Derin uykudan uyan!
Derin uykudan uyan!

Bu nokta açmaktadır bütün gizi sırları:
Bu toprak beden bir mülk, ruh-u revanı dindir.
Tenle can birleşirse, ten diri, can diridir
Kalkanı, seccadeni, kılıcını mızrağını

Ele alıp isyan et
Uyan derin uykudan;
Derin uykudan uyan!
Derin uykudan uyan!

Ezeli kanunu Hak sana, emanet etmiş
Allahın varsa eğer, sağı sen, solu sensin!
O'nun serveti sensin, O'nun kudreti sensin!
Topraktan yaratılan bir kulsun sen! Ey insan
Lâkin zemin de sensin, evet zaman da sensin
Hakka ermek sırrının şarabını iç ve kan!
Şüphe uçurumundan fırla; kendini kurtar!..

Ne duruyorsun davran!
Uyan derin uykudan;
Derin uykudan uyan!
Derin uykudan uyan!

Feryad bu frenkten, onun gönül avlayan

Düzenlerinden feryad!

Feryad o şirinlikten, feryad o Husrevlikten

Bütün cihan virane, onun zalimliğinden

Ey Kâ'be mi'marı, kalk

Bu dünyayı bir daha ma'mure haline koy.

Uyan derin uykudan;

Derin uykudan uyan!

Derin uykudan uyan!

Zebur-ı Acem'den

Cavid'e hitap

-1-

- 1- Bu asır dini yağma ve perişan eden bir asırdır ve mahiyeti kafıranedir.
- 2- Allah adamlarının eşiği padişapların sarayında daha güzeldir.
- 3- Bu asır sihirbazlık asırdır.
- 4- Hayat pınarı kurudu. Artık gece şarabı nerede?
- 5- Mekteplerde bakışları kamçı gibi müessir olan hocalar yok.
- 6- Fakat sen zevki, hayatı ârifâne olan bir evin meş'alesisin.
- 7- Eğer cevherinde tevhid nuru varsa garbin ilminin sana bir zararı olmaz.
- 8- Gül dalında terennüm et, şakı, amma dönüp geleceğin yer kendi benliğin olmalıdır.
- 9- İnsan her katresi ayrı bir sonsuz derya olan bir denizdir.
- 10- Çiftçi eğer tenbel ve rahatına düşkün olmazsa, bire yüzbin mahsul alır.
- 11- Gafil oturma, oyun zamanı değil hüner kazanmak, çalışmak zamanıdır. (Nizami)

- 12- Eğer sinemizde hararetli bir gönül yoksa hayatımız olgunlaşmaz ham kalır.
- 13- Eğer av çevik ve genç olursa avcının köhne tuzağı bir şeye yaramaz.
- 14- Abı Hayat bu dünyada mevcuddur. Onu ele geçirmek için susamış olmak lazımdır.
- 15- İnsan için hakiki tarikat onun ululuğu (izzet) dur. Fakrini ikmal için çalışmaktır.
- 16- Canım evlâdım, şahin için sülüne köle olmayı kabul imkansızdır.
- 17- Dünyada söz meta'lı (şiir) bulunmayan bir şey değildir. Yüzlerce Enveri ve Cami vardır.
- 18- Dünyada benim sermayem nedir? feryad ve figan.
- 19- Beni Cihanın hürmetine mazhar eden sözlerimin doğru ve samimi olmasıdır.
- 20- Yüksek bir nam ve şöhret miras sureti ile intikal etmez. Bu bir Allah vergisidir.
- 21- Hz. Nizami oğluna ne güzel söylemiştir:
- 22- Büyük olman icap ettiği yerde benim oğlum olman sana hiçbir fayda temin etmez.

-3-

- 23- Bu gece ve gündüz imanlı bir insanın omuzlarına ne kadar ağır basar. Zira onun hepsinin devlet ve dini kumarbazlıktır.
- 24- Amel ve işten sarhoş olmuş kul görünürde yok, laf kavafı çok ve baki.
- 25- Eğer dünya lezzetlerinin fevkine çıkacak derecede himmet sahibi isen ashı Hicazlı (islami) olan fakri elde etmeğe çalış.
- 26- Ancak bu fakrdir ki Hakkın "her şeyden müstağni" vasfının insanda tecellisidir.
- 27- Onun şahinlik makamı keklik ve kumru için ölüm haberidir.
- 28- Ancak bu fakr sayesinde aklın gözü Ebu-Sina ve Razi'nin sürmesine muhtaç olmadan aydınlanır.
- 29- Eğer yaradılışı Ayazlık (küçüklük ve düşüncesizlik) etmezse o fakr bize Mahmudun (Gaznevi) şevketini verir.
- 30- Bu fakr senin dünyanın İsrafilidir. Fakat surunu çalmak istemez (yani seni diriltir ama, sur çalarak filân değil)
- 31- Bütün gayretler, perde arkasında onun âlemi gayesi uğurunda harekete getiren bakışı sayesinde başarı ile neticelenir.
- 32- Bu gayretli; becerikli fakri ele geçiren, kılıç kullanmadan gazi olur.
- 33- Mü'min ancak fakr sayesinde emir olmuştur. Bu fakri sana ihsan etmesini Cenabı Haktan niyaz et.

Darb-ı Kelim'den

İlim ve aşk

- 1- İlim bana: "aşk deliliktir" dedi.
Aşk ise: "ilim ancak bir zan ve tahminden başka bir şey değildir" dedi.
- 2- Siz zan ve tahminin cazibesine kapılmamalı, kitap kurdu olmamalısınız. Aşk baştan başa huzur, ilim baştan başa perdedir.
- 3- Kâinatın savaş meydanı aşkın harareti ile vücuda gelmiştir.
- 4- Aşk sükûn ve sebat olduğu halde âlemin hayat ve ölümü ile ikizdir. İlim apaçık bir sualdir. Aşk ise gizli bir cevaba benzer.
- 5- Fakrın ve dinin saltanatı aşkın mucizelerinden meydana gelir. Tac ve mühür (hakimiyet alameti) sahipleri aşkın hakir köleleridirler.
- 6- Aşk hem mekandır, hem de o mekanda oturandır. Hem zamandır, hem de zemindir. Aşk baştan ayağa iman ve yakındır. İman ve yakın ise her başarının anahtarıdır.
- 7- Aşk şeriatinde bir yerde konaklamak haramdır. Huzursuzluk, perişanlık, tufan, deniz aşk için helâl, fakat bir sahilde oturup dinlenmek haramdır.
- 8- Aşk yalnız, çarpma, yıldırım ve şimşegi kabul eder, harman sahibi olmayı istemek ona haramdır.
- 9- Aşk yalnız meşakkat ve mahrumiyetler içinde yaşar ve hiçbir maddi hedef gözetmez. İlim kitabın oğlu, aşk anasıdır (ümmü-1-kitab)

Darb-ı Kelim'den

Lâ İlâhe illallah

- 1- Lâ İlâhe illallah, beşer "benliğinin" sırrıdır. Benlik bir kılıca, Lâ İlâhe illallah da bileği taşına benzer.
- 2- Bu asır zamanının İbrahim'ini aramaktadır. Cihan baştan başa bir puthanedir. Fakat Allah'tan başka bir Hüda yoktur.
- 3- Seni kâr ve ziyan aldattı. Gurur ve tekebbüre düştün. Bilmelisin ki Allah'tan başka Hüda yoktur.
- 4- Mal, zengenlik, maddeye bağlanak; bunlar bizim vehim ve zanlarımızın yarattığı putlardır. Lâkin Allah'tan başka Hüda yoktur.
- 5- Akıl ve idrak zaman ve mekan tasavvurlarına saplanmıştı. Fakat ne zaman ne de mekanın asli bir varlığı vardır. Allah'tan başka Hüda yoktur.
- 6- Bu "Allah'tan başka Hüda yoktur" nağmesi gül ve lâle mevsimine münhasır değildir. Bahar olsun hazan olsun Lâ İlâhe illallah nağmesi daima yükselecektir.
- 7- Her ne kadar cemiyetimiz, yenleri içinde putları saklarsa da bana Lâ İlâhe illallah, ezanını yüksek sesle haykırmak emri vermiştir.

Darb-ı Kelim'den

KÖLELERİN NAMAZI

(1930'larda Türk Kızılay Heyetinin Lahor'a gelişi dolayısıyla
kaleme alınan şiir)

Türk mücahidi namazdan sonra bana.

"İmamlarımızın secdesi neden bu kadar uzun olur?" diye sordu

O saf mücahid, o hür mü'min:

Kölenin namazanın ne olduğunu bilmiyordu.

Özgür insanların dünyada (yapabileceği) binbir işi vardır;

Ulusların düzeni onların çalışma zevkine dayalıdır.

Kölelerin vücudu çalışma zevkinden mahrumdur

Kölelerin gece ve gündüzleri boşa geçer

(Hintli İmamların) secdeleri uzunsa bunda şaşılacak ne var?

Zavallıların yapacağı başka bir işi var mı ki?

Allah Hintli İmamlara.

Millete yeni bir hayat müjdesi veren bir secde nasip etsin!

Armağan-i Hicaz'dan

DOĞU İLE BATI

Burada hastalığın nedeni Kölelik ve Taklitçiliktir.

Orada ise hastalığın nedeni demokratik düzendir.

Ne Doğu ne de Batı Bundan Müstesna değildir

Tüm dünya dertten kıvranıyor

Armağan-i Hicaz'dan

DUA

Ya Râb, müslümanlara öyle zinde bir arzu verki

Yüreği yansın ve ruhu çırpınsın

Faran (Hicaz) vadisinin her zerresini yeniden ısıldat

Yine seyir şevki ver yine ısrar zevki ver

Manzaradan mahrum olana yine görebilen göz ver

Gördüklerimi başkalarına da göster

Yolunu kaybetmiş ceylanı gene Harem'e doğru götür

Bu şehirlige çöl genişliği ver

Yalnız olan kalbine gene mahşeri gürültü ver

Boş olan bu taht-ı revana yine Leyla gibi bir güzel ver

Bu çağın karanlığında her ızdıraplı kalbe
Ay'ı bile mahcup eden bir sevda ver

Hedeflerini yükseklik bakımından Süreyya'ya eşit kıl
Ona sahilin vekarını ve ırmağın özgürlüğünü ver

Sevgisi karşılıksız olsun
Doğruluğu atik olsun

Sinelerini aydınlat
Kalblerini kadeh gibi yap

Güçlük belirtilerine duyma hissi ver
Bugünkü gürültüler arasında geleceğin endişesini ver

Ben talan olmuş gül bahçesinin bülbülüyüm
Etki yapmayı arzuluyorum, muhtaç olana Rezzak versin
Armağan-ı Hicaz'dan

İSLAM BELDELERİ

Delhi toprağı dertli insanlar için secde yeridir

Her zerresinde seleflerin kanı vardır.

Bu viraneye dönmüş gül bahçesinin toprağı neden temiz olmasın

Bu toprak islamiyetin büyüklüğünün mezarıdır (simgesidir)

Bu toprakta Hayır-ül Ümem (Hz. Peygamber)'in hükümdarları

yatıyor

O hükümdarlar ki dünya düzeni onların hakimiyetiyle kaımdı

Sıcak sohbetin anısı hala yüreğı hoplatıyor

Mahsul yanmıştır ama anısı hala yaşıyor

Gerçi Cihanabad (Eski Delhi)'da müslümanların uğrak yeridir

Ancak bu şerefi Bağdat da hakkeder

Bu öyle bir bahçedir ki

Çöl lalesi denilen Hicaz uygarlığı onun için iftihar vesilesidir

Buranın toprağı İrem (Cennet)'e neden rakip olmasın

O toprak ki üzerinde Peygamber'in haleflerinin ayak izleri vardır

Her goncası bir bahçeyi andıran gül bahçesi işte budur
Roma'yı titretenlerin gömüldüğü yer burasıdır

Kurtuba toprağı da müslümanın gözünün nurudur
O Kurtuba ki Batı'nın karanlığında Tur meş'alesi gibi ışık saçardı

Sönünce müslüman milletin evini viraneye çevirdi
(Buna karşılık) Bugünkü uygarlığın fenerini yaktı

Bu medeniyetin mezarı işte bu temiz topraktır
Öyle ki Avrupa'nın gül bahçesinin kökü bu topraktan su alır

Kostantiniye (İstanbul) toprağı, yani Kevser'in diyarı
Ümmetin Mehdi'sinin setvetinin parlak timsalı

Harem (Kâbe) toprağı gibi bu toprak da tertemizdir
Leylak sahibi (Hz. Peygamber'in lakabı)'nın haleflerinin makamadır

Buranın havası gül kokusu gibi temizdir
(Ebu) Eyüp Ensari'nin türbesinden şu ses geliyor:

Ey müslüman, ümmetin kalbi bu şehirde atar
Bu şehir yüzyılların kanlı savaşlar sonucu elde edilmiştir

Ama ey (Hz.) Mustafa (s.a.v)'nin gömüldüğü belde, sen öyle
bir topraksın ki

Seni görmek bile Hacc-ı Ekber'den daha büyük bir şereftir

Bu fani dünyada sen elmas gibisin sen
(Büyük Peygamber'in) doğuşunun şerefine nail olmuşsundur
O azametli şeyhinşah ki dünya onun eteğinde (sayesinde)
huzura kavuştu

Senin topraklarında rahatı bulmuştur

Onun taraftarları olan kimseleri dünya hükümdarı, ve
Kayser'e halef. Cem (Pers İmpratoru)'in tahuna da varis oldular

Ah Yesrip (Medine), müslümanların anayurdu ve mercii sensin
Tesir ışınlarının mihrak noktası sensin

Dünyada sen var olduğun sürece biz de varız
Bu bahçenin şafağı sen isen, orada çiy incileri de vardır.

Armağın-ı Hicaz'dan

EDİRNE KUŞATMASI

Avrupa'da hak ile batıl arasında savaş başlayınca
Hak, kılıcına sarılmaya mecbur oldu

Haç tozu hilal çevresinde "hâle" kurdu(*)
Şükrü (Paşa) Edirne kalesinde mahsur kaldı

Müslüman askerlerin zahiresi tükendi
Umut çehresi gözden uzaklaştı (ümetleri kalmadı)

Nihayet Türk ordusu kumandanın emriyle
Şehirde örfi idare kuruldu

Herşey ordunun anbarlarına taşındı
Şahin, zayıf kuşun yemine muhtaç oldu

Lakin şehir fakihî (müftüsü) bunu öğrenir öğrenmez
Hiddetinden Tur gibi parladı

"Zımî'nin malı müslamana haramdır"(**)
Bu fetva tüm şehirde yayıldı

Asker, yahudi ve hristiyanların mallarına (bir daha) dokunmadı
Müslüman Allah'ın emrine uymaya mecbur kaldı

Armağan-i Hicaz'dan

(*) Hâle : Ağıl

(**) Zımî: Müslümanların himayesinde yaşayan gayrimüslimler.

MİLLÎ MARŞ

Çin bizim, Arabistan bizim, Hindistan bizimdir
Biz müslümanız, tüm dünya anayurdumuzdur

Sinemizde Tevhid'in emaneti vardır
Adımızın sanımızın silinmesi kolay değildir

Dünya tapınaklarında Allah'ın o ilk evi (Kâbe)
Biz onun koruyucusu, o da bizim koruycumuzdur

Biz kılıçların gölgesinde yetişmişizdir
Hilal'in hançeri ulusal armağanımızdır
Batı'nın vadileri ezanımızla çınladı
Kimse selimizi durduramazdı (sel gibi akıyorduk)

Batıldan korkmayız biz, ey felek
Yüzlerce defa imtihanımızı yapmışsındır
Ey Endülüs (İspanya)ün gül bahçesi
Dallarında yuvalarımızın bulunduğu günleri hatırlar mısınız?

Ey Dicle dalgası sen de bizi tanırsın
Senin nehrin hala öykümüzü anlatır

Ey mukaddes toprak! senin onurunu korumak için kendimizi
feda ettik

Damarlarında hala kanımız var

Kervanımızın lideri Hicaz Emiri (Hz. Peygamber) dir
Rahatımız için o tek isme borçluyuz.

İkbal'in nağmesi uykudan uyandıran bir sesleniştir
Kervanımız yine yola çıkıyor

Armağan-ı Hicaz'dan

HZ. PEYGAMBER'İN HUZURUNDA

Bu zaman hengamesi bana ağır geldi.

Pılımlı pırtımı toplayarak bu dünyadan göçtüm

Hayatımı akşam ve seher sınırlarının içinde geçirdim.

Ama dünyanın eski düzenini öğrenemedim

Melekler beni Hz. Peygamber'in huzuruna götürdüler

Rahmet ayetinin sahibinin önüne çıkardılar

Hız. Peygamber buyurdu, "Ey Hicaz bahçesinin bülbülü

Senin Her goncan, senin terennümünün ateşıyla ısındı

Senin gönlün her zaman aşk şarabıyla coşkundur

Senin coşkunun (Allah'a) secde ve niyazda bulunmaktır

Sen dünyanın alçaklığından göklere doğru uçtuğun zaman

Melekler sana yüksekliğin sırrını öğretiler

Cihan bahçesinden çıkıp bana bir koku gibi yaklaştın

Söyle bana ne gibi bir hediye getirdin" (dedi)

(Dedim) " Ya Muhammed, dünyada yok rahatlık

Bütün özlemlerimden umudu kestim artık

Varlık bahçesinde binlerce gül, lale var
Ama ne renk, ne koku... Hepsi de vefasızdır

Yalnız bir şey getirdim, kutlanmıştır tekbirle
Bir şişe kan ki eşi yoktur cennette bile

Bu senin ümmetinin namusu, vicdanıdır
Bu, Trablus şehidinin kanıdır"

Armağan-ı Hicaz'dan

AKIL VE GÖNÜL

Akıl bir gün gönüle söyledi

Yolunu şaşıranın kılavuzuyum ben

Yerde olmama rağmen göklere giderim

Bak ne kadar yükseklerle tırmanırım ben

Dünyada benim görevim kılavuzluktur

Hızır gibi hızlı ve hareketliyim ben

Hayat bir kitapsa yorumcusuyum ben

Cenab-ı Hakk'ın şanının bir cilvesiyim ben

Sen nesen ki, yalnız bir kan damlasısın.

Halbuki paha biçilmeyen bir elmasım ben

Bunları duyunca kalb dedi ki:

Benim ne olduğumu görmüyor musun sen?

Doğru, sen hayatın sırrını bilirsin

Ama onu gözümle görürüm ben

Sen yalnız dışıyla ilgilenirsen

Ben ise içine dalarım

İlim senden ise irfan bendendir

Sen Allah'ı ararsın, ben ise Allah'ın örneğiyim

İlmin sonu huzursuzluktur

Bu hastalığın ilacıyım ben

Gerçekler dünyasının mumusun sen

Güzellik diyarının ışığıyım ben

Zaman ve mekan bağıyla bağlısın sen

Göklere uçan özgür bir kuşum ben

Baksana benim yüksek mevkiime

Rabb-ı Celil (Allah)'in sırdaşıyım ben

Armağın-ı Hicaz'dan

BİR GENÇ İÇİN

Salonun avrupa tarzıdır senin halıların İran malıdır.
Gençlerin tembelliği ile eğlenceye düşkünlüğü bana kan
ağlatmaktadır.

Beylik bir yana sultanlığa da konsan ne çıkar?
Çünkü sende ne Haydar'ın kuvveti ne de Selman-ı Farisi'nin
gözüpekliliği vardır!

Bunları yirminci asrın medeniyetinde aramak boşuna;
Ben onları yalnızca islamın miracı olan gözü peklikte
bulmuşumdur.

Şahin ruhluluk gençlerde teşekkül edince,
Kendi mevki ve değerlerinin göklerde olduğunu göreceklendir.

Ümitsiz olan, ümitsizlik ilmin ve irfanın yokoluşudur,
Ümid Allah yolunda olanlar için bir cevherdir.

Ey islam genci! yuvan kraliyet saraylarının kubbeleri
üzerinde değildir.

Kartalsın sen, daha yükseklerde, dağların zirvesinde
yaşamalıdır!
Bal-ı Cibril'den

DİN VE SİYASET

Ruhbanlık idi Hristiyanlığın temeli.

Peki o fakirlik ruhunda bugünkü maddecelik de ne ki?

Halbuki maddi azamet krallıkla ruhbanlık iki düşmandı.

Sultanlık azamet ve gururu ruhbanlık zillet ve meskeneti

temsil ederdi.

Papanın itiraz ve protestosuna hiç mi kulak asmadan,

Neticede barış olsun diye ayırdılar siyasetten dini.

Nefsaniyyetin tahakkümü ile pis arzuların zorbalığından başka.

Din devletten ayrılınca ne oldu sanki?..

Bu ikilik hüsrana uğratacaktır vatani ve dini!

Bu ikilik şaşırtacaktır basireti ve medeniyyeti!

Şu müthiş sözüne bak o çölde yaşamış olan güneşin,

Maneviyat bir aynadır hükümdarlığa yol gösterici.

Cüneyd'lik Erdeşir'lik bir olmalıdır,

Böyle sağlanır ancak bu insanlığın selameti.

Bal-i Cibril'den

Ali Murtazanın isimlerinin sırları.

- İlk müslüman, erlerin şahı (şeh-i merdan) Ali, aşkın iman sermayesi Ali.
- Onun hanedanına karşı duyduğum muhabbetle yaşıyorum. Bu sevgi iledir ki cihanda inci gibi parıl parıl parlıyorum.
- Bir nerkisim ki onun temaşası ile kendimden geçip gitmişim. Onun hıyabanında koku gibi avare dolaşıyorum.
- Benim toprağımdan zemzem fışkırırsa ondandır. Eğer benim asmamdan şarap dökülürse ondandır.
- Ben bir toprağım; fakat onun sevgisi (güneşi) ile ayna haline gelmişim. O kadar şeffafım ki göğsümün içindeki sesi, terennümü görmek kaabildir.
- Peygamber, onun yüzünden uğur buldu. Hak milleti, onun azameti ile nur ve revnak kazandı.
- Onun emri, din-i mübin kudretini haizdir. Kainat onun hanedanından usul ve ayin aldı.
- Hak elçisi ona **Bû Tûrab** adını verdi. Allah Kur'anda ona **Yedullah** (hakkın eli) ünvanını verdi.
- Ali'ye verilen isimlerin sırrını ancak hayatın içindeki hakikatlerde eren insan anlayabilir.
- Ten adı verilen bu karanlık toprak, ki akıl onun zulmünden feryad edip duruyor.

- O karanlık toprak ki feleklere yükselmeğe namzed olan tefekkürü, yerlerde sürünmeğe mecbur ediyor; gözleri kör, kulakları sağır ediyor.
- O karanlık toprak ki elinde heves adında iki yüzlü bir kılıç. Hak yoluna gidenlerin yollarını kesip onları hezimete uğrattıyor;
- İşte o Allahın Arslanı bu toprağı fethetti. Bu karanlık çamuru iksir haline getirdi.
- Murteza ki hak, onun kılıcı sayesinde parıl parıl parlar: ten iklimini fethettiğı için **Bû Tûrab** adını almıştır.
- Hiç bir şeyden yılmayıp döne döne hücum eden bir bahadır, **Karrar** olduğı için memleket fethetmiştir. Onun cevherinin yüz suyu nefsine hakimiyetidir.
- Cihan ufuklarında **Bû Tûrab** olan kimse, güneşi garpten şarka döndürür; mahrekini değıştirir.
- Bu ten bineğıne sıkı eyer vurup oturan insan, devlet yüzüğüünün üzerine yüzük taşı gibi kurulur.
- Bu âlemde Hayberleri fethedecek bir azamet, onun ayağıının altına serilmiştir. Öteki âlemde onun eli kevser dağıtır.
- Kendini bildiğı için bu âlemde Allahın eli olmak kudretini kazanmış ve bu kudretle padişahlar padişahı olmuştur.
- Onun zatı, ilimler şehrinin kapısıdır.¹
Hicaz, Çin, Rum onun emri altındadır.

¹Ben ilim şehriyim; Ali onun kapısıdır (hadisi şerif)

Müslüman kadınlarına hitap

- Ey örtüsü. bizim namusumuzun perdesi olan müslüman kadını, senin parıltın bizim fanusumuzun sermayesidir.
- Senin temiz yaradılışın; bize Hakkın bir rahmetidir. Dinin kuvveti, milletin temelidir.
- Çocuğumuz, süttten kesilir kesilmez ona evvelâ Lâilâhe illallâhı sen öğrettin.
- Senin muhabbetin, bizim tavrımızı, fikrimizi, sözümüzü, işimizi tanzim eder.
- Senin bulutunda yerleşmiş olan bizim şimşegimiz; dağlarda çaktı; saharalarda koştı.
- Ey hak dini nimetlerinin kendisine emanet edildiği islam kadını, hak dininin yanan aşkı senin nefeslerindedir.
- Bugünkü devir, mürat; dışı süslü, içi çirkin ve hilekardır. Onun kervanı, din malının yolunu vurur.
- Onun anlayışı kördür ve Allahı tanımaz. Ancak insaniyet vasfından tecerrüt edenler onun zincirine bağlanmışlardır.
- Gözü küstah ve pervasız bakar. Kirpiklerinin pençesi bir yakaladı mı bir daha bırakmaz.
- Ona avlanmış olan kendini hür sanır. Onun eliyle ölen kendini diri sanır.
- Cemiyetin fidanına su veren sensin. Milletin sermayesini muhafaza eden sensin.

- Ticaretinde kâr ve zarar düşünme, babalarının yolundan zinhar ayrılma.
- Hayat, felek çok haşin ve kudretlidir. Buna karşı daima uyanık olarak evlatlarını yetiştir.
- Daha kanat açmayan bu çemen evlatları, yuvalarından uzak düşmüşlerdir.
- Senin yaradılışının ulvî cazibeleri vardır. Akılâne hareket et, Hazret-i Fatıma, müslüman kadını için bir örnektir.
Ondan gözünü ayırma.
- **Ta ki senin dalın da bir Hüseyin meyvesi versin;
gülistana eski mevsimi getirsin.**

Rumuz-i Bihodi'den

RUBAİ

Hasan'ın babası Ali'den öğrendim bu nükteyi ben,
Ruh ölmez bedenın ölmesinden!
Güneşte ışıık devamlı kalır mı hiç,
Güneş bızır olmuşsa kendi ışığından!

RUBAİ

Rabbim ecdadın gönül cezbelerini ihsan et!
Lâ yahzenûn zümresine idhal et!
Çözdüm aklın kör düğmelerini,
Sevgili Allahım beni cünûn sahibi et!..

RUBAİ

Bazan yersiz yurtsuz avaredir aşk,
Bazan şahlar şahıdır Nuşirevan'dır aşk,
Zırhını kuşanır ortaya atılır bazan;
Bazan çıplaktır oksüzdur kılıçsızdır aşk!

RUBAİ

Gençlere seher feryadlarını bağışla.
Kol kanat ve tekrar bu şahim yavrularına!
Biricik arzum şudur ki Allah'ım benim,
Basiret nurum bütün müminlere ulaş!..

RUBAİ

Sevgiyle vefayla doldur gönülleri,
İlahi sırlara aşına eyle bizi.
Arpa ekmeği nasib ettiğine:
Bağışla bir de Haydar'ın kuvvetini!

RUBAİ

Allah'ım kurt kuş dünyasıdır dünya senin,
Dünyam feryadıdır çığlığıdır seher vaktinin!
Senin dünyanda mahkumum, mecburum, kulum;
Benim dünyamda ise saltanatın vardır senin!

Bal-i Cibril'den

(KURTUBA CAMİİ'NDE YAZILMIŞTIR)

Bismillahirrahmanirahim

DUA

İşte bu benim abdestim, işte bu benim namazımdır,
Feryatlarımda ciğerimin kanı vardır!

Gönlü temiz olanlarla sohbet, nur huzur ve sevinçtir,
İrmağın kenarındaki lâle sarhoş ve yanış doludur.

Aşk yolunda kim kimin arkadaşısıdır?
Benimle beraber yalnızca aşkım kalmıştır!
Yuvam, sultanların ve vezirlerin sarayı değil,
Yuvam da, yaptığım dal da ilahi aşkımdır.

Göğsümdeki "Allah hu" ateşi sendedir.
Senin yüzünden hayatım baştan başa dert, elem, ızdıraptır.

Senden dolayı, yakam kıyamet sabahının ufkudur sanki,
Yalnız seni istemekle, yalnız seni aramaktayım.

Yanımda sen olmazsan şehir baştan başa harabe;
Sen olursan, o harabe evler ve mahalleler de saraydır.

Bana tekrar o eski şarabı sun ki ben;
Sürâhi ve kadehi kırdıktan sonra onu aramaktayım!

Ey saki! Celveti ve Halveti müridlerinin testisi,
Senin keremli bakışını bekliyor çoktandır!

Kendi mekansız olduğu halde, beni mekanla yarattı diye;
Cünûnum rububiyetinden şikayetler etmektedir.

Şiir ve felsefe, sevgilinin yüzüne söylenemeyen,
Bir aşk ve muhabbet sözünden başka bir şey değildir.

Bal-i Cibril'den

KURTUBA CAMİİ

Gece ile gündüz zinciri, hadiselerin görüntüş tablosudur,
Gece ile gündüz zinciri, hayat ile ölümün aslıdır.

Gece ile gündüz zinciri iki renkli ipek ipliğidir sanki,
Bunlardan örür zat-ı ilahi kendi sıfatlarını elbisesini.

Ezel sazının tellerinden çıkan feryattır gece ile gündüz zinciri,
Bunlarla yapmakta Allah teala tiz ve pes perdelerini.

Bu beni de seni de kontrol etmektedir.
Gece ve gündüz zinciri, kainatın sarrafıdır.

Senin ayarın düşük, benim de ayarım bozuksa eğer;
Ölüm senin fermanındır, beni de fermanımdır.

Allahım, senin gece ile gündüzünün aslı astarı nedir?
Gecesi ve gündüzü olan bir zaman akışı değil midir?

Geçicidir sanatın da tekniğin de bütün harikaları,
Yoktur yoktur dünya işlerinin kalıcılıkları.
Her şeyin önü de sonu da zahiri de batını da fânidir,
Yapılan eski de olsa yeni de olsa son durağı yine faniliktir.

Buna rağmen Allah dostlarının eseri olan eşyada,
Bir ölümsüzlük bir ebedilik vardır adeta!
Allah dostlarının her işinin olgunluğa gidişi aşktandır.

Aşk hayatın ta kendisidir, ölüm ona haramdır.

Gerçi zamanın akışı pek hızlıdır her şeyi silip götürmektedir;
Ama aşkın kendisi diğer selleri durduran bir büyük seldir.

Aşk takviminde geçip giden asırlardan,
Başka zaman mefhumları da vardır adı olmayan!

Aşk Cebrail'in nefesi, aşk Mustafa'nın kalbidir,
Aşk Allah'ın kelâmı, Aşk Allah'ın Peygamberidir!..

Topraktan olan insan aşkın cezbесinden canlıdır,
Aşk katıksız bir şarap, aşk cömert bir şarap bardağıdır!

Aşk Kâbe'nin fakihi, aşk orduların önderidir,
Aşk binlerce uğrak yeri olan bir gezgindir.

Hayat sazından gelen nağme aşk sazının vuruşundandır,
Hayatın nuru saadeti aşktan, ateşi alemleri yine aşktandır.

Ey Kurtuba Camii senin varlığın aşktandır,
Aşk büsbütün devamlılıktır, onda fanilik yoktur.

Renk ya da taş tuğla, saz ya da kelime ve ses olsun hepsi bir,
Sanatın harikası ciğer kanından meydana gelmesidir!

Çiğer kanıyla taş sütunları gönül olur,
Çiğer kanından ses-yanış, neşe ve nağme olur.

Ey Kurtuba! fezam gönül açıcı, şiirim göğüs yakıcıdır,
Senden gönüllere huzur, benden de heyecan ve yanış vardır.

Arş-ı Aladan daha kısa değildir, insanoğlunun göğsü imanla
dolarsa;

Her ne kadar bu topraktan yaratık gök kubbe ile bağlanmışsa
da!..

Melekler daima secde de bulunuyorlarsa ne var sanki?
Onların nasiblerinde secdelerin yanış ve yakılışları yok ki!

Hintli bir fakirim aşkıma ve cezbeme bak benim,
Salât ve selâma durmuştur kalbim ve dilim!
Aşk dilimdedir benim, aşk üflediğim ney'imdedir benim,
"Allah hu" nağmesi kanımda, damağımdadır benim.

Ey Kurtuba! güzelliğın ve azametın kahraman bir insanın
alametidir,

Sen güzel ve azametlisin, seni yapan da güzel ve azametlidir.

Senin mimarin ebedi, sütunların sayısızdır,
Sanki Şam yaylasında hurma ormanı gibidir.

Senin çatı ve kapına Sina çölünün ışı vurmuştur sanki,
O yüksek ve güzel minaren Cebrail'in tecelli yeridir sanki.

İslam milleti hiçbir zaman yok olmayacaktır,
Çünkü ezanlarında Musa ile İbrahim'in sırrı tecilli etmektedir.

Onun vatını sınırsız bütün dünya onun ufku gediksizdir,
Denizin dalgaları Dicle, Nil ve Dinyeper nehirleridir.

Ne hayret vericiydi o müslümanların devri;
Medeniyetleri inanılması güç bir efsane gibiydi.

Köhne devirlere göç emrini verdiler.
Manevi zevk sahiplerine neşe cezbe vermiştiler.

Ve aşkın savaş meydanlarında onlar müthiş süvarilerdi,
Onların şarapları tertemiz, kılıçları çok keskindi.

Zırhları "la ilahe illallah" olan erlerdi.
Kılıçların gölgesinde sığınmaları yine tevhid idi.

Ey Kurtuba! sırrı seninle aşık olmuştu mü'min'in,
Gündüzlerinin vecd, gecelerinin yanış ve yakılış dolu olduğunu gösterdin!

Yüksek olduğunu makamının, ulvi olduğunu hayalini,
Aşkını, neşesini naz ve niyazını sen gösterdin.

Allah dostlarının eli, Allah'ın elidir;
İş becerir iş yapar işi halleder ve galip gelir.

Bugün bile o memlekette ahu gözlüler pek çoktur,
Ve gözlerin okları bugün bile tam yüreğe dokunur!..

O Endülüs'ün havasında hâlâ Yemen'in kokusu var,
Onun şarkılarında hâlâ Hicaz ahengi var!

Ey Kurtuba! Yıldızlara göre senin zeminin gök kubbe gibidir,
Binlerce ah! ki asırlardır senin fezan ezansız beklemektedir!

İslam'ı tekrar buraya getirecek aşkın tufan gibi ordusu sert
canlı,
Hangi duraklarda, hangi konaktadır, nerede kaldı?..

Almanya dinde reform hareketini, inkılabını gördü,
O inkılab ki köhne devrin bütün izlerini silip, süpürdü..

Hristiyanların papa'sının günahsız olduğu iddiası çürütüldü;
Bu çok nazik fikir gemisi aldı yürüdü.

Fransa'nın da gözü o müthiş inkılabı gördü,
O inkılap ki Avrupa dünyasını başka bir çehreye döndürdü.

Gelişen İtalyanlar da köhne fikirlere tapmaktan vazgeçti.
Yenilik lezzetinden o da tekrar gençleşti.

Müslümanın ruhunda bugün o devrimlerin dalgalanması vardır,

Lisan izah edemez; bu Allah'ın bir sırrıdır.

Denizde tufan kopmak üzere derinliklerde ne çıkacak bakalım,
Gök rengini değiştirecek mi, bekleyip anlayalım!

Dağ yamaçlarında bulut gurubunun kurnazlığına boğulmuş,
Güneş sanki Bedahşan yakutundan bir yığın alev koymuş.

İlahi sıfatları kuşanan kul, insan görünüşlü melektir,
İki dünyada da kimseye minnet etmez, tok gönüllüdür.

Arzuları azdır onun, gayeleri çok yüksektir,
Bakışları gönül okşayıcı, tavırları büyüleyicidir.

Onun konuşması sıcak kanlı hakkı arayışta heyecanlıdır,
Sohbet meclisinde de savaş meydanında da mü'min iyi kalbli
ve iffetlidir.

Allah ehlinin gerçek imanı, hakkın bu dünyaya aksedişidir,
Yoksa bu dünya bir efsane, vehim ve sahte oluştan ibarettir.

Mü'min kul, aklın uğrak yeri aşkın ta kendisidir,
Kâinat dizisinde meclisin ateşi ve hareketidir.

Ey Kurtuba Camii! Sanat aşıkların Kâbesi, İslam'ın
azametisin,
Endülüs toprağı harem mertebesine çıkmıştır varlığınla
senin!..

Eğer yeryüzünde varsa bir benzerin,
Müslümanın kalbindedir o da bulunmaz başka yerde eşin!

Ah! o hak yolcularını; Asil islam izindeydiler,
Onun yüce ahlakının, doğruluğunu ve imanının örneği idiler.

Şu sade hakikatı ortaya koymuştur onların hükümdarlığı;
Krallık değil fakirliktir, gönül ehlinin saltanatı.

Doğuyu ve batıyı onların görüşleri terbiye etmiştir,
Avrupa'nın karanlık çağında onların akli yol göstermiştir.

Bugün bile İspanya'lılar onların kanının geliştirdiğindendir,
Hoş gönüllü tatlı hareketli açık ve temiz kimselerdir.

Köylü kızın şarkısı sade ve yıkıcıdır,
Gençlik devri gönül gemisi için bir sel gibidir.
Ey Kurtuba'nın önünden akıp giden Kebir Irmağı, kenarında
senin,
(İkbal diye) Biri oturmuş rüyasını görmektedir bir başka
devrin.

İstikbal henüz mukadderat perdesi altında gizlidir,

Gözlerimin önünde onun seheri perdesizdir!

Eğer fikirlerimin üzerinden perdeyi kaldırırsam görülecektir,
Avrupa benim kahanetlerime tahammül edemiyecektir.

Kendisinde devrim olmayan hayat ölüm demektir,
Milletlerin hayatı devrim çırpınışlarını gerektirir.

Kendini kontrol edebilen her millet hayatta kalabilir,
Kaza ve kader elinde keskin bir kılıç gibidir.

Çiğer kanı olmadan her iş eksik ve bozuktur,
Çiğer kanı olmadan şairlik de sevdaların en boşudur.

Bal-i Cibril'den

LENİN ALLAH'IN HUZURUNDA

Ey yerde ve gökte varlığının alametleri alan Allah.
Şüphesiz var olan, tek olan, ebedi olan Allah!

Değişmekteydi daima filozofların akıl teorileri,
Bu yüzden nasıl anlayabilirdim varlığımı, seni?

Şuna inandım ki ister astrolog, ister biyolog olsun.
Yaratılışın ezeli nağmesinden, hepsi de birer yoksun!

Kilisenin hurafesi zannettiğim ahiret gününe,
Bugün gördüğüm için inanıyorum gözlerimle!

Biz gece ile gündüz düğümlerinde bağlanmış kullarız,
Sen asırları ve zamanları süsleyensin şüphesiz!

Filozofların kitaplarında çözemedikleri soruya,
Değinmek istiyorum izin buyurulursa,

Gök kubbenin altında yaşadığım sürece;
Diken gibi kalbime batıp durdu bu mesele.

Ruhun içinde fikirler iyice dalgalandığında,
İnsan kendini alamıyor söylemekten açıkca!

Sormak istediğim; mabudu olduğun hangi insandır?
Gök kubbenin altında yaşayan topraktan yaratılmış insan
mıdır?

Doğuya hakim olan beyaz Avrupalılar,
Batıya hakim olan pırıl pırıl madenler

Avrupa'da ilim ve sanat çok ilerlemiştir,
Ama bu karanlık Avrupa hakikat çeşmesinden nasipsizdir.

Yapı güzelliği temizlik ve süs bakımından,
Banka binaları çok üstündür kiliselerden!..

Görünüşte ticaret aslında kumardır,
Birine kazanç binlercesine ölümden daha acıdır.

Bu ilim ve felsefe, bu hükümet ve demokrasiyle batılılar,
Doğuya eşitlik dersi verip, kanlarını içiyorlar!

Nihayet doğuda işsizlik çıplaklık ayyaşlık ve iflaslar arttı,
Avrupa medeniyetinin yaptığı bunlar az mıdır, az mı?

Bir millet ilahi feyizden yoksun kalırsa yükselişi maddede
kalır,

Makine hakimiyeti ise kalbin en gaddar celladıdır!

Aletler insanların insanlığını mahvediyor;
Zenginlerin paraya güvenmeleri ise, takdir önünde hiç kalıyor.

Dünyanın temelleri sarsılmağa başlamıştır,
Politakacılar artık oturmuş kara kara düşünmektedir.

Akşam üstü Avrupalının çehresinde gözüken kızılık nedendir?
(Sihhat ve karın tokluğundan değil) Ya şaraptan ya da
pudradandır!

Allahım sen kadir ve adilsin ama senin dünyanda,
İşçi kulların vakitleri acılar içinde geçiyor daima!

Kapitalizmin gemisi ne zaman batacaktır?
Dünyan çalışanın karşılığının verileceği günü beklemektedir!..

(Bu marş Lenin'in insanların durumunu Allah'a şikayet
edişinden sonra, meleklerin şikayeti tetkik ederek Allah'a arz
edişlerini dile getirir?)

Akıl hala gemsiz, aşk hala yersiz, yurtsuz,
Ey ezeli yaratıcı Allahım, güzel yarattığın insan hala
kemalsiz.

Allah'ın arzında insanlar dindar, rind, zengin ve fakir diye parçalanmışlar,

Senin dünyanda bunlar hala zaman düğümünde boğulmuşlardır.

Zengin kulların servetin sarhoşu, fakir kulların sefaletin kurbanı,

Zavallı fakirler hala başıboş, işsiz, zenginler eğlencededirler devamlı.

Alimler, dindarlar, sanatkarlar, hepsi de nefislerinin esiridirler,

İnsanları sevmek bütün zorlukları yenerdi ama o da herkeste yoktur.

Hayatın cevheri aşktır, aşkın cevheri de benliktir.

Yazık, keskin bir kılıç olan bu benlik henüz kınında beklemektedir!..

ALLAH'IN EMRİ

(Melekler durumu Allah'a arzeditince, Allah'ın meleklerle nasıl emir verdiği dile getirilmektedir.)

Ey melekler kalkınız, benim dünyamın fakirlerini uyandırınız,
Zenginlerin villalarının kapı ve duvarlarını sarsınız..

Ezilen fakirlerin kanını yakîn iman ile ateşlendirin,
Cılız ve zayıfça serçeleri kartallarla çarpıştırınız!

Halkın kendi kendini idare etme zamanı gelip çatmıştır,
Eskimiş köhne devirlere ait ne bulursanız yok ediniz.
Köylüye rızkını vermeyen her bağın,
Bütün üzüm çubuklarını yakınız!

Neden yaratanlar yaratılan arasına perde gerilsin?
Kilise zorbaları papazları kiliselerden çıkarınız!

Hakka secdeler ruhsuz, putlara övgüler ve tapınmalar asılsız,
En iyisi haremin de puthanenin de lambalarını söndürünüz!

Mermer yığını ibadethanelerden bıkkın ve hoşnutsuzum,
Benim için topraktan bir Kâbe daha yapınız!

Yeni Avrupa medeniyetinin ruhu ve özü ayyaşlıktır;
Bunu yıkmak için şark şairine cezbe ve söz usûlünü
öğretiniz!

Bal-i Cibril'den

BİBLİYOGRAFYA

- Akbulut, Ahmet, Nübüvvet Meselesi Üzerine, Ank. 1992
- Akbulut, Ahmet, Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri, İst. 1992.
- Akif, Mehmet, Safahat, Haz. Ömer Rıza Doğrul, İst. 1987.
- Akseki, Ahmet Hamdi, Ahlak İlmi ve İslam Ahlâkı, sadeleştiren: Ali Aslan Aydın Ank.1991.
- Altıntaş, Hayrani, İbni Sina Metafiziği A.Ü.İ.F.Yay.Ank.1985
- Altıntaş, Hayrani, İki Müslüman Şair M. Akif, M. İkbâl, Milletler Arası İkbâl Sempozyumu, İspanya 1992.
- Altıntaş, Hayrani, Erzurumlu İbrahim Hakkı, İst. 1992, M.E.B. Yay.
- Altıntaş, Hayrani, Tasavvuf Tarihi A.Ü.İ.F. yay. Ank. 1984.
- Aminuddin, M. Mevlana C. Rumi'nin M. İkbâl Üzerine Etkisi, Pakistan Postası Ank. Kasım 1977.
- Armaoğlu, Fatih, 20.yy. Siyasi Tarihi Ank. 1987.
- Arşal, Sadri Maksudi, Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları, İst. 1975.
- Altıntaş, Hayrani, İbni Sina'da Arif ve İrfan Kavramları, Ank. 1990.
- Arvası, Abdulhakim, Türk İslam Ülküsü, c.2, İst. 1992.
- Asrar Ahmet, Doğudan Esintiler, İst. 1985.

Asrar, Ahmet, M. İkbâl ve Mevlâna Pakistan Büyükelçiliği
Ank. (tarihsiz)

Asrar, Ahmet İkbâl ve Türkiye Ank. (tarihsiz)

Aydın Mehmet, Fazlurrahman ve İslam Modernizmi, İslami
Araştırmalar Dergisi, Ekim 1990, c.4.s.4.

Aydın Mehmet, Din Felsefesi, İzmir 1990.

Aydın Mehmet, İkbâl'in Felsefesinde İnsan, A.Ü.İ.F. Dergisi
c.29.

Aydın Hüseyin, Yaratılış ve Gayelilik, Ank. 1991.

Bayraktar, Mehmet, İbnî Sina'da Varlık Varoluşun Sebebi ve
Varlığın Delili, Olarak Aşk. A.Ü.İ.F.D. Ank. 1985,
c.27.

Bayraktar, Mehmet, İslam Felsefesine Giriş, Ank. 1933.

Bayraktar, Yunus Emre ve Aşk Felsefesi, Ank. 1991.

Beyaz, Zekeriya, İslama Göre Milliyetçilik, İst. 1980.

Bilmen, Ömer Nasuhi, Muvazzah İlm-i Kelâm, İst. 1972.

Birand, Kamran, İlk Çağ Felsefesi Tarihi, Ank. 1987.

Bolay, Süleyman Hayri, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Ank.
1987.

Büyük Lügat, (heyet) Türdav yay. İst. 1990.

Canan, İbrahim, Kütüb-i Sitte Muhtasarı, Ank. 1990. C.10.

Carrel, Alexis, İnsan Denen Meçhul Çev: Refik Özbek, İst.
1990.

Cebecioğlu, Ethem, Hacı Bayram-ı Veli ve Tasavvuf
Anlayışı, Ank. 1994.

- Cemile, Meryem, Batı Meteryalizmi Karşısında İslâm, çev: Kemal Kuşçu, İst. 1967.
- Ceylan Hasan Hüseyin, Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri, İst. k1991, c.1.
- Çağatay, Neşet, İ.A. Çubukcu, İslam Mezhepleri Tarihi, Ank. 1985.
- Çubukcu, İ. Agah, İslam Düşüncesi Hakkında Araştırmalar, Ank. 1983.
- Çubukcu, İ. Agah, Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, Ank. 1986.
- Dayanır Kemal, Büyük Türk Dostu M. İkbâl, Ank. 1984.
- Dikmen Mehmet, İslam Ahlakı, İst. 1985.
- Doğan , Mehmet Batılılaşma İhaneti, İst. 1986.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İst. 1989. C.9-12.
- Edip Eşref, M.Akif Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları, İst. 1960.
- Eflatun, Devlet, çev: Sebahattin Eyyüboğlu, Ali Cımcöz, İst. 1975.
- El Behiy, Muhammed, İslâm Düşüncesinin İlâni Yönü, çev: Sabri Hizmetli Ank. 1992.
- El Buti, M. Said Ramazan, İslam Akaidi, çev: M. Yolcu, M. Altınalan, İst. 1983.
- Ensari, Fazlurrahman, İlimden Felsefeden Dine çev: Kemal Kuşçu, İst. 1967.
- Esposito, John. L., Güçlenen İslâm'ın Yankıları, çev: Erol Çatalbaş, İst. 1989.

- Fahri, Macit, İslam Felsefesi Tarihi, çev: Kasım Turhan, İst. 1992.
- Farabi, El Medinetül Fazıla, çev: Nafiz Danışman, İst. 1989.
- Fazlurrahman, İslam ve Çağdaşlık, çev: A. Açıkgenç, M. Hayri Kırbaşoğlu, Ank. 1990.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri, Ank. 1990.
- Garaudy, Roger, İslam ve İnsanlığın Geleceği, çev: Cemal Aydın, İst. 1991.
- Gazali, El Munkızu Mined Dalâl, çev: Salih Uçan, İst. 1990.
- Gazali, İhyau Ulumiddin, çev: Ahmet M. Müftüoğlu İst. 1982, c.2
- Gökalp Ziya, Türkçülüğün Esasları, Haz: Mehmet Kaplan, İst. 1970.
- Gökberk, Macit, Felsefe Tarihi, İst. 1990.
- Gümüşhanevi, M. Ziyaüddin Ehl-i Sünnet, İtikadı, çev: A. Kadir Kabakcı, Fuat Günel, İst. 1983.
- Güngör Erol, İslâm'ın Bugünkü Meseleleri, İst. 1991.
- Güngör Erol, K iltür Değişmesi ve Milliyetçilik, İst. 1992.
- Güngör, Tasavvufun Meseleleri, İst. 1991.
- Gedikli Ercüment, İslâm'da Asabiye Milliyetçilik, İst. 1990.
- Gürkan Ahmet, İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi, İst. 1965.
- Hamidullah, Muhammed, İslamda Devlet İdaresi, çev: Kemal Kuşçu, Ank. 1979.

Han Zulfikâr Ali, Doğudan Bir ses, çev: Turgut Akman, İst. 1981.

Hançerlioğlu Orhan, Felsefe Sözlüğü, İst. 1989.

Hançerlioğlu, Orhan, İslam İnançları Sözlüğü, İst. 1984.

Hucviri Keşful Mahcup, çev: Nuri Gençosman, İst. 1990.

İbn Arabî, Fusus ul Hikem, çev: Selahattin Alpay, İst. 1971.

İbn Arabî, İlahî Aşk, çev: Mehmet Kanık, İst. 1992.

İbn Haldûn, Mukaddime, çev: Zakir Kadiri Ugan, c.I.II. İst. 1989.

İbn Rüşd, Faslu'l Makal, çev: Süleyman Uludağ, Felsefe Din İlişkisi, İst. 1985.

İbn Manzur, Lisan'ul Arab, Beyrut 1970.

İbrahim Hakkı Erzurumlu, Marifetname, çev: M. Faruk Meyan, İst. 1982.

Hatemi H., Cavide Hitap, İkbal'in Şiirlerinden Seçmeler, İst. 1965.

Havva Said, İslam, I. II çev: Salih Uçan, İst. 1987.

Havva Said, Ruh Terbiyemiz, çev: Cengiz Yağcı, İst. (tarihsiz)

İkbal Muhammed, Armağan-ı Hicaz, çev: Ali Nihat Tarlan, Ank. 1956.

İkbal Muhammed, Bal-i Cibril çev: Yusuf Salih Karaca -Cebraîlin Kanadı- İst. 1983.

İkbal Muhammed, Bang-i Dera (Kervan Çağrısı) çev: Ahmet Asrar, Doğudan Esintiler'den.

- İkbal Muhammed, Cavidname, çev: Annemarie Schimmel, T.T.K. yay. Ank. 1958.
- İkbal Muhammed, Darb-ı Kelim, çev: Ali Nihat Tarlan (Esrar ve Rumuz), İst. 1958. (Rumuzi Bihodi ile Birlikte)
- İkbal Muhammed, Gülşen-i Razi Cedid, çev: Ali Nihat Tarlan, Yeni Gülşen-i Raz, İst. 1960.
- İkbal Muhammed, İran'da Metafizikğin Gelişimi, çev: M. M. Şerif, İst. 1971.
- İkbal Muhammed, İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu, çev: Ahmet Asrar, İst. 1984
- İkbal Muhammed, çev: Misafir, çev: Ali Nihat Tarlan, İst. 1976. (Pesçe Payed Kerd ey Akvam-ı Şark ile Birlikte)
- İkbal Muhammed, Peyam-i Meşrik, çev: Ali Nihat Tarlan Şarktan Haber. Ank. 1956.
- İkbal Muhammed, Rumuz-i Bihodi, çev: Ali Nihat Tarlan, İst. 1958. Ayrıca Bkz. Benlik ve Toplum, çev: Ali Yüksel E. Hodi ve R. Bihodi Birarada) İst. 1990.
- İkbal Muhammed, Zebur-u Acem çev: Ali Nihat Tarlan, Acem İlahileri, İst. 1971.
- İslam Ansiklopedisi, c.9.
- İz. Mahir, Din ve Cemiyet, İst. 1990.
- İz. Mahir, Tasavvuf, İst. 1990.
- İzutsu, Toshihiko, Kur'an'da Allah ve İnsan, çev: Süleyman Ateş, İst.(Tarihsiz)
- Jaspers Karl, Felsefeye Giriş çev: Mehmet Akalın, İst. 1981.
- Kabaklı, Ahmet, Temellerin Duruşması, İst. 1990

- Kam, Ferit, Dini Felsefi Sohbetler, Sad: Süleyman Hayri Bolay, Ank. 1990.
- Kara, İsmail, Türkiye de İslamcılık Düşüncesi c.I. II. İst. 1982.
- Karahan Akbulkadir, Dr. M. İktal ve Eserlerinden Seçmeler, İst. 1974.
- Keşf'ül Hafa, c.I.
- Kılıç, Recep, Ahlâkın Dini Temeli, Ank. 1992.
- Kindi, Felsefesi Risaleler, çev: Mehmet Kaya, İst. 1994.
- Kuşeyri, Abdülkerim, Risale-i Kuşeyriye, çev: Süleyman Uludağ, İst. 1991.
- Kutub Muhammed, İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler, çev: Bekir Karlığa, İst. 1992.
- Kutub Muhammed, İslamda Fert ve Cemiyet, çev: Mehmet Süsler, İst. 1985.
- Larousse du XX. Sciecle, Londra 1930.
- Malik bin Enes, el Muvatta Beyrut, 1951.
- Mevdudi Ebu'l Ala, Hilafet ve Saltanat, çev: Ali Genceli, İst. 1971.
- Mevlana Celaled-din-i Rumi, Mesnevi çev: Velet İzbudak, İst. 1988, c.I. II.
- Mian Beşir Ahmet, Hz. Mevlana ve İktal, Sebilürreşat c.5. Sayı 114.
- Mustafa Sabri, İnsan ve Kader, Hz. İsa Doğan, İst. 1989.
- Mengüşoğlu Takiyyettin, Felsefeye Giriş, İst. 1968.

Nasr Seyyid Hüseyin, Batı Felsefesi ve İnsan, çev: Selahattin Ayaz, İst. 1980.

Necmeddin Kübra, Tasavvufi Hayat, Haz. Mustafa Kara, İst. 1980.

Nedevi Ebu'l Hasan, Dr. Muhammed İkbal, çev: Ali Ulvi Kurucu, İst. 1990.

Nesefi Azizuddin, İnsan-ı Kamil, çev: Mehmet Kanar, İst. 1990.

Nietzsche, Böyle Buyurdu Zerdüş, çev: Turan Oflazoğlu, İst. 1991.

Nietzsche, Eylem Ödevi, çev: İsmet Zeki Eyüboğlu, İst. 1991.

Nicholson, İslam Sufileri, Terc: (Heyet) Ank. 1978.

Özsoy, Ömer, Kur'an da Sünnet Kavramı, (Basılmamış Doktora Tezi) , Ankara 1991.

Öztürk Yaşar Nuri, Din ve Fitrat, İst. 1990.

Öztürk Yaşar Nuri, Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf İst. 1993.

Pakistan Postası, Pakistan Büyükelçiliği yay. Kasım 1975, c.24,25.

Riaz Muhammed, Muhammed İkbal'in Eserleri, Pakistan Büyükelçiliği, Ank. 1993.

Sadi Kul, Doğunun Uyanışı, İst. 1985.

Said Halim Paşa, Buhranlarımız, İst. 1335.

Schimmel Annemarie, Peygamberane Şair ve Filozof Muhammed İkbal, çev: Senail Özkan, Ank. 1990.

- Schimmel Annemarie, Tasavvufun Boyutları, çev: Ender Gürol, İst. 1982.
- Shakil Akhtar, Mevlana ve Öğrencisi İkbāl, Pakistan Büyükelçiliği, Ankara (Tarihsiz)
- Sühreverdi, Şihabuddin, Avarif'ül Mearif, çev: H. Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, ist. 1990.
- Şeriatı, Ali, Biz ve İkbāl, çev: Ergin Kılıçtutan, İst. 1988.
- Şükün, Ziya, Farsça-Türkçe Lugat, İst. 1944.
- Tanımı Kaynakları ve Teserleriyle Tasavvuf, Haz: Çoşkun Yılmaz, İst. 1991.
- Taylân Necip, Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi, İst. 1985.
- Tirmizi, Camiussahih, Mısır, 1937.
- Tuna Taşkın, Uzay ve Dünya, İst. 1991.
- Turhan Mümtaz, Garplılaşmanın Neresindeyiz, İst. 1957.
- Ülken Hilmi Ziya, Genel Felsefe Dersleri, Ank. 1972.
- Ülken Hilmi Ziya, İslam Düşüncesi, İst. 1946.
- Ülken Hilmi Ziya, İslam Felsefesi, İst. 1993.
- Ülken Hilmi Ziya, Türkiye'de Siyasi Düşünce Tarihi, İst. 1991.
- Uludağ Süleyman, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, İst. 1991.
- Yaşar Selahattin, M. İkbāl, Hayatı, Sanatı, Mücadelesi, İst. 1988.
- Yazıcıoğlu M. Sait, Maturidi ve Nesefi'ye Göre, İnsan Hürriyeti Kavramı; Ank. 1988.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, c.:4

Yeğin Münip, Atomdan Hücreye, İst. 1983.

Yurdaydın H. Gazi İslam Tarihi Dersleri, Ank. 1988.

Wat. Montgomery, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, çev:
E. Ruhi Fırlalı, Ank. 1981.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	3
ÖNSÖZ	5
GİRİŞ: FİLOZOF İKBAL	7
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ	11
ARAŞTIRMANIN AMACI	13
ARAŞTIRMANIN METODU	15

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'IN HAYATI VE ESERLERİ

A- HAYATI	17
1. Doğumu ve Yetiştirilmesi	17
2. Tahsili	19
3. İdari Görevleri	22
B- ESERLERİ	26
1. Mensur Eserler	27
2. Manzum Eserler	30

İKİNCİ BÖLÜM

İKBAL'IN FİKRİYATININ TEMEL UNSURLARI

1. Hindistan Bölgesinin Sosyal ve Siyasal Yapısı ...	41
2. 20. Yüzyılın Başlarında Dünya	
Müslümanlarının durumu	48
a- Tarihi Durumu	48
b- İktisadi Duruma Göre Müslümanların Durumu	52
3. Avrupa'da Gördüğü Eğitim ve Fikir	
Akımlarının Tesiri	65

4. Mevlâna'nın Tesiri	67
5. İktbal'in Şahsiyeti	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKBAL DÜŞÜNCESİNDE FELSEFİ VE TASAVVUFİ KAVRAMLAR

1. FELSEFE	81
2. FELSEFE-DİN İLİŞKİSİ	84
I. FELSEFİ KAVRAMLAR	86
A- YARATILIŞ VE VARLIK	86
1. Varoluş	89
a- Kendini Ortaya Koyma Arzusu	89
b- Tabiatın Gereğini Yapma	89
c- Hareket ve Yeniden Şekillenme	90
2. Hayat	90
a- Varlığın Devam Etmesi	90
b- Sürekli Akış	91
c- Ahlâki Kemal Kazanma	91
3. Yaratılış Fikrinin Temelleri	92
4. Varlık İnsan İlişkisi	93
5. Varlıkların Yaratılış Gayesi	95
6. Yaratma ve Yaratıcı Faaliyetin Sınırları	96
a- Yaratıcı Faaliyet ve Zaman-Mekan İlişkisi	97
b- Yaratıcı Faaliyetin Sonuçları ve Yaratılış	98
c- Atomculuk Tezi ve İktbal	98
B. ZAMAN VE MEKÂN	100
1. Zaman Hürriyet ve Esaret	106

C. BİLGİ NAZARİYESİ	108
1. Bilginin Kaynakları.....	109
a- Gözlem ve Düşünce.....	109
b- Kalb	110
c- Tasavvufi Tecrübe	110
d- Tarih ve Tabiat	110
2. İlahi Bilgi	113
D. MUTLAK HAKİKAT VE	
BENLİK FELSEFESİ	114
1. Benlik Kavramı	114
2. Nefs ve Benlik Münasebeti.....	116
3. Mutlak Hakikat ve Ego'nun Mahiyeti	118
4. Mutlak Ego ve Varlık Münasebeti	125
5. Benlik ve İnsan	127
a- Benliğin Özellikleri	132
aa- Kendini Bilme	132
ab- Kendini Ortaya Çıkarma	132
ac- Benliğin Bir Gayesi Olmalı.....	133
ad- Hakk'ın Huzurunda Kendini	
Yoketme.....	133
b- Benliğin Terbiyesi	134
ba- İtaat	135
bb- Nefsin Zabtı	136
bc- Allah'a Naip Olmak	137
c- Benliği Kuvvetlendiren Şeyler	138
ca- Aşk.....	138
cb- Arzular yaratmak	139

cc- Fakr	141
cd- Yiğitlik (Cesaret)	142
ce- Hoşgörü.....	142
d- Benliği Zayıflatan Şeyler.....	143
da- Korku	143
db- Kölelik	144
dc- Soy Sopla Övünme	146
de- Taklitçilik	147
E. PEYGAMBERLİK VE HZ. PEYGAMBER.....	148
F. KADER VE HÜRRİYET	152
a. Kader	152
b. Hürriyet	157
II. TASAVVUFİ KAVRAMLAR.....	159
A. TASAVVUFİ DÜŞÜNCE	159
1. Tasavvufi Düşünce ve İkbal	161
2. Mevlâna ve İkbal	165
B. İKBAL'IN DÜŞÜNCESİNDE	
TASAVVUFİ HAYAT	166
1. Manevi Yükseliş.....	166
2. Manevi Yükselişin Şartları	169
a- Helâl Lokma.....	169
b- İman'ın Tatbikat Haline Getirilmesi	169
c- Gönül Sahibi Olmak.....	169
d- Seher Vakti İbadet Etmek.....	169
e- Ağlamak	170
f- Fakr	170
g- Mürşide Bağlanmak	172

C. AŞK.....	174
1. Aşkın Mahiyeti	174
2. Gerçek Aşk	177
3. Mecazi Aşk	177
4. Aşkın Niteliği	178
5. Aşk ve Akıl	179
6. Aşk ve İlim.....	182
D. İKBAL'İN DÜŞÜNCESİNDE	
İNSAN-I KÂMİL.....	185
1. İnsan.....	185
2. İnsan: Allah'ın Halifesi	186
3. İnsan-ı Kâmil	188
E. İBADET VE DUA.....	191
a- İbadet ve Cemeat	195
F. TASAVVUFİ KEMÂL VE AHLÂK.....	196

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

I. İKBAL DÜŞÜNCESİNDE SİYASET FELSEFESİ

1. Milliyetçilik	205
a- İrk, Millet ve Milliyet	206
b- Vatan ve Milliyetçilik	210
2. Batılılaşma	213
3. Devlet İdaresi ve Cumhuriyet.....	219
a- Fert ve Cemiyet	223
b- Millet (Ümmet).....	224
İdeal Bir Milletin Unsurları	
1. Tevhid	224
2. Peygamber (Lider, Yönetici, Örnek)....	225

3. Kur'an-ı Kerim (Kanun)	226
4. Mekke (Merkez, Başkent)	226
5. Toprağın İşlenmesi	227
6. Kadına Değer Vermek	228
II. İKBAL'İN İSLAM TEFEKKÜRÜNDEKİ YERİ	230
A. MODERNİZM VE İKBAL	230
B. İKBAL VE TÜRKİYE	236
a- Mehmet Akif ve Muhammed İkbâl	241
SONUÇ	245
İKBAL'İN ŞİİRLERİNDEN SEÇMELER	251
BİBLİYOGRAFYA	305
İÇİNDEKİLER	315